Троянди, сп’янілі від останніх вогнів осені, забули про прищеплену їм рукою садівника красу й укрились рожевим квітом щирої шипшини. На крильцях баревних метеликів відлетіло у вирій літо. Ах, щорік все їх меншає, цих безтурботних істот, що живуть квітами й сонцем. Щорік меншає й мрій. Тих, що на зміну метеликам приносить осінь.

Чи ж і мрію, як метелика, вважають за шкідника? Скіль-ки-бо їх, які так намагаються вигнати все, що має крила, барву, усміх, відблиск радості…

— А вже що до нас, первостворених Всемогутнім "стихійних сил природи", — нас виріклися б радо й поготів! — озвався під вікном жартовливий голос.

Я виглянула й зраділа: сивобородий звинний Фавн зручно вмостився в пурпурі реви, що заплітала стіну. Сміється мідяношкірий в хмарі легесеньких кучериків срібного волосся. Вузловатим пальцем вказує на аметистове гроно:

— Можна? — й, не чекаючи відповіді, бо ж хто пожаліє гроно винограду? — общипує по ягодці, як дрізд. — В такі золоті дні,— втягає в себе прогріте сонцем і теплою землею медове повітря, — достигають не тільки грона, але й туга людського серця по незабутньому. Чи ж не вгадав?..

Сміється до мене, мов добрий приятель, що лиш вчора перервав був свою щоденну дружню розмову зі мною, під віконцем.

— Тож бачиш, — споважнів зненацька, — душа пам’ятає багато, чого не вміють назвати уста. Але ж часто й людська душа забуде, в чім сила зв’язку з минулим. То — зв’язок з доброю Матір’ю Землею, що її всі ми любимо більш, як гадаємо, бо ж вона дає нам не тільки свої плоди, але

ж і баї, що в них заховано зернятко правди, як дозріле зерно в лушпині… Та я не вмію складно і довго говорити. Хотів би ліпше щось тобі дати…

Знову радісно всміхнувся, низько нагнувся до землі і зірвав суху маківку.

— Візьми хоч це. І воно може навчити тебе розумінню дощових пісень, візерункам, що їх креслить вітер на ланах збіжжя, бажанню синього вогника, що пливе, хитаючись, над рідною драговиною. А може, колись, десь не в нашій землі, посадиш у чужу землю зеренце. Тоді сама здивуєшся, як воно потішить тебе. Не легковаж, що мале: малого немає в світі. На, візьми!..

І зник.

З того вечора, увесь той час, що я була в Лівадії — сонному кримському містечку, з найменням Німфи, — старий Фавн, добродушний і простий, як сільський капуцин з півдня, щовечора приходив до мого вікна й оповідав давновікі казки. Пізніш, за сумних днів самітності, безсонними ночами в бездомних мандрівках я брала зернятко з Фавнової маківочки і засаджувала у землю, що того часу була тереном моїх блукань.

Не сказав неправди приятель Фавн: не одна квітка виросла й зацвіла з його дрібних зерняток. А я збирала їх у китичку. До них додавала свіже листя з обмолених Лаврських

Садів, таке приховане, соромливе, скромне, що по ньому часто можна перейти й не доглянувши, як по придорожньому споришу. Коли ж над волинською Стир’ю по луках роз-квіли лампадками світло-фіялові зимовіти-колхікуми, а над мочарами м’ягко танцювали блудні вогники, — Лосна кинула мені срібну нитку своєї пряжі. Нею зв’язала я китичку тих дрібних квітів.

Не треба в них шукати "строгої" науковості: це-бо не ви-слід розшуків, дослідів, розвідок, студій. Це лише квітки, виплекані двома невтомними садівничками. Мрія — наймення одної, друга ж зветься — Любов.

ОПОЙНИЙ ДИМ

Гашта позіхнув. Потягся й правицею обмацав м’язи своєї лівої руки. Оглянув широкі груди, утнув у стані тулуб сюди й туди. Пересвідчився: нема ніже ушкодження, ні в ребрах, ні на ліктях, ні на ступнях. І здивовано похитав головою.

Молодий скит не знаходив на собі жодної рани й не відчував найменшої болісті в тілі. А тим часом чувся недужим. Не спалось, хоч трава була під ним м’яка, день теплий. Зрана не мав нічого в роті: не хотілося ані випити гострого, смашного, добре заквашеного кобилячого молока. Не мав смаку й до прозорого, червоного, як гранат, в’яленого на сонці м’яса з дикої ноги. Так само ані в’ялена дніпровська чечуга, що її особливо любив, не викликала бажання їсти.

Чув, як обкипає серце, але не міг з’ясувати ступеня й характеру своєї досади. От немовби згубив у степу вже переможеного ворога!

Е-ех!.. Злісно розмахнувся жмутом буйволових ремнів, що з них виплітав вузди, аж від сириці вчулося в повітрі кілька посвистів. Троє невеликих, волохатих диких коней-торпанів, що стриножені паслись недалеко на узліссі, метнулись вбік й нашорошили свої короткі вуха. Перерізані ударом ремнів, звислі безсилі голівки високих будяків-крутаїв, що вже відціль починали своє панування над степом, відбивали вільну блакить широкого неба й тепер, зламані, ще гостріше запахли медом.

Таж хіба в тім потішення для дужого парубка? Знищити квітку — може бути забавою лише про жінку. А Гашта — досвідчений бойовник.

Розправив ноги, порухав усіма пальцями й зсунув до потилиці гостроверху шапку-шличок й наче тим ще дужче роздратував досаду.

— Ну, бойовник! А що ж з того, коли ось вже тричі дозрів у небі повний місяць, й знову вже зник, упавши у безвість темної ночі, як стиглий овоч падає часом у воду. Тричі!.. А за цей час не було ані бійки з сусідніми племенами, ні набігу чужинців по здобич, не сталось гонитви в степах за ворогом. Тільки й бачив кров, що з упольованих звірят. Тільки всього й знищення, що кілька зрубаних на паливо буків. Ані не горів ліс… Рішучо нічого не сталось за цей довгий час, що могло б бодай трохи потішити серце молодого скита, роз-прудити в жилах кров, що гускне, мов масло в сколоченому молоці! Можна так жити?

Гашта глянув звічев’я на блакитний Бористен, що ліниво плив під кручею жовтими пісками берегів, витягся горілиць й почав наспівувати бойової пісні, що давніш відразу настроювала його на войовничий лад і викликала загару. А сьогодні й той лік не допомагав: тільки збільшувалась досада, аж не можна було влежати на траві. Бо ж на кого ти розпалишся, як ніде поблизу нема ворога!

"Були часи", — потягли думкою ключі мандрівних журавлів, — "Були часи, коли можна було битись досхочу з аланами на Гнилому Морі", — Жовте обличчя скита скривила глузлива усмішка. — "Pallus Meotidae" називають те море дикуни греки. Справді, дикий нарід! Тільки про гроші або ж про красу та про жінок турбуються вони. Немовби за гроті купується здобич? Чи можна ту красу з’їсти або випити? А жінки!.." — погордливо сплюнув на саму згадку про грецькі пісні. Немов вони, ті греки, ані не догадуються, що правдивий муж мусить ставитись з погордою до кохання. Жінка є тільки здобич, а радість від неї в тім, що можна показати на ній свою силу й волю. Бо ж вона послухає у всьому кожного мужа. Навіть грека. Але помститись або завдати ворогові муки та ще такі, щоб йому смерть видалась солодкою ласкою, — на те жодного грека не вистачить. Греки — сміття…

Кинув жмут ремнів і знов потягся, аж у суглобах хруснуло.

"Не інакше як злий дух вхопив мене. Може, вже увійшов і в печінку"? — Гашті від цієї думки аж похолола спина. Знав-бо, що звідти ніщо не вижене лихої сили. Не дурно ж бо й найстрашніша отрута на стріли здобувається з гнилих печінок...

Стриножений торпан заржав пронизливо-високим голосом. Метнувся від лісу й незугарно пострибав по вогкій землі. Скит кинув погляд на узлісся, не побачив жодної небезпеки, але трохи вирівняв свою думку, ніби вивів її з хащі.

"Таж треба піти до ворожбита!"

Має-бо Гашта у кудесника свого коня, справедливого коня, не степового торпана! Лишив там на лікування, як той кінь закульгав. Сталось це саме тоді, коли грецькі купці вимінювали у Гашти боброві шкури. Гашта знає: то греки так поробили його коневі. Напевне вони! Таж вони й на самого Гашту кинули чари. Отой сивавий, що так вперто торгувався, — саме він це й вчинив! Напевне!

"Дивгіий той народ, ті греки! У них і старі все ще хочуть жити, знаходять від життя радість! А їхнім синам і в думку не впаде повбивати батьків, уже не здатних до бою чи полювання. Ні, таки то дикі люди! Дикуни вірні!"

Зате ж у Гаштового племені, мабуть, на цілий збір є лише одна стара людина: ворожбит. Дитиною привели його в полон, з Тавриди. Він "поскитився", таж дарма що такий сиву-ляк, його ніхто досі не вбив, бо не має дітей. Нема кому про волфа подбати. Тож він і на влови не ходить, і в боях уділу не бере. Дивний, майже як грек. Ще й одноокий. Тільки ж тим своїм незрячим оком... В нім — вся його сила, бо ж тим темним оком він бачить речі таємні. А що вже знає тих чарів! Пізнає враз, що саме зашкодило людині, чи навіть і коневі. Знає також, як і здихатись лиха. Відун, старигай!.."

Скит звівся на свої короткі ноги. Свиснув на пса, що голосно чавкав, зализуючи прокушену вовком ногу Собака, сам цілком подібний до вовка, підійшов до господаря, але дивився похмуро й не крутив хвостом. Гашта виніс з печери стару, смердючу кістку й кинув собаці:

— Маєш, але торпанів стережи сам! — вказав на торпанів і пояснив собаці, що слухняно тримав у зубах кістку: — До віщуна піду. Най зніме з мене чари.

Обернувся й, коливаючись з боку на бік, подався до річки ходою людини, що призвичаєна пересуватись тільки комонно.

Присмерк темними плахтами починав застилати землю. День вгасав, як багаття. Дніпро став червонаво-золотистим, мов розплавлена бронза. Сонце втікало за верболози, а з ним зникали, немов утікаючи в безвість, сила й бадьорість з Гаштиного тіла. Ішов помалу, байдужно, ані не дивлячись під ноги, мов сонний. При самому березі, куди позбігали з кручі спрагнені старі осокори, Гаштині ноги заплутались. Не знать — чи в галуззі, чи в тінях густих осокорів, тільки ж зненацька ніби хтось висмикнув з-під них усю землю, й скит полетів додолу, ніби від штурхана в спину. Не впав, однак, на чотири, але став на рівні. А йому назустріч — з глибини ями — розсвітились два вогники.

— Вовча яма!..

Ще й не порожня. Але Гашта не мав часу міркувати. Раніш, ніж думка оформилась, — вже сама рука вихопила з-за паса ніж. І раніш, ніж вовк встиг відступити до дальшого закутка ями, скит блискавично швидким рухом вдарив звіра ножем під морду. З розпоротої горлянки порснула тепла кров й неначе змила з Гашти чари. Аж легенький усміх виглянув з-під рідкого скитового вуса, коли Гашта вправними рухами розпоров шкуру вовкові на череві аж до хвоста й радісно стяг, немов зняв розстебнутий кожух.

— Віддам ворожбитові. За коня і за себе!

Зовсім споночіло, коли видерся з глибокої ями і враз почув занесені легеньким вітром від води слова:

— На вітер і на меч!.. На вітер і на меч!..

Були не голосні й одноманітні, як маячення. Та Гашта враз пізнав чутне шепотіння ворожбитове, що, мов водяний щур, проживав у землянці-печері, а не в критому возі, як скит. Гашта присів за кущем терну: завжди ліпше подивитись з укриття, що робить другий. А потім і цікаво побачити, як з коня буде виходити лихий дух, не лякаючись скитової присутності. Відціль скитові добре видно й ворожбита, й коня. Цікаво, який же той кінський дух? Чи з конячою головою?

Однак, хоча волф-"наузник" не змовкав, — жоден дух не виходив з коня, якому ворожбит, присівши напочіпки, розчищав ножем п’ятку копита. А кінь слухав тихого голосу, не рвався й не смикав ноги, ніби хтось сидів на ньому, тримав на короткім поводі й тис йому п’ятками боки. За хвилю старий лікар відклав на пеньок свій струмент, у дерев’яній мисці з темною, мов дьоготь, тектиною намочив на довгі пруги повсті й помалу обмотував коневі ноги. Потім погладив коня й, не перестаючи примовляти, завів його до сусідньої печери.

Тоді скит нагло вискочив на площинку перед житлом волфа.

Вищерблений місяць полив зеленавим світлом невелику постать скита з плисковатим обличчям й приплюснутим носом. Проти Гашти стояв ворожбит, кощавий, сухий, неначе з головою бородатої птиці — так висувався наперед, ніби дзьоб, його довгий ніс. У довгій, білій одежі волф виглядав істотою з іншого світу, досконалішого й вищого. Не схвилювався несподіваною появою й нічого не запитав. Лише всміхнувся на незугарно пов’язані слова скита, що той намагався ними висвітлити, які саме чари впали на нього.

— Нуда — звуться вони. Хворість вигійна, — хитнув білою головою наузник. Але не повторив і не пояснив: Гашта не зрозуміє, про що мова. Тому старий самодин лише похитував головою, а коли скит, виговорившись, змовк, — волф сказав:

— Не бійся. На твою неміч маю добрий лік. Маю. Я ж бо — зілійник.

Поглянув на мокру вовчу шкуру й повісив її на галузі осокора. Потім почав роздмухувати вогонь. Коли ж збудив до життя ледве тліле вугілля, сипнув на нього пригорщу сухого, між долонями стертого, зілля. Над вогником закучерявився солодкавий дим. Тоді зілійник звелів скитові сісти щільно біля вогню.

— Дихай тим димом. Не бійсь: це — колопні, що з них тчуть полотна на одежу. Колопняний дим одягне твого духа в одежу духів. І побачиш далекі часи, що прийдуть, коли, — вказав на стемнілу річку з срібною доріжкою до місяця, — коли ця річка, може, переживе твоїх онуків і праправнуків. Да-а-леко це! Але дихай — і вдивляйсь1.

Від солодкого диму скитові спочатку зашкрябало в горлянці. Душило, ніби сплющувало горло, а заразом наростало почуття роздратованості й неспокою, аж кортіло відійти. Та дим уже розіслався широкою смугою, обгорнув Гаштові цілу голову, і враз його заспокоїв. Скитові здалось, що він стає малою дитиною, і що то — не дим, а материні руки легенько притуляють його голову до м’якого хутра та вкладають у мішок, що в нім скитські матері носять за плечима своїх немовлят. Пахнуло теплом у обличчя й враз стало незвичайно радісно, аж розсміявся. Справді-бо: вже таки він — Гашта — не бойовник, а малесеньке немовлятко! Хі-хі-хі… Ха-ха-ха!.. — нездержимо зареготав уголос. Сміявся довго, немов іржав, як кінь. А тіло тим часом неначе наповнювалось сонцем. От, як та в’ялена чечуга, коли її піднести на рівень очей і дивитись на сонце крізь неї. І з цього творилась радість. Не та буйна радість, що дає її перемога над ворогом, і не та, якою наповнюється тіло, коли втомлений і спрагнений нап’єшся досхочу студеної води. Ні, почував себе, як у дитинстві, коли на світі — гарний,

погожий день, а ти сам — здоровий, повний сили, цілком вільний забавляєшся собі, як сам знаєш…

Ворожбит, побачивши на Гаштинім обличчі перші смикання м’язів сміхом, усміхнувся й собі: "Вже справляє реготи!" — підсипав до вогню ще трохи тертого зілля, загорнув жар попелом, немов притакуючи, хитнув головою й пішов напувати щойно оперованого коня. Зірвав пригорщу листя з дикого горіха, що виріс біля печери. Ніщо-бо так не відгонить мушви та комарви від коней, як горіховий запах — треба лише витерти свіжим листом все тіло тварини!

Повільними рухами тер коня, поглядаючи на вовчу шкуру. А Гаштові тим часом здавалось, що зілільникові кроки пролунали, як хода велетня по горах. М’яке ж шарудіння свіжого горіхового листя, зім’ятого ворожбитовою рукою, виростало до згуку бурі, що перекочується верхів’ями лісу та гне й ламає столітні дуби. Хотів оглянутись і пересвідчитись, але ж нараз йому зникла уява простору, часу й міри. Здалось — скит єдиним кроком може перекрочити цілий світ. Глянув — чи, може, тільки так видалось — на стіну во-рожбитової печери, чи ж вона ще тут? Може, розплилась, як той солодкий дим, що її перед хвилею цілком заслоняв? Так ні ж: стіна була на своєму місці. Он бачить на ній Гашта висічені на камені рисунки страховинних звірів: з іклами, загнутими, як половина кола від походного воза, з вухами, що аж падають на передні ноги, з довжелезним носом, витягненим, мов кишка, в трубу, що дістає аж до землі. Гашта знає: тепер таких звірів не знайдеш по степах. Ані в лісі. Таж ворожбит колись казав, що в давноминулі часи такі потвори паслись тут, скрізь, в степу й в лісах, які давно зітліли й розпались на порох. Зображення ж давніх звірят повирубували на пам’ятку "дикі люди", що колись давно жили тут перед нами. Це вони полишали своїм нащадкам…

Нехай! Що до того скитові? Були — та вже й нема, і нема на що згадувати. Але ж, казав ворожбит, внуки, правнуки, часи майбутні… Це цікаво Гашті. Чи ті його правнуки знатимуть такі чари, як цей волф, чи відатимуть про таку недугу не недугу, як та, що якось назвав її

ворожбит, коли вона — Гашту привела сюди? А — певне! Бо ж хіба в світі щось змінюється?..

Та зображення стародавніх мамутів з печерної скелі глянули на скита живими, блискучими очима, заморгали повіками, заколивали хоботами, а один, той останній, навіть махнув коротеньким хвостом. Аж Гаштові стало ніяково. Оглянувся по своїй бойовій сокирі, та погляд зачепився за фалди власних, синім по білому пружкованих штанів. В незвичайний спосіб чомусь уложилися ці фалди! Ось самі ворушаться й з них вимотується пречудовий кінь. Шия — цілком, мов у лебедя, вигнута дугою, горда голова — гарна, суха, блискуча, вушка — манісенькі, гостряками аж до середини звернені, так рівно стирчать, що й ока не відірвати! Таки, справді, пречудовий кінь, саме такий, як часами мріє скит. Та жаль, що образ вже змінився. Натомість стоїть вояк у гостроверхому, блискучому шоломі, не в повстяному шлику, як має сам Гашта, а — в металевім шоломі, що про нього також Гашта мріє. І зброя на воякові — прегарна, блискуча, без найменшої плямки або цятки. От би таку мати й собі! І зненацька Гашту заливає радість. Він пізнає: це ж — той майбутній, далекий його нащадок! І зброя його, й той пречудовий кінь — також його! Ах, яка краса і сила! Ось вже бачить Гашта, як ціла рать в крицю критих вояків б’ється в степових просторах. За хвилю — всі їхні лати в крові, кров стікає цівками з блискучих мечів. Особливо це так гарно видко на білих шиях велетенських коней, що й самі зубами рвуть коней ворожих! Ой, скільки ж крові! Вона аж забарвлює воду в річці. Таки й справді Бористен тече червоний, й несе безліч трупів на своїх хвилях. Часами навіть сама смерть не розплела міцних рук ворогів. Обнявшись, як бра-ти-приятелі, і по смерті ще б’ються вони, не вступаючись один одному ні в ненависті, ні в помсті!

— Отеє — воно! — незмірно тішать ці образи Гашту. — От так мої нащадки! Гарні! Ці не відступлять від наших звичаїв. Ненависть і помста залишаться їхнім гаслом, як це є й нині! Так і мусить бути. Тільки так!

А тим часом довкола Гашти виростають голови. Чоловічі й жіночі. О, все більше й більше! Вже — цілий натовп. За ним встають стіни,

об’являються дивовижні будови. Не на возах серед степу чи в узліссях байраків або в дерев’яних бу-дах, але в кам’яницях живуть ці люди. І Гашта не може надивуватись, яких невиданих речей понабудували ті його, Гаштині, праправнуки. А в тім здивуванні зароджується в Гаштиній голові спочатку неясна думка. Вимотується помалу й повільно набирає форми. Ось що його хвилює: чи ж залишились вони — оті його внуки — також і його внуками по духу? Ой, навряд… Ой, щось воно не так. І аж волосся ворушиться на Гаштиній голові жахом, коли він бачить, скільки між тими людьми дідів, немічних, старезних, баб, зігнутих, що ледве сунуть, спираючись на палицю. Сама старизна! А ще страшніше, що деяких старих ведуть молоді, обережно підтримуючи ту ветхість, що перешкоджає життю й рухливості та зменшує обороннність племені. А люде все йдуть і йдуть. Всі — старі й молоді — поспішають до Бористену, заповнюють весь широкий піскуватий берег і один по одному входять у воду.

На березі повно невідомих "жерців", волфів, ворожбитів, наузників, кудесників, зілійників. У золотих лудіннях, в барвистих шатах, у білих завоях. Із золотих кадильниць клу-биться над ними блакитний дим, такий опойний, такий запашний, духовитий. Волфи співають і навхрест кроплять водою голови занурених у воду людей. А їхній провідник увесь виблискує золотом і самоцвітами, з мечем коло паса, стоїть на оздобленому повищенню на самім березі.

— Це — добре! Все дуже добре! — радіє скит, — Як є меч, то буде війна. А це головне. І навіщо б чоловік жив?!..

Але до Гаштиного вуха долітають дивні слова, що їх голосно проказує один із жерців. Говорить про милосердя, про любов до всіх, навіть… до ворогів?.. Ні, це так тільки вчулось!.. Про працю мирну, порядок, спокій. Що? — аж заки-пае кров у серці скита, — Що?.. Але стривай? Таж он говорять, що це — хрестяться люде в грецьку віру. В грецьку? У віру тих дикунів?

Гашта так збентежений, що аж руки йому холодіють й затинаються так, що під нігтями аж виступає кров на долонях.

— Грецька віра? Любов до ворога? Милосердя до переможеного?..

Ні, це не його нащадки! Це — греки. У-у, скудота! Греки — очевидно. Прецінь правнуки мусять заховати чесноти своїх прадідів. А чеснота скитів — погорджувати любов’ю, і до братів, і до жінок, не то що до ворогів! Любов, кохання — то найбільша слабість, що знесилює мужа більше за недугу тіла, дужче за рани, що їх дістав у бою. Милосердя? Тобто не вбивати й не мучити переможеного ворога? Може, ще й не пити веселощів перемоги з ворожого черепа? Чи не забирати в нього зброї, коней, жінок і дітей?.. Ні, таких скитів, щоб мали подібну віру, не може бути… Це — грецькі нащадки, не мої! — хитає гордливо Гашта головою.

Рад би встав і пішов до свого воза. Таж чомусь звестись на ноги не може, а перед очима вже вирізьблюється нова постать.

Гашта ані догадатись не може: що б це могло бути? Одежа на прихожім — довга, чорна, шкуратяним пасом підперезана. На голові — сличок, короткий, не бойовий, також із чорної тканини. І знов — старець! Борода біла — аж по пас.

— Пропали тут скитські закони: старих не вибивають, свою силу розріджують, — зсуває брови Гашта.

А той білобородий "чорноризець" розгортає перед себе сувій і, схилившись над ним, щось швидко й дрібно креслить пером, кладучи рядки з одного боку на другий. На білім сувої виростають чорні стьожки хитрих кучериків, закручених хвостиків, дуже красних візерунків. Гашта ще не розуміє: навіщо все те, кому потрібне? Однак така вже дивовижна та "одіж духів" з конопляного диму, що скит "бачить" думку чорноризця,

що її той — от штука! — гусячим пером, звичайним, підгостреним гусячим пером "вкладає" в білий сувій.

Скит вловлює чужі й чудернацькі для його вуха наймення Аскольда і Діра, потім — Ігоря. А про них пише чорноризець:

"… і коли хто хотів хреститись, — не боронили йому. А тільки глузували".

"Хм… "Хреститись"… Чи це ж не означає саме отого, щоб стати милосердим?" — наче хтось інший вкладає скитові думки в голову. Але його мозок противиться й викидає з себе чужину: це — погано! Якщо ж з таких глузували, ще й прив’язавши їх до кола та витягаючи з них жили, — тоді це — добре! Ні, таки мусить скитський дух жити. Мусить! А з ним жива буде й ненависть, і помста, й найвища радість — проливання крові. Хто ж зречеться радості? Заспокоюється скит. І таки має з чого радіти.

Тепер чує знайомі вигуки й зойки. Он-бо, в диму й вогні знов лунають войовничі покрики, стогін і зойки смерті, брязкіт зброї й кінське ржання, що заглушує тупіт копитів. О, о!.. Падають мури, валяться високі кам’яниці, в руми обертаються міста… Он найгарніше місто на горі над самим Бористеном… — не чує за військовим гамором Гашта його наймення, — он і те місто аж угинається під напором збройної сили. На тлі кривавих річок, між руїнами мурів й золотих бань — дивних будов, між горами — трупів людських і кінських, бачить Гашта незчислимі полки "чужих скитів"… Якби ж довідатись бодай їхні наймення! Бодай наймення їхніх вождів… Як, як? Батий?.. Гірей і… Андрій…Боголюб? Що то — "Боголюб"? Ще той… А зрештою, що наймення! їх ані не вимовиш. Хіба ж не однаково, як називати ті чи інші, але ж все-таки ті самі річі? Таки ж греки й тепер інак називають те, що має свою, питоменну скитську назву.

І Гаштин дух роз’яснюється… Він з радості бачить, що слово — лише звук. Ось воно налітає, хвилює, підносить, — і враз уже нема по ньому й сліду!

А люде — все ж ті самі! Таки ж Гашта не може помилитись: що більше в них вдивляється, все дужче переконується — такі ж самісінькі, як і він. І серцем чує: це ж скити! Такі ж порядні скити, з твердою рукою, з безжальним серцем, з могутнім завзятим духом, що погорджує словом, але радо промовляє тільки вогнем і руїною. Так! Не одурив ворожбит — це його нащадки!.. Тільки волф сказав немудро, мовляв, аж коли й пам’яті не буде по Гаштових нащадках.

Такі часи ніколи не прийдуть! Ні, на цій землі вічно житимуть скити… Вічно!..

Знову, як на хребті теплої хвилі, підхопило радістю Гашту. Немовби його зірвало з місця й понесло в дивну країну прозорого холоду. Мерзнуть кінці пальців, студені потічки пробігають по спині, ноги обуті у ледяне взуття. Але ж від того холоду тіло не болить, як це буває при морозі. Навпаки, — в серці стає все радісніше. Наростає тепле почуття дивної гордості, що от він, Гашта, син невеликого свого племені, пречінь цілком інший, відмінний від усіх. Бо ж тепер йому це ясно зовсім: він з істоти, що була з тіла й крові, тепер перетворився на чисту кригу. Довкола — темна, непроглядна ніч. Нема їй кінця, нема їй меж. А перебувати на ній без руху — була така неуявна розкіш, про яку ніхто не міг би й мріяти. От так би й лежати завжди!

А все ж таки нема довкола повного спокою. Десь там — далеко-далеко… чути рухи, бій, боротьбу, вбивання й смерть все нових і нових натовпів людських. Тільки ж ті людці, таки справді, не люде, лише людці, дрібнесенькі, малесенькі, як комашинки. На самій Гаштовій долоні вміститься їх кілька десятків, та де — кілька соток! А від того скитова гордість сама росте, шириться, збільшується до безмежних розмірів, підкреслена смішними ордами цих дрібнолюдців. Так, він — скит Гашта, начальник свого славного роду — є істотою, надприродно

великою, виїмковою, одинокою істотою, що з нею не може бути порозуміння, бо ж хіба такі дрібні "хрущики", оті дрібнолюдці можуть зрозуміти його, велетня Гашту?.. Вони?.. Ха-ха-ха!..

Коли ворожбит повернув до багаття, Гашта твердо спав. Спав тяжким сном смертельно п’яної людини.

Вугілля дотлівало. Гашиш вже більш не курився. Тільки якимсь ніби відгуком чи тінню запаху озивався ще в печері його солодкавий аромат. І від нього коли-не-коли пирхав та чхав у сусідній печері оперований Гаштин кінь...

"Откуду єсть пошла..."

ЇСхшо рочистих таємних змін завершено: золото нового врожаю впало під серпами женців. Селища подовж широкого Бористену обвіяні запахом меду й нового зерна. В цім році наближається подвій благословенне осіннє свято: гойний врожай дала мати Земля, що то її прадавні предки богинею Семлею називали, — і мир панує по цілій країні.

ТАВРІЙСЬКА БАЙ

Старий жрець бога Яса — Ясонь, як того вимагає звичай, рівнозначний із законом, власноручно вимітає святиню свіжим зеленим дубовим галуззям. Ніхто, крім жерця, не сміє входити до середини храму. Нарід лише відчиненими дверима бачить в глибині храму-божища статую бога, загорнену хмарами офірних димів.

Двічі в році відбуваються "великі свята". Навесні, коли рука орача-ратая звіряє матері Землі зерно, як дорогоцінний скарб, ховаючи його в таємні глибини, — тоді з’являється людям Яс, осяяний золотим вінцем. У правиці бога — промінь-спис, що ним бог загнав злу чарівницю Марену,

студену зиму, однакову, що смерть. В лівиці — розквітла квітка, з якої випорхує пташка.

А в передосінь не тільки вигляд, але ж і наймення зміняє Яс. Дарма що це — той самий бог урожаю. Єсень вже зветься він. І в правиці його блискавка — серп, а в лівій руці — келих. Ще з весни наповнив Ясонь той келих вином, щоб по ньому ворожити про врожай. Якщо донині мало зникло вина з келиха, буде добрий рік наступний. Коли ж світлий Яс з того вина "упив" чимало, — менше дасть своїх дарунків і мати Земля…

Стомлений віком жрець. Часто відпочиває в своїй праці, тяжко випростуючи зігнуту спину. А, випроставшись, повільним кроком човгає до відчинених дверей, щоб вдихнути свіжого повітря. Повинен-бо мести, затримуючи віддих, щоб не зневажити божої оселі своїм нечистим людським диханням. І щоразу при повороті від дверей храму з любов’ю оглядають Ясонові виблідлі очі святиню, знайому аж до най-дрібнішого взірця, вишитого на дверній заслоні чи витканого на килимах, завішених перед зображенням бога на різьблених дубових сохах, що підтримують храмовий висп.

Цілісіньке довге Ясоневе життя проминуло в цих посвят-них стінах. Численні зими вибілили жерцеву довгу бороду, сипнули снігу в кучеряве волосся, зігнули спину, загнавши гвіздя в крижі, висушили м’язи. Лише не вгасили блискучих ясних очей, що з кожним роком стають все світліші й з кожним роком все ліпше зазирають в майбутнє.

Бачити прийдешнє дістав Ясонь даром від богині Лосни. Ще був малою дитиною, коли узрів хлопійко у весняному квіттю всю білу, сумну богиню. Серпок місяця — молоденький, ніжний аж прозорий, — світив над головою Лосни, коли співала вона своєї журливої пісні. І така була краса та принадність у співі тім, що вже відтоді не схотів Ясонь слухати пісень людських. Забажав з повного серця жити тільки з богами, прислухатись лише до їхніх голосів. Покинув родину. З жінотою ані говорив. Не пив п’янючих напоїв, не вживав м’яса. І так від років дитячих аж до повні літ старечих. Був праведний, вірний і витривалий.

За те ще раз мав щастя побачити Лосну. Знову, коли місяць був уповні, показала Ясоневі богиня золотим списом, де він має копати посвятну криницю, — і викопав Ясонь чарівне люстерко. Все аж позеленіло, зімшилось від вогкості. Але ж краси не стратило: було прикрашено мистецькою горорізьбою. А там, де в круг дзеркала переходило держално,

невідомий мистець вирізьбив півмісяць. І по тому знаку збагнув старець Ясонь, що люстерко чарівне належить богині Лосні.

З того ж таки часу почали вицвітати сині Ясоневі очі й зійшов на нього дар бачити майбутність. Лише загляне в днедавнє дзеркало — й немов відчиненою великою брамою бачить прийдешнє. І, хоч стали очі бачити гірше все, що довкола, — погляд Ясонів лишився блискучий та ясний, мов у юнака.

Тож і заради Ясоня приходили люди до храму Яса від чотирьох вітрів. І з-під зор чужих дальні мандрують, щоб дізнатися долі своєї в уславленім храмі Ясовім. Мудрі відуни та обавники з діб прадавніх на Бористені ворожили. Таж такого, як Ясонь, ще не було ніколи. Ані найстаріша Старизна про такого не пам’ятали: все знав, усе відав і не схибив ніколи…

Жрець розгладив рукою пестротканий килим перед богом, "увінчаним сонцем", і постановив перед ним "Нов-хліб", випечений жрекинями богині Семлі.

— Гарно спекли! — аж посміхнувся жрець з-під снігу пухкого вуса. Принюхав: з найліпшої муки, на меду замішаної.

Обернув довкола на місці золотий, пахучий, аж на людський зріст високий хлібовий стовп, щоб став до людей найрівнішим боком. Як обструганий стовбур столітньої ялини — рівний та прямий, в основі —

круглий, як соняш-не коло, стояв правий "Нов-хліб", як правдивий символ життя й добробуту.

Завтра стане за тим хлібним стовпом Ясонь. Ані не пригнеться — й з-поза нього запитає прихожих:

— Позирайте, люди! Чи бачите мене?

З порога храму загуде у відповідь, гей би вітер у верховіттю посвятного гаю:

— Ні, ні, ні! Не бачимо! Не бачимо! Ясоневе обличчя за-червоніється й засяє радістю:

— Най же й на рік прийдешній з-поза гойності хліба мене не побачите!..

Ясонь підійшов до посвятного погару й ще раз заглянув у келих, не торкаючись його рукою. Так. Тільки маленько "упив" добрий бог: буде рік щасливий, гойний, повний.

Завтра цим вином Ясонь покропить люд:

— На здоровля! На щастя!

Новим зерном обсипле прочан й хліб посвячений по малому шматочку роздасть всьому народові. На місці ж, де стояв "Нов-хліб", — лишить новий великий світач, що не одного такого зсукали з жовтого воску побожні прочани, як дар для храму.

Прислухався до тиші божища й до спокою посвятного гаю.

— Немов на цілому світі дихаємо тільки я та вогонь на Ясовому вівтарі! — міркує старий віщун.

Таж ще й легенькою хмаркою не розвіялась та думка, як неначе підслухала її Доля. Підслухала — й засперечалась: загомоніла швидкими людськими кроками в гаю. А супровід до них — тупіт кінський.

"Йде муж… молодий і бадьорий", — пізнає по звуку кроків Ясонь, — "І кінь не стомлений. Йдуть швидко. їздець веде коня в поводі, простують до храму".

І борзить жрець до дверей, щоби чужинець не знесвятив божища, невідомки вступивши до нього. По дорозі накинув на плечі рясницю й саме вчас став Ясонь на порозі: зустрів і людину, й коня вже при храмових сходах.

У приходька біля сідла — спис, за пасом — бойова сокира, два ножі та добрий меч — кінчак. За раменом — лук тисовий, у сагайдаку — чимала родина орлім пером опіре-них стріл. На лівій руці — щит з буйволової сириці, залізом кований. Достомитно: вождь або могутнього вождя син.

І дощовою водою "від семої громовиці" кропить жрець зі срібної посудини чужинця.

— На привітання.

Гість же, видко, обичаю зналий: приносить богові в дар добрий меч-кінчак з вузьким лезом, і келих, сутозлотий, хитрою різьбою оздоблений. Називає себе і свій рід та край свій: мовляв, від ріки Герхизу2 по долю йде він, Боризес. Є наймолодшим сином скитського вождя Тергастера.

"Будеш володарем у далекій країні", — чув він голос ві сні. І подався в пошук країни тієї. Бо їх братів у родині отчій — як листя на рясному майному дубі.

— Сто літ би чекав — не дочекався б, поки увільняться дороги до отчого трону. Де там! Хоча б і війна допомагала своєю кривавою десницею! Не приховую від тебе, отче: мене ж і власні батьки за нездібного до володарювання мають, — труснув чорним, як руно, густим волоссям Боргове, — Противно-бо мені смерть сіяти. Життя здобувати хотів би!

І по хвильці, ніби виправдуючись, докинув:

— Не чистої я скитської крові, старче віщий: полоненою грекинею з самої Еллади була моя, небіжка вже, мати. — На мить від суму потемніло юнакове обличчя, таж враз бадьорий усміх зігнав з обличчя журу: — Гомонять про тебе, отче, люди. Гомонять аж ген-ген далеко. Що з тих найпрозорли-віших волфів і відунів, які над Бористеном ворожать, най-прозорливішим будеш ти, Ясоне. Тож і прийшов я здаля тебе спитати: чи того краю, що шукати мушу, не вкажеш мені ти? Бодай напрям скажи: кудою податись маю?

Здобув Ясонь з темної схованки своє чарівне люстерко. На біле волосся поклав собі вінок з тополевого листу, що думку прояснює, й підніс дзеркало перед очі молодого скита:

— Дивись, синцю, сюди. Позирай, що ж узриш — скажи.

— Бачу: степ безкраїй, наче море зелене. А на ньому — нич. Ані звіра, ані птаха. Ані полоз-велет не зашустить в зелених хвилях нежер-трави…

— Добрий знак, синцю, сину Тергастерів. Пройдеш степи без перешкод. Позирай ще. Що бачиш нині?

— Бачу: кінь мій — Глитайвітер, що мов рідний брат мене розуміє, звонпив, сполошився, ласкавого слова не слухає. Мов "кітче очко" на драгві,— знестями стрибає… А я йду — никаю, "доброго зілля" в степу гляджу, коня лікувати… Далеко вже пройшов я… Нині зрю Грім-бабу кам’яну, що охороняє люд мандрівний в дорозі. Здовіль кладу їй в’яленини, доброго м’яса з одинця, що під сідлом везу, — на офіру. Ще й стрілу перед нею в землю торчма устромив. Най вітер на потіху богині на тій стрілі грає-бринить, най чари розгонить…

— Сило таємна! Дай лихо пріч. Пішли погодця, плодь і сить! — шепоче Ясонь, — Ще дивись, синцю. Дивись, дивись…

— Таки прибив я лихі чари стрілою. Прибив! — вигукує радісно скит, — Вже кінь мій знов дужий, землю нюшить, стежку шукає…

Жрець повернув до себе люстро, витирає помалу м’якою тканиною, вишиваною пестрим взором. Тепер мовчки дивиться сам у чарівне дзеркало, що не ховає таємниць від Ясоня. За хвилину старече обличчя розсвічується радістю:

— Під добру руч прийшов ти, синцю. Від кам’яної Грім-баби рівно послався твій шлях, в далеку землю, що її шукаєш. Як вглядиш поставу кам’яну, — відтіль бездоріжжям пусти коня вільно: доведе тебе сам…

І урвав. Бо ж кінь, зачувши ті слова, заржав, піднісши високо голову. Аж йому зуби блиснули, неначе в усміху. Ще й головою мотнув, чисто — сказав: "Я знайду! Знайду напевне!"

— Щаслива ж доля твоя, Боризесе, сине Тергастерів. Не ушкодить тобі ні людина, ні полоз, ні звір, ані птах. Здобудеш край свій, як себе переможеш і впізнаєш, що за мсту є дужча, міцніша любов, як впізнав уже ти, що майбутність будує життя, а не смерть… Відпочинь і йди…

Не день і не два мандрує юний скит. Аж зійшлись за ним стрімкі скелі, мов застібка намиста, що запнулась довкола. Запнули Боризеса в глибокій кам’яній долині, мов у криниці. Десь гучить близька, невидна вода.

Боризес притримав коня. Розглянувся: над гребнями гір — небо ще повне соняшним світлом. В ущелині ж, далі, де пахне свіжістю, м’ятою й чебрецем, вже із заглубин повиповзали, щоби пастись вночі, чорні вечірні тіні.

Скитові немов стягло груди ременем. Звиклий він до степових просторів, де вільно й поглядові, й серцю. А тут, в горах, чавить невидний тягар. Не знаходить йому наймення Боризес. Страху він не відає, суму не знає. Тямить стало, що світ — повен небезпек, а життя — сама боротьба. Звик ставитись чолом проти всякого нападу. Смерть?.. Молодий скит всміхається погірдливо:

— Хе, кирпата! Хіба ж її обминеш? Таж волфи навчають, що там — у позасвіттю — краще, як на землі. І певне, що так, бо ж ще ніхто з тих, що туди відійшли, додому знов не повернувся. Жерці знають приховані речі. Знають! Особливо ж ті, кудесники бористенські. Хоча б і цей Ясонь. Так достеменно збулося все, що в його люстрі було видко й що сам відун говорив. Ані звір, ні людина, ні полоз, ні птах мандрівникові не ушкодили. І перед Грім-бабою, що її в степу відразу знайшов, стрілою до землі лихо прибив.

А дні й ночі минають далі в мандрівці. Як блимання ока, такі одноманітні, довгі, як довга осіння пряжа сумної Лос-ни. Не можна їх ні розрізнити, ні зрахувати, ні пам’ятати.

Вогняною зіницею дивиться на землю сонце. А потім ніч пітьмою-повікою те око небесне накриє. Передрімає й знову вигляне сонце. Нема вже ночі, вже — новий день. Заспівають пташки, важким голосом

озветься дикий таврійський бик в байраці, в улоговинах по степовищах свистять ховрашки, а на небі вже кружляє орел та пильнує:

— Чи справною дорогою йде людина по долю?

Так розмотаним клубком котився перед Боризесом пустинний шлях, аж привів мандрівника до невідомої гірської землі. І дарма що була вона вся пагорката, видалась молодому скитові такою принадною та гарною, аж забув про мандрівний закон, що велить: "Не розпалюй відкритої ватри в дорозі й голосом дужим вістей про себе не подавай".

Вигукнув весело з повних легенів:

— Живі великі боги!

Був це вигук радості, що навчила його чужинка мати, коли захоплення розпирало їй груди. І він з радощів почувався тут, немов сп’янілий. Хоч і давно вже не пив переброди-лого кобилячого молока, що бадьорить і до радості приводить. А от же так весело згучав його могутній голос поміж ущелин, що аж кінь скитів Глитайвітер заіржав у відповідь, почувши, що його пан так втішився.

І зненацька нашорошились обоє — їздець і кінь, бо ж їм відповіли скелі:

— Живий великий Пан! Живий великий Пан! Живий великий Пан!З

Не в скитській мові була та відповідь каміння, та Боризес зрозумів: змалку був, як сорока, до мов спритний. Тож ще від неныси яке чужинне слово вчув, у пам’яті затримав. Багато перейняв ще й від грецьких купців, що до Боризесово-го племені по коні та шкури приїздили.

Листя диких сріблястих олив та кизилові кущі, червоними сережками прибрані, здригнулись в тремтінні, як людське обличчя — дрібним

сміхом. На мить майнула у вітах гола, хлоп’яча спина, а низом, травою перебігли козячі ніжки. Річ ясна: де худоба, там повинен бути й пастух.

Боризесовою уявою попливли принадні образи: солодке молоко… м’який сир… запах диму від ватри. І пахощі соковитої печені. А понад усім насолода відпочинку під шатром чи в печері. Бо ж в цих гірських ущелинах обхоплює вранішня вогкість мешканця сухих степів, як Мана4 — мертва наречена, зрадлива сестра Перелесникова свого коханця-зрадника.

Оглянувся молодий мандрівник по привітних барвах, а зелені хащі дивляться на нього живими людськими очима. Таж такими синіми вогниками спалахнули ті очі, як самоцвіти у вінці Боризесового батька, царя скитського.

А над вогниками-очима нависли срібною піною сиві брови. Під ними борода біла розкучерявилась, затулюючи півзоране зморшками ласкаве, приязне обличчя. З волосся, що вкривало гривою, пухкою та білою, як достигла степова тирса, вибігли могутні роги й круто загнулись на щоки. Пряде рогатий старець цапиними чорними вухами, поглядом же синіх вогників немов гладить скита по душі. Ліпше, ніж словом, тими очима до Боризеса промовляє.

— Вітай, Долею посланий! Вітай, юначе! — озивається. Боризес враз прийшов до тями й не дивно йому, бо ж знає з оповідань людей бувалих: у країнах, де ще не ступала нога тих, що зброю носять, і досі живуть "дикі люде". Не знають вони ні війни, ні на лови не ходять, м’яса жодних тварин не їдять. Не вміють ані возів будувати, ні станів ставити. Лише вміють складати гарні пісні, на струнах арфи чи ліри грають, збіжжя сіють, виноградну реву плекають. Та ще з шелестіння дерев уміють віщувати, бо ж, мов німа тварина, вони бачать те, чого люди зочити не вміють… Сказано: дикі! А володар тих диких людей (греки-безбожники звуть їх фавнами та сільванами) називається Пан… Це ж він і є…

І в глибині затишної печери частує Боризеса козоногий володар диких — Пан. Мед золотий, м’який сир перед гостем становить. Винні грона, мов квітки рожеві, на свіжих листах кладе. Має й хліб, на гарячих камінням у вигляді коржів печений. Таж ні м’яса, ні сала не має. І, коли Боризес хоче з свого подорожнього запасу пригостювати й Пана та виймає з саков прозорчисте вив’ялене м’ясо дика, коарно-гий старець відвертає посмутніле обличчя:

— Закопай, гостю, шматки мертвої тварини в землю. Не годиться вживати поживи шакалів.

А сам наливає скитові золотого вина, що густе, як мед, і, як мед, запашне. І не надивується скит смаку того вина. Не надивиться на погар з червінки, чорними візерунками писаний. Смакує вино Боризесові. Ліпше воно за кобиляче молоко, дужче за п’янючий напій з диких сливок-жерделів.

І кінь Боризесів, що жодного чужинця до себе й на десять кроків не підпустить, сам до печери підходить і з Ланових рук бере шматки коржа та виноградні грона.

— Так відпочинь тепер, гостю мій, — запрошує ласкавий господар. — Тут не загрожує тобі жодна небезпека на нашій Таврійській землі. Не прийшов ще твій час впасти з дерева життя дозрілим овочем.

Підмощує запашного сіна, взористою товстою тканиною його прикриває.

Спить і не спить Боризес. Здорове тіло тішиться відпочинком по довгій мандрівці. М’язи розпружились, по жилах від смачного вина тепло розливається. А от же, серце тьохкає, мов соловій, співучою стрілою озивається. Занурив погляд розплющених очей молодий скит у срібну блакить ночі, п’є устами й серцем теплу, чарівну тишу. Наслухає в дрімлі тихому співу, що десь бренить з тіні, обризканої мі-сяшною росою.

Здається йому: звуками флейт чи жоломії тремтить срібно-блакитне повітря. А з ледве вловної мелодії проступають голоси, прозорі, чисті, як струмочки лісових джерел, легесенькі, як вітрець, що його ані затримати, ані вловити. А в блакиті далин в’ються рої з імли зіткaних істот.

Таж те все може тільки тобі сниться, — ха-ха-ха! — десь іздаля регоче чугур-пугач...

Може..., бо ж спить і не спить Боризес. Бачить щось далеке, а зблизька не бачить, як з чагарників на узліссі вимотуються дивні звинні істоти, "дикі хлопійка", фавни-пані-ски. Полохливі, жваві, веселі та граві пустунчики Панові внуки. Тіла — дитячі, ніжки козлячі, між коротким волоссячком — коротенькі ріжки.

Зацікавлені не частою появою, підсуваються все ближче і ближче, легесенько ставлять свої ратички, щоб не шуснула трава. Доторкуються пальчиками скитової зброї. Гладять, мов сонного кота, гостроверху, хутром підбиту шапку. Жаліють її, як "мертву тварину". Ось збились у щільний гурток, схилились кучерявими голівками над шкурятяною тарчею. Нюхають невидане диво. А найменше фавненятко, що йому ледве понабігали гульки, де мають виткнутись ріжки, волохаті, як броскви, — намагається й лизнути незрозумілу річ.

— Не руш... Де — мертве... Шкадло!.. Смердить воно! — остерігає старший хлопійко-фавн. І нахмурює чоло. Але малюк тихесенько сміється, не витримує, й переливчастим меканням тремтить його ніжний голосок. Втішно маленькому, що побачив: "такий красний бубон"!

Пробудився з дрімоти скит, але ж його погляд звернений не на фавненят. Саме з тіні старих дерев, таких старих, що годі під ними пройти, не скинувши шапки, — виринули дві постаті. Одна, — мов з бронзи вилита. На її пружному дівочому торсі виблискують місяшні світелка, мов на металі. Від пасу ж переходить дівчаче тіло в тулуб

красного коня. Друга постать… Боризес аж злегка підводиться на лікоть…

Злякані його рухом прудкі фавники пурхають, мов горобці, в чагарник. А Боризес і справді гадає, що бачить сон. Де ж бо таки в цій безлюдній стороні об’явився б скит?!

Не йме віри власним очам юнак. Таки ж бачить ясно: на тій другій постаті, як і на йому самому, — вузькі пружковані ногавиці, зв’язані коло котників і заправлені в сап’янці з гострими передами. Легка місюрка виблискує риб’ячою лускою у місяшному сяйві. Але ж з-під гостроверхого сличка не юнацьке — коротке, але довге жіноче волосся спливає на рамена. А відтінь його однаковісінький, як і блискуча шерсть коня, рідкої, ясно-злотистої масті. Так гордо й гарно сидить на коні їздкиня, що здалеку теж виглядає на золоту центавресу.

Вільним кроком ступають по непомітних стежечках руч-об-руч центавреса і людина-їздкиня золотоволоса. Боризес не може відірвати від них очей: що-бо є кращого для очей мужа, як гарна зброя та красний кінь!

У цих же двох постатей ще й жіноча принадна краса! І не може сам собі сказати Боризес, котра з двох йому гарніша.

Ось вони проходять саме повз печери. Шарудять дрібні камінчики під копитами. Стали. Виступ скелі напівзакрив постаті обох. Але слова їх чути:

— Збережи свою руку чистою від людської крові, Тале-стрис. В нашому краю ще ніколи не була вона пролита.

Металевий високий голос перериває сильне, низьке контральто:

— Нема дива, Гіппіє: таж тут ще ж не було людей!

— Крім однієї тебе, Талестрис, — відказує контральто центавреси.

— А я мала б не виконати своєї повинності й не принести в офіру богині чужинця? Ти ж знаєш: тоді заплачу власним життям.

— Лишається одно: поміряйтесь силами в чеснім, одвер-тім бою. Не юлава ж ти, Талестрис, щоб вбивати сонного?

Металевий тембр їздкині неначе ножем перетинає низьку струну Гіппіїного контральта:

— Не з боязні волію забити, поки спить. Прецінь так не завдам йому передсмертного жалю.

"Чужинця"?.. "Давніш тут не було людей"… "Тож це його, Боризеса, наміряється вбити молода їздкиня!" — й пробуджений скит готов зірватись на рівні, вхопити свій меч, щоб "показати дівчаті"… але… Видко, міцне було Панове солодке вино або ж заглибокий погар з червоної глини: Боризес не може поворухнути й пальцем. Силу його пригашено, як вогонь — попелом.

А все ж таки ще чує. Тільки тепер голоси віддаляються. Тільки вітрець заносить кілька речень. Говорить центавреса.

— …складаєш зброю, Талестрис!.. Жалієш його… Бачу, що під войовничим панцирем маєш прецінь жіноче серце. А коли так, то кинь меч, а натомість подбай про веретено й колиску. Ні, ні, не говори: він вже переміг тебе!

Боризес не чує більш нічого. Поринає в темну глибінь непереможної дрімоти. Неначе занурився в глибоку річку, а над його головою сходяться темні води. Однак вранці пробудився й не знає: бачив сон чи чув правдиву розмову двох жінок? Мабуть, то був сон, бо ж і вся ця країна — така барвиста, принадна, соняшна — сама вона, — як сон. Ось

підведеться скит на ноги — й розвіється його видиво, як хмарка. Чи ж не зникне з очей і ціла ця казкова країна? Може розтанути в повітрі, як доспівана чудова пісня…

Але поки міркує скит, сонце розквітає над його головою золотою квіткою. Гай набирає нової краси. Столітні дуби, оливи, платани, кипариси, мов в урочистому поході, спинаються на гору до сліпучо-білої святині, що дивиться з верхів’я скелі в блакить широкого моря, котре розіслало свій сяйний, безмежний простір у підніжжя понадбережних скель.

— Так ось де — кінець світу! — дивується скит. І обережно прокрадається високою ростю ближче до моря. Бачить: в білих прибережних хвилях зеленокосі нереїди-русалки вплітають у своє волосся діаманти водяних бризок, перли легкої піни. Гарні, привабні й веселі,— кидають пригорщами самоцвітів та бризками дзвінкого сміху на блискучих темнотілих, як мокрі вугрі, пружних тритонів, — морських парубків, що намагаються зловити чарівних доньок Евксіну5…

Меви підхоплюють сміх нереїд. Несуть його на своїх срібних крилах ще не пробудженому богові Главкові. Він ще дрімає на краю обрію. Таж і бистролета мева не дожене вічного втікача — Главка, що вічно міниться і не має ані сталого образу, ані сталої форми. Бо ж Главк — то лише синь моря, нетривка й змінна, завжди готова перескочити з срібних усміхів у грізні буруни хуртовини…

На скелі, рожевій від сонця, серед палаючих маків завмерла темна сільвета центавреси. Рука Гіппії доторкується семиструнної ліри і зі звуками струн зливається глибокий центавресин голос. Він співає про блаженність істот, що не знають ні суму, ні ув’ядання, ні смерті. Боризесове зачароване вухо ловить предивні слова:

"Не для нас — страждання... Ми не знаєм спочуття", — це відповідають центавресі, коливаючись на пружних хвилях моря, нереїди.

"Співчуття для богів — смертоносне!" — підхоплює могутній хор басів тритонів, і їхній голос замирає вдалині відгомоном громовиці,— Для безсмертних — воно смертоносне!" — стверджують ще раз тритони.

І оте слово "смерть" голосом бойової сурми відгукується в Боризесовім серці, а свідомість запитує: "Де ж вона, та гарна їздкиня, що нахвалялась мене вбити?"

Обличчя скита роз’яснюється: в його уяві встає образ принадної бойовниці, стоїть перед ним повний життя.

Його вбити?.. Ні, не буде вона його вбивцею, вона стане Боризесовою користю! Він вхопить її живу. А вона приправлятиме для нього в’ялене м’ясо, доїтиме кобил. Коли ж поверне він з бою переможцем, вона візьме з його рук бойового коня і скориться перед всіма його бажаннями.

Нащо ж створено жінку, як не на те, щоб вона була здобиччю мужа? І то кожна!

Але раптом вдоволена думка сполошилась, як обережний пташок:

"А що, як вона — донька або здобич "дикого діда", гостинного Пана? Чи ж Боризес — воїн і син вождя заплатив би ворожим чином за гостинність?.."

Роджений ранок і співи нереїд втрачають принаду.

"Мерщій до Пана!"...

Сині вогники Панових очей блиснули, як бризки на морській поверхні під сонцем. Усмішка пурхнула з-під вуса й зникла в піні бороди.

— Ні! Талестрис — не його донька і не коханка. Вона — самітня й вільна людська жінка — амазонка. Остання з того роду лишилась в цій країні, відбившись від решти своїх бойових сестер. Сталось це, як помандрували вони по нещасливих боях зі скитами в далеку даль — аж за Колхіду. Ски-ти-бо занадто тисли на амазонок.

І докладно розповів Пан, як мати Гіппії-центавреси знайшла малу Талестрис у степу. Спішно відступаючи, амазонки загубили тоді дитину. Від зойків, криків та брязкоту зброї, іржання коней та гуркотіння походних возів у степу аж гуло. Тому й висунулась далеко вперед з благословенної Тавріди центавреса: гостро схотіла побачити на своїй землі людей зблизька. Бо ж до Талестрис ще ніколи не ступала по цій землі людська стопа. І от дитячий плач притяг увагу цен-тавреси. Вона збочила в чагарники, де плакала втомлена, захрипла, голодна дитина. Сталось нагодою так, що центавреса сама тоді також мала "маленьке лошатко" — Гіппію, змилосердилась над людською дитиною, що голівкою була вельми подібна до її доньки. Отож мати Гіппії й принесла своїй дитині нову сестричку. Росли вони вкупі. Щоб Талестрис не відставала від Гіппії в грах, забавах та ловитві пташок чи звірят, — центавреса вчила її їздити на коні. А також, як і доньку, вчила співати й складати пісні.

— Дівчатко щодалі ставало все більше втішним. Було притульне й до мене, старого, — продовжував Пан, всім цікавилось, про все хотіло знати. Тож і я на дозвіллі показував їй всілякі лічиві зела, навчив її садити й доглядати реву, справно заходити з бджолами, навіть майструвати борті. А що при маленькій амазонці, яку знайшла центавреса на тарчі, мов у колисці, була ще й невеличка статуетка Артемі-ди, то ми — несмертельні мешканці Тавріди, поставили святиню богині тій, що її чтив рід Талестрис. Тільки слід знати, що амазонки приносили в офіру своїй богині тих необережних чужинців, що заблудили до таборів войовничих дів.

— А як же не перевівся їхній рід? — здивувався скит.

— Продовження роду було їхніми законами забезпечене, бо на короткий час, коли цвіла бузина, амазонки могли кохати. Своїх же дітей, коли то були сини, — бойовниці на другий рік повертали батьківському племені, доньок же виховували на амазонок, тобто на войовничих жінок, що не хотіли приймати ярма родинного життя й не підлягали волі мужів. Кажуть, що саме це й було причиною, що скити з часів давнезних боювали з амазонками, намагаючись їх підбити під себе. Як сам знаєш, ви, люди — мстиві, тож нібито все бились з амазонками, щоб відомстити за зневагу. Але що я маю про це розводитись: ти, як скит, ліпше мене сам знаєш, за що та з ким бились твої діди та й твої батьки.

Боризес знизав плечима:

— Скити про ворогів межи собою не мовлять: їх лише б’ють. А побитих навіщо згадувати? Досить на світі ще не побитих, щоб ними цікавитись. Перемога ж над жінками… — скит погордливо засміявся, глянувши сторчма на Пана. — Є чим хвалитись!..

Того ж таки дня, ще сонце не встигло впірнути в свою щоденну купіль в Понті Евксіні, амазонка і скит здибались біля Артемідиного храму.

Враз обоє схопились за мечі. На шкуратяну Боризесову тарчу посипались удари з вправної руки. Але ж і з руки Бори-зеса викресувались іскри на голові Медузи, що нею була прикрашена тарча в Талестрис. Золочене обличчя Медузи бризкало іскрами гніву з холодних очей. Бойовники відскочили в різні боки, щоб міцніше вдарити з розгону один на одного. Коні, вивчені до бійки, гризлись, як пардуси. На скалки розлетівся Боризесів короткий легкий спис, таж скит встиг вибити меча з рук Талестрис. Тоді вхопились за ножі. Боризес був особливо вправний в бою на ножах, а Талестрис не надавала великої ваги цій короткій зброї. Ні фавни, ні центавреса, ані Пан того мистецтва не вміли й не

могли навчити й дівчину. Тож, по короткому змаганню, скит угнав свого ножа бойовниці в груди. Але не в серце: лише на два леза вище серця. Та й не глибокою раною зміцнився перемоги.

Зброя випала з рук амазонки. Ще хвилину вона рівно трималась в сідлі, хитнулась і схилилась своєю золотою головою на шию свого золотистого бойового товариша. На очі їй впали довгі війниці: була непритомна. З рани розірваним добрим коралевим намистом падали краплі крові й зливались в струмочки.

Не до храму Артеміди, а в Панову печеру приніс Боризес свою переможену здобич. Не лишив і її коня: прив’язав йо-го, полоненого, до свого Глитайвітра; ще й погладив свого друга по шиї:

— Добре бився й ти, приятелю! Веди ж тепер свого зай-манця.

З відразою схилився Пан над кривавою раною:

— Огидно виглядає це, — сказав він, — але ж рана, мій гостю, не смертельна.

— А так! — притакнув головою Боризес. — Прецінь, я не хотів її вбивати! Лише щоб скорилась та пам’ятала, що муж — над жінкою пан і бере її вймагом.

Та не як переможеного ворога, а як товариша й друзяку доглядав скит "свою здобич", і коли новий молоденький місяць постарів, дозрів і надщерблений зник, Талестрис вже могла за дня вигріватись біля Панової печери. Підсвідомо примирилась зі своєю долею й цінила догляд переможця. Щоправда, в думці все ще борикалась. А найбільш турбувало її те, що доведеться йти за ним в невідоме, покинути край, де були її дерева, мов брати, а морські хвилі стали сестрами.

— Напевне, відведе мене Боризес в країну Кіммерійську! — згадувала з тривогою скитові оповідання про ворожбита з-над Бористену, хоча й знала від Пана, що бористенські кіммерійці — особливо улюблені Фойбосом, братом богині Артеміди. І їхній бог часто відвідує улюблений свій нарід. Припливає на злотосяйному човні, що його тягнуть лебеді. Іноді ж і довший час живе поміж кіммерійцями, навчаючи їх божеському співу та розміряному слову.

Коли вже Талестрис зовсім подужчала, звелась, піднесла руку, накрила нею очі дашком й промовила ніби в повітря:

— Мушу вже до храму. Покинута самітня богиня, — додала зі щирим зітханням.

Але придивилась дужче й здивувалась: виходить зі святині дим офірний. І вогник на вівтарі. Все як має бути… Чи ж богиня вже має нову жрицю?

Смутно Талестрис. Не знає, що мала б вчинити. Хоч би ж та Гіппія не гнівалась, могла б її розпитати. Таж центавреса, мабуть, погорджує амазонкою, що не билась до загину.

— Де є Гіппія й чому вона мене відцуралась? — з тугою запитала Пана.

— Гіппія заступає тебе при храмі,— відказав Пан.

— Як нова жриця?

— Хай буде й "нова". Бо ж у нас нині все по-новому. І ти також нова істота межи нами! — висвітлює Пан, нагнувши свою голову з важкими рогами. — Все, кажу, нове. І ти — вже не жрекиня й не амазонка, лише Боризесова жінка. На, дитино моя. Це — для тебе лік! — спокійно додає,

простягаючи пригорщу запашних суниць, — Навмисне для тебе достигли подруге в цім році! — й задоволено усміхається мудрий Пан.

Але йому шкода безрадної Талестрис, і він сідає біля неї.

— Не журись і не сумуй. Я тобі все висвітлю. Бо ж ти, як дитина слово вчителя, взяла дослівно закон богині Артемі-ди: "Амазонка мусить вбити мужа або бути убитою ним". Тим часом боги здебільша промовляють до людей вкритими образами, мовою прихованою, не як там атенський агора-ном, що на торгу виголошує ціну на часник! До бога наближається той, хто думає й думкою шукає бога. Отож кожен муж невідмінно "вбиває амазонку", коли вона, забаєна, кориться йому духом. В тій миті, як вирішить відкласти зброю та, ставши йому подругою, готова спертись на його рамено — мертва вона. Коли ж діва-амазонка знайде в собі стільки сили, щоб відкинути жіночу мрію про родинне щастя, — тоді вже вона вбила мужа в серці своєму.

Талестрис мовчки схиляє свою голову на плече Боризе-сові та соромливо спускає повіки. Скит усміхається їй, як дорослій дитині, і, як дитину, гладить свою здобич по злотистому волоссі. А Пан нагнувся над лукою, вирвав червоного маку — квітку пристрасті, уломив троянду та насмикав листя з темного дуба. Додав ще галузку оливи й запалив. Легенький димок, як ладан з вівтаря, звівся вгору, затягаючи двері яскині, мов прозора імла. І той тиміам торкнувся радістю всього довкола. Море притулилось до берега й лежить нерухоме. З корон дерев та з трави зачувся гармонійний ше-лест-шепіт: природа співає ладканку — епіталаму. В ній можна вчути наймення Гіменея1, Талестрис і Боризесове,

‘Гіменей — бог шлюбу в старих греків.

що сплітаються, мов трояндова галузка з листям дуба у Пайовім віночку. То співають повітряно-прозорі, як кришталь, не людські голоси

— хори соромливих гамадріад6 та німф з гірських джерел. Це стихійні сили святкують на Таврійській землі перше людське весілля…

А з храму Артеміди обіймає задуманим поглядом Гіппія безкрає море, вершини, ліси й галявини. З прекрасних очей центавреси скапують сльози. Така це незвичайна для неї річ, що вона витирає щоки рукою й дивиться собі на пальці: чи це не кров? Але сльози — кров серця — прозора й безбарвна. Крізь неї можна бачити світ і життя, що пролітає все далі вперед, полишаючи сумні згадки про радісне минуле. Так: сльоза — кров серця, солона, як кров, бо ж як кров є вона, мов посвятна сіль, безкровна офіра на вівтарі життя…

Знає Гіппія: завтра відійде вона в далеку мандрівку — зрадила Талестрис свою богиню, а центавреса не сміє лишатись в країні, де сталася зрада. Відпускає її могутній Пан до далеких амазонок, що осіли за Колхідою, на річці Араксі, за горами, де прикований Прометей. Загнала їх туди скитська мста. І там, серед спалених начервоно скель, доживають вільні войовниці в безнадійнім бою за жіночу долю.

Туди піде Гіппія завтра. Віднесе вона статую зрадженої богині, а тепер, в цю останню ніч, п’є центавреса сумним поглядом чарівну красу коханого Понту Евксінського, що ледве мерехкотить срібними хвильками, неначе дихає крізь сон. І благає її серце у моря:

— Дай хоч пам’ятку мені на згадку про щасливі дні й дарунок шлюбний для посестри.

І море чує німе благання центавреси. Закипіло, набігло пінистими гребнями на берег. А з таємних глибин виринає повоз володаря морів — Посейдона, Хроносового сина. Б’ють копитами передніх ніг білі, як піна, морські Посейдо-нові коні, гадами вгинаються та виблискують їхні риб’ячою лускою вкриті хвости. Посейдон виступає з своєї перлової колесниці на берег, лишає свій урочистий провід — з нереїд та тритонів — й іде до скам’янілої від зачудування Гіппії.

2 Гамадріади — садові німфи, як мавки в нас.

— Ось тобі на згадку! — подає бог моря центавресі величезну, як троянда рожеву, перлу. — Це — сльоза твого серця. Її повертає тобі вічний Евксін. Щоразу, як затужиш за ним, ця перла відгукнеться на тугу твою. В її переливчастих веселках побачиш все миле: і рідний твій край, і усміхнене море, і твою посестру Талестрис. Бачитимеш і далі мільйони нащадків елліна-скита й переможеної амазонки. Бачитимеш їхні малі радощі та їхні великі сльози.

Обернувся до печери, де спали молодята, і як шлюбний дарунок заткнув у землю в головах у Боризеса свій тризуб.

Від тих часів володарі з берегів Евксіну на знак "права водного й степового" давали володарям, собі підлеглим, що їм звіряли владу, срібний тризуб.

ЕКЛОГА

Пливуть в лазурі ночі струмочки пахощів від прив’ялих гірських трав, кипарисів та вкритих тінню троянд. Достиглими овочами з садів гесперид зриваються в долину з неба і гасять в Понті Евксінському свою тугу по земському щастю. Відгуки далеких голосів линуть з таємниці ночі.

А може, ідуть вони ще з тих прадавніх часів, коли Таврія була частиною щасливої Аркадії та ще не відірвалась від улюбленої богами Еллади?

Місяць сповиває море опалевою імлою. Мрія стає дійсністю, а Земля — безжурною, як в дні юності світу.

— Таж все, що почалось, дозріє…

— І все, що зачалось, закінчується, — озивається старий Пан.

Зриває мигдалевий горішок, не кваплячись, обирає зелену лушпину, роздушує темними пальцями цятковану жилками світлу шкаралупку й виймає зерно: вкриту гнідим оксамитом мигдалину.

— А ми?.. А ти?.. — підносить з моря синеволосу голову Главк. Як шерех морем, перебігають його мінливим обличчям хвилі тривоги. Бентежиться життєва сила перед незрозумілою їй таємницею смерті.

— Помру, мабуть, і я. Атож! — без страху й жалю притакує Пан, зриваючи нову мигдалину. — Помру. Як вгасне радість в моєму серці. Бо ж без радості нема щастя. А життя є бажанням щастя.

І усміхається аркадійський бог. А від того ясного усміху червоними смугами розквітають палаючі маки між крейдяними шарами жовтих скель. Країна стає ще подібнішою до барвистої Еллади з поліхромією її святинь.

Здаля наближається тихий спів. Схиляється, мов стиглий лан подихом вітру. Повз невидних людським очам друзів, що століттями рахують своє планетне життя, суне людський провід коротковіких ефемерид. Нужденна одежа, босі ноги. Запрацьовані руки несуть, немов вогник власного життя, ледве блимаючий каганчик. Уста ж славлять співом Ягнятко, за яким ходять райськими садами ті, що чистими перейшли шляхи життя.

Легіони вигнанців, — те відомо Панові,— наслав цезар Траян до Таврії, щоб виривали з грудей херсонеських скель мармур на оздобу вічного Риму. Щовечора проходять тут вони, чий день належить цезареві, до печери папи Климента, щоб там вночі хвалити Бога. Сказано-бо їм: "Віддайте цезареві цезарево, Боже — Богові"…

Все то вже чув Пан, невидно підходячи до людей. Але ж про яке це Ягнятко співають, що він — з правіку охоронець отар, — його не знає?

Покинувши Главка, що морською синню розтанув у хвилях, подавсь Пан з людським походом:

— Мушу все знати про всіх ягнят!

Стежками, не стежками прямує Пан. Скрізь йому — дорога, де лиш стане його ратиця. Таж зненацька вщемило ногу нестерпною болістю. Клацнуло, мов зуби голодного звіра. Смикнув ратицею Пан — тримає її важке залізо. Міцною правицею, що й скелі крушить, зломив перешкоду. Таж мусив сісти на камені: так мучиво болить нога. Розглядався, не до болісті своєї прислухаючись, а шукаючи лихих тенет, поставлених людською рукою у ямі, вкритій галуззям.

— На звіра було настановлено! — крутить рогатою головою скотій бог. І не надивується людській вигадливості в нищенню живого, тій хижацькій жадобі — вбити всяким способом — і явно, й підступом, і без потреби.

Неначе жаліє Мати-Земля своїх дарів, що потребують їх тварини! Дивно… Але ж — Ягнятко? Добре, що не воно ув’язло в цих тенетах людських.

Виломив дику грушку, сперся, підводиться охоронець отар. З намаганням становить поранену ратицю. Як по розпечених жаринах ступає — так палить болість. Робить ще крок, другий, а мука з ноги гвинтом провірчує аж до глибин серця, аж темніє в очах. І Пан, зомлілий від болю, що його досі ніколи не знав, падає між дикі агави.

Отямився аж ранком. З моря пахнув на нього свіжий вітрець, а ще ніжнішим дотиком дитяча ручка втирала обмите обличчя. Побачив свою поранену ногу в дбайливій обв’язці. Під обв’язом уміло заведено лубки. І

цілий свій голий торс побачив обгорнений вовняним плащем. А над самим його оброслим обличчям схилилось молодесеньке дівоче личко.

— Випий, дідусю. Пий, бідненький! — підносить співчутлива ручка мисочку з молоком.

— Теодосіє! Дівчатко молодесеньке!

Та, що для неї найкращі квіти при гірських стежках вирощує Пан. Та, що так нагадує йому колишніх дріад.

Навколо тиснуться вівці. Схвильованим поглядом великих очей вдивляються, як молоденька їхня пастушка напуває "з рук" самого Пана! В очах отари страх вартує:

— Охоронця поранено… Вловлено в тенети — як вовка!..

Ось-ось зірвуться вівці й помчать в тупотінню тисячі ніг,

стрімголів, — хоч і в безодню…

Таж Пан поглядом вогників-очей, як волошки, синіх, відганяє тваринний страх. Мовою тиші, без слів до німих істот промовляє. І як розділені човном хвилі, розступаються вівці. Теодосія ж, підпираючи пораненого, відводить його до ближчої печери.

Доволі їх нарубано вздовж берега. Мов очі, що не відають сну, чорніють вони. Стільки-бо мармуру білого вийняли людські руки з грудей Херсонеса!

З сухого листу мостить Теодосія ложе. Вовну зі спин своїх овець скубе, Панові під голову підмощує, скалічену ногу обкладає.

День і два лежить Пан. Не п’є молока, не їсть коржів, що дівчатко приносить. Аж дивно Теодосії:

— Чим тільки живе дідусь?

А Пан до дівчинки всміхається. Немов рукою по серцю гладить:

— Чей же й справді повернулась юність Матері-Землі? Чей же знову на ній об’явились дріади? — міркує аркадієць. Але ж то все другорядне: думка про Ягнятко, що його оспівують люди, покриває все.

— Може, знаєш ти, пастушко молоденька? Може, чула десь нагодою…

І з питань козоногого пізнає Теодосія, що й "дід лісовий" святу істину шукає, вісті благої прагне. І привела до пораненого папу Климента.

— Як же, доню, його хрестити? Напів же тварина це! — хитається папа.

А дівчинка просить:

— Пастирю, таж охрести в нім те, що в нього людське! Може ж, він і цілою людиною стане.

І так довірливо-світло дивиться ясними, як лампади, очима.

Схвилювався Пан. Чував: Христос-Бог "троянових вигнанців"— умер зі співчуття до людей. Був Пастир Добрий…

Озивається в Пановій душі відгуком перестороги пісня тритонів: "Співчуття до людей — богам смертельне"…

Таж дівчина, мов справжня дріада, без слів, — його ж таки мовою: самим поглядом ясним, промовляє. І краплини води хрещення падають перлинами з рук пастиря Климента на рогату Панову голову.

Не вкоротила вода хрещення Пайового віку. Довго ще жив потім.

— Аж занадто довго! — ховає він зітхання у сніг своєї бороди. Занадто! Бо ж бачили сині Панові очі на прибережному піску нерухоме вмертвлене тіло молоденької пастушки. Вкинули у море люди те гарне дівчатко, що мало за провину тільки добрість і любов.

А коли завмерли вдалині кроки людської ненависті, морські хвилі тихо винесли тіло Теодосії. Поклали його на шовково-блискучий, промитий пісок. Меви відспівали над ним похоронних пісень. А Пан, як сонну дитину, на руках відніс свою дріаду до печери, що в ній його, пораненого, колись доглядала. Прибрав квітами дівчатко, до сну останнього вкладаючи. На кам’яній же стіні над входом до печери ви-шкрябав-накреслив слова:

Theodosia, dilecta, vivis!1 — у мові, що нею траянові в’язні говорили.

Та й ще не вмів повірити Пан у смерть. Дарма що вона й знову схотіла переконати аркадійця в своїй перемозі! Бачив: Клименто-ві-папі на шию в’язали важку котвицю. А він:

— Котвиця — надії знак! — сказав лагідно.

Та не докінчив: з глузливими вигуками й лайкою зіпхнули святого старця в морську безодню…

З того часу як міг уникав аркадійський бог зустрічі з людським родом. Не він на людей, люди на нього панічний страх навівали. Не міг збагнути опоєння жорстокості, насолоди стражданнями ані заклику мсти.

— Хоч і охрещений я, — хитав білою головою, таж видко — правдивою людиною стати не можу.

1 самітно тяглися Панові дні, все рідше виходив він зі своїх печер. Бо все ширше розростались людські колонії на берегах Евксіну. Все далі в ліси та в гори тікали фавни та німфи. Все глибше в море ховались зеленокосі нереїди. Не могли чути ударів залізом у білі мармурові груди херсонесь-кі. І останній приятель Панів — мінливий Главк — тільки здаля вітав свого друзяку, синню морською заслоняючись. Як чайка, полохливий став…

Тільки сам гріб Теодосії Панові залишився. І в тихі ночі над тілом нетлінним приграваВ Пан тужливих пісень на сиринксі, волосся дівчаткові гладив, свіжими квітами прикрашав.

Коли ж місяць повним колом на небі потрете обернувся, відбігли синьорунним табуном Посейдонові коні-хвилі від берега, а на дні морськім побачив Пан веселково-сяйливі істоти. Як вісниця богів Ірис — крилаті, будували вони над тілом старця Климента святиню з білого херсонеського мармуру, за морську піну білішого. 1 там довго-довго лежало те святе тіло, аж перенесли його князі київські до свого святого міста, у церкву "На Дівєх" — Десятинну.

Але ж, поки тіло папи лежало в каплиці мармуровій на морському дні, стежкою срібною, що від гробу Клименто-вого в небо промінням ішло, в день смерті папи щороку приходив Пастир Добрий і Ягнятко, в хащах знайдене, на раменах ніс. А за Пастирем світлосяйним, як море безмежне, безкраї отари інших овечок кучерявими сріблястими хмарами линули…

І до тих отар небесних рік що рік приставав колишній пастуший бог, охоронець отар, прадавній Пан. Знайшов і він Пастиря Доброго…

ВОЛОДИМИРОВЕ СРІБЛО

Під

молочно-білим небом нерухомо стерпло Чорне море. Немов виріклося назви своєї — лежить, мов дошка ка-ламутно-безбарвна. Безсоняшний паркий день випив фарби та сяйво з неба і з моря, а натомість кинув сіру мерлу спеку.

Піт заливає очі гребцям княжих Володимирових кораблів. Втома тяжить оловом на їхні м’язи. Однаково відважна в боях з ворогом чи з розбурханим морем, міцна дружина тривожно вдивляється в обрії: такі умертвлені млавою дні віщують землетрус або злу хуртовину. І не в одній чубатій голові, посивілій в боях, мевою кружляє думка: чи ж гаразд надумав наш князь — хреститись у віру грецьку? Чи не в лиху годину вирікся старих богів, які все водили його до перемог? Що, як помститься за зраду ясний Перун? А пресвітлий Даждьбог не дасть більше ні врожаю, ні перемог, ні погіддя? Та й Велес… як пустить мор на коні та бидло?..

Щоправда, казав княж-вуйко Добриня, — таки ж була охрестилась Ольга — і все минулося добре. Ще навіть не тільки свої, а й чужі називали її —"наймудрішою з жен"!

Так воно так. Тільки ж чи то честь мужеві — хоч би й най-достойнішої жінки чеснота? Не бабку — дідів наслідувать треба! — хитають чубаті голови, і погляди загартованих у боях дружинників княжих схрещуються, мов леза мечів. Все кидають те саме німе питання: "Чи ж гаразд чинить наш князь? Чи ж гаразд?.."

А князь, і сам, немов те ясне, невидне сонце, ніби розгніваний скрився в намет із важких килимів. Мовчаливий, як земля, немівний. Бо терпко Володимирові на серці: чує зневагу в тім, що мусить іти в Царгород не переможцем з мечем, щоб і свій щит на місці Олеговім прибити, а силований плисти з дариною по чужу віру, по нареченну. Немов юн-юнак, що кохання шукає й над всяку честь жадає собі дівки.

Всміхнувся погордливо:

— Кохання!.. Зазнав його досить і з бранками, й не з бранками. Таж на сотки рахує своїх жінок!

І сама рука шукає меча при боці. Голос рветься до розказу:

— До бою! Візьмемо силоміць місто базилевсів і ту князівну, їхню сестру! Первина це, чи що?!

А в уяві блідим місяцем випливає, як місяць холодне, горде обличчя Рогволодової доньки — Рогніди, найнезлом-нішої з жінок, яку колись бачив Володимир. Ще й досі пекучою образою горять в його серці оті слова Рогволодівни: "Не літь ми роззути рабинича!"

І більше ні усміху, ні слова привітного не злетіло Володимирові з Рогнідиних уст. Дарма що він їй муж, переможець, пан, володар. Покорив непіддайну, таж у мовчазній, вимушеній покорі, все чує погорду князівни до "рабинича", хоча нині й сидів той "рабинич" на столі Київському, пануючи над всяк нарід.

Чи ж буде такою і ця Анна Царгородська, сестра базилевсів Констянтина з Василієм? А може, ше й гірше зіллячко: може, чекають на Володимира сльози? Ніколи ще вони в нього не викликали співчуття, лише роздратування та досаду.

— На Перуна і Велеса! — здригнувся князь. — Як осіння мжа в поході — жіночі сльози! Холодять серце, нудою просякають думку, роблять життя нестерпним, а світ — огидним!

І кортить Володимира розметати Царгород. Знищити братів базилевсів, що жадають від нього шлюбу з Анною як заруки за певний союз і тривалий мир. Зводиться князь на ноги й нетерпляче відкидає килим, що завішує вхід в його шатро,

З безбарвного берега виростає стрімкий берег. До нього вже пристають кораблі. Тут відновлять запас питної води, бо тут закінчуються землі, що платять Володимирові данину. Херсонесом зачнеться край, вільний від Володимирової руки.

"Так здобути й Херсонес!" — облегшує своє серце князь. І його зір догонить скельних орлів, іцо кружляють над Та-врією. Впізнає птахів по широких колах плавного лету.

"Птах Візантії"! — всміхається з-під вуса. І падає княжий розказ:

— Потішмо серце наше ловитвою таврійських орлів. Най почекає на нареченного князівна Анна!

Нема ж таки ліпшого ліку на журу-докуку, як лови. І з клекотом орлім відлітає терпкість з Володимирового серця. Смакує князеві вечеря над морем. Добра щойно впіймана риба з синіми, широкими плавниками, як крила метелика. Смаковиті й товсті, головаті "бички". Доволі й птаства настріляно дружиною. І пастухи таврійські, що пригнали молодих баранців, нанесли й меду, і сиру. Он стоять одцалік в шкурах овечих, перекинених на одно плече, придивляються — добродушні, привітні — до чужинців вояків, що принесло їм море. Серед пастирів, як пень, імшеддю вкритий, з лиця темний, поораний зморшками — їхній старший. Справжній патріарх. Таж очі його молоді й живі, палають синіми вогниками, кидають іскри, як самоцвіти-сапфіри.

Володимир жартує з дружиною. Велить наповнити погари, щоб не стояли порожні:

— Русі ж бо — веселіє пити!

Розказує і пастухам дати бурдюк вина. Та й до пізніх зір триває столування. І за вином князь міняє мету своєї подорожі:

— Заночуємо на твердій землі. Нам не страшні гірські розбишаки, якби на нас відважились. А печер — он скільки! Тепер — до сну, а перед світом — за мечі! Не Таврію воювати, не пастухів підбивати, а здобути Херсонес!

Луною здригнулись гори від вигуків дружини, завжди охочої до бою та слави. А з-поза скель до молодечих вигуків прислухається срібноголовий пастуший патріарх. Як білою сріблястою хмарою сповито буйним волоссям смугляве обличчя. Не знать: де борода зачинається, де волоссю — кінець. Все злилось білою кучерявою імлою. Очі ж — сапфіри не відриваються від Володимирового погляду. Аж князь пошанував старого:

— Не бійся, діду! Ні тобі, ні твоїм пастухам від нас лиха не буде.

Всміхається дід:

— А не буде, князю, не буде! Лихо, бач, на того йде, хто його накликає. Ми ж лиха не кличемо, з лихом не знаємось.

Дивні Володимирові дідові слова. Дивно й те, що розморює його втома сном. Несила ані розпитати.

Отроки-слуги вже поставили княжий намет. Не літь-бо київському князеві спочивати, як печеніжин, у "голій" печері. Ось ще тільки запевнити мотузи на паколах, щоб килими вітром не звивались — та й піде князь на відпочинок.

— Швидше!.:

Але тяжко йдуть до кам’яного ґрунту залізні кілля. Дзвінко крешуть іскри в камені гострі мотики, і зненацька озвалася скеля ясним сміхом: лунко задзеленчав, мов дзвоники, металевий звук. Меркло блиснуло стемніле від часу срібло: та-влені брили, а на них — купи монет, мов

риб’ячої луски. Погари з чистого золота, з червленню зсередини, сміються до вільного світа на повне коло, прокидаючись з вікового сну.

Слутам допомагають дружинники: все ширше й ширше роззявляє пащу глибока яма, що поглинула колись велетенські скарби. І волф премудрий підносить Володимирові старовіку цінну зброю, ледве торкнену прозеленню старості:

— Перемогу віщує вона, князю наш!

Дружинники подають на тарчах стародавні монети срібні тетрадрахми. На них — написи: "Перисад" — ще можна розібрати грецькі літери.

Кований щит, як велетенська таріль, зокола прикрашений чудовою горорізьбою з ясного золота. Обличчя красуні, а волосся — жмут сплетених гадюк. А під тарчею, на самім споді скарбової схованки, — срібний тризуб, як зірниця, світлий. Немов учора там його положено: такий ясний!

— То — посвятна річ! — промовляє волф-кудесник. — Не легковаж цього дару богів, князю наш!

Упросився волф з дружиною до Царгорода, хоч нібито й не годилося б князеві його з собою брати, як їхав хреститись. Таж дружина не мусить вкупі з князем грецьку віру приймати? Тож як буде вона без свого жерця?

А сам волф в серці ховає вкриту думку: "Таж, може, не греки дружину княжу, але він греків в правості своєї прастарої віри пересвідчить? Сильні боги старовікі!"

І вже шукає волф зручної хвилі, щоб добру пораду князеві дати, мовляв, той дар посвятний слід принести в офіру Перунові. Аж попереду жерцевого впало слово князеве:

— Доволі буде нових гривен з цього срібла, — Обертає в руці монету з напівстертим написом: "Археонакт, архонт", — на них звелю свій образ вирити, на знак, що Таврійська земля цим сріблом мені чолом била.

І цей знак "права водного" — тризуб най на гривнах моїх буде. Ще й напис: "Володимир, а се його сребро".

Мовчки вислухала дружина князів наказ. Промовчав і волф. Лише старець пастух, мов рівня, до Володимира озивається:

— Добре, князю, вчиниш. Добре! — притакує.— Твій це скарб, твій! Вже-бо раз було дано таки твоїй землі цього тризуба, й ця тарча золота була вже в твоїм див-городі.

— Що і звідки знаєш??

А старий лише рукою помахає:

— А, я! Все знаю… А звідки? Таж я і тутешній, і давній, а це теж дивина неабияка.

— Так ти знав і про скарб? Чому ж не викопав раніше, як ми його здобули?

Дід покрутив пухнатою головою й знизав широким раменом:

— Ми — не берем. Ми даємо. Цей скарб тобі призначений.

Князь вступив до намету. Слуги підкладають шовкових

подушок під голову князеві, під боки. В ногах ложа зложили викопаний скарб. А на ньому вмостився дід-пастух, улаштувався, немов дома. Ні знакам, ні морганням слуг не розуміє. Аж молодий дужий отрок сіпнув діда за пас. А з-під довгої дідової киреї об’явилась ратиця, мов у цапа.

— Лишіть! — розказав Володимир і махнув рукою слугам: — Ідіть!

Вже виступив з поклоном останній слуга з намету, а князеві все не йде з думки та дідова ратиця.

"Все, — каже, — знаю… І ми, — каже, — даємо лише… Велес? Бог?"

"Таж не інакше, — всміхається на княжу думку дід, — Невже ж ще й досі ти мене не пізнав? Чи, може, призабув арка-дійського Пана? Еге ж, еге! Того самого, що в Акакесіоні свою святиню мав. Пан я… що отари стереже, що про звіро-ву дбає, садів пильнує, бджолу благословляє. Ба і в боях не раз я в пригоді бував. Але сам ніколи зброї не діткнувся…"

Слухає князь у півдремлі. Немов чари на нього впали: не може поворушитись й мову неначе згубив. А Пан сріблом буйних кучерів білих, як руно густих, струснув, аж міцний ріг з них вимотався. Й відповідає на власні думки:

— Давні, прадавні згадки… Не забудеш! Ось перед очима стоять Гіганти першорожденці Матері Землі. Прийшли на прю з богами. В хаосі зарозумілої темноти своєї собі уроїли, що вони — великани, тож і рівні богам. А може — ще й дужчі! Й почали нагромаджувати гори. Оссу на Пеліон тягли! Це щоб до високостей небесних досягнути, а звідти богів скинути в безодню.

Отець наш Зевес блискавками велетнів обсипає. Креше небесний вогонь. А я бачу, що — зле! Всі пасовиська мені понищить, всі отари мої обездолить. Тож і вхопив я свою сурму: з мушлі вона, щоб лякати вовків,

як занадто наблизяться до отар, — та як засурмлю! Аж гори й упали. І велетні мої, мов метка псів, — урозтіч… Ха-ха-ха! Ну, вже й попосміявся тоді я: не знать, аж де луна мій сміх відбила… й тепер мені весело про це згадати.

А по-друге… було те вже пізніше. Біля Марафона — знаєш, чей? — спробував я знов заграти, коли елліни з персами бились. От пустив я тоді персам страх! Погнав навперейми, на сурмі своїй приграваючи. Повіриш, князю, аж увесь Олімп здивувався!.. Але що тобі до того? — задивився у далечінь своїх споминів могутній Пан, — Олімп… Там ще добре пам’ятали, як татко мій Гермес злякався моїх козячих ратиць, от як і ти перед хвилею. Тоді загорнув був мене, новонародженого, у заячу шкуру та й приніс на посвятну гору. А діва Атена не в ратицях, а в тій заячій шкурі лихий знак догляділа. Каже: це буде страхополох! — І сміх зібрав зашморгом дрібні зморшки коло Панових очей. — За Атеною ж іще й досі люде вважають зайців за моїх вістунів. Ані думки про те, що то лише Панів жарт, щоб з найполохливішим твором на людей жах посилати…

— Ну та вже годі про це. Знаю, що ти, князю, не з полохливих, — відогнав старець тіні спогадів і поклав свою руку на Володимирову, — Тож нині хочу тобі допомогти. Прихилю до тебе херсонесців без бою. Не хочу, щоб ти мав на собі кров, йдучи до святого хрещення.

Вельми дивується в духу Володимир. Не так тому, що Велес, сам себе поганським богом звучи, з ним по-товариському розмовляє, як тому, що з такою пошаною про християнське хрещення говорить. А Пан, мов на вже сказане слово, на князеву думку відповідає:

— Від старця побожного й благочестивого Климента знаю. Від християнського первосвященика. — І вказує очима на понадбережні скелі, що над морем стали темними тінями, — Он, он… З тих скель його лихі люди в море скинули. Від нього знаю про Пастиря Доброго, що сам офірним Агнцем був. Як же було мені, пастирському богові, його не полюбити? І з того часу йому служу, як вмію. От і до тебе заради його

прийшов, щоб тебе від вчинку кривавого, від наміру злого відвернути. Не підносьь, сину, насильницької руки на Анну, не проливай і крові добрих херсонесців. Стільки вже її пролито на твоїй землі! А скільки ще проллється! Аж доки ви не зрозумієте…

Звів з викопаного скарбу срібний тризуб.

— Аж доки, — кажу, — не збагнете, що, як троє Харит, як троє суддів над тінями в підсвітті, як три Парки, що долею смертельників володіють, як троє сторуких Гакатонхеїренів над землетрусами, морськими хуртовинами та земськими бурями панують… — троє посвятних істот, три вартівниці мусять об’єднано стати на варті краю того — Гармонія, Сила і Любов.

Мов струн, торкнувся пальцями гостряків на тризубі. Вони ж під Пановим дотиком заграли іскрами-зорями.

— Боги промовляють до людей символами. Колись і я, як мав свого оракула в Акакесіонській святині, також людям на їхні питання таємно відповідав. Бо ж дух людський мусить сам свою стежку знаходити, щоб голос божеський розуміти.

Гладив старечою рукою ясну поверхню тризуба, нахиляв його, любуючись грою відблисків світла від важкої срібної світильні, що біля Володимирового ложа поставили отроки.

— Був тут скитський князенко, Боризес, син Тергастерів та еллінської бранки. Таж чув ти про нього? Він перший панував над землею твоєю. І не зрозумів був він, прийнявши цей знак "водного й пільного права" від Посейдона. Забув про дух Матері Еллади й послухався голосу дикої скитської крові… О красна Талестрис, донько людська! — зітхнув Пан приглушено. Обличчя його потемніло, а вогники-очі пригасли сумом, — Не посланниць неба, але сестер пекельних — Насильство., Жорстокість і Помсту — викликав опоєний

духом знищення Боризес з глибин підземних. Мирного тризуба не за берло, ознаку влади, за зброю смертоносну він ужив. О Талестрис! Вихованко моя! Дитино людська, амазонко остання!.. Ним була ти переможена…

Обережно, обома руками, неначе крихкий шкляний ле-кіф, підніс Пан тарчу з головою Медузи. Витер її краєм плаща, торкаючись ніжно, мов обличчя сонного друга. І підставив Володимирові рухом слуги, що тримає перед володарем люстро.

— Дивись. Там углядиш, що було. Що буває, те минає. Таж лишається зв’язок минулої події з речами, що бачили її. Відгуки минувшини — клаптики розірваного ніжного павутиння лишаються на німих своїх свідках.

І бачить князь Володимир дії днедавні. Далеким сном линуть видини. В безмежному, безлюдному полі самітня стоїть Грім-баба кам’яна. А до неї кінь бойовий веде свого втомленого господаря — скита Боризеса. Ось і Таврія, населена дивними істотами. Вони поважали себе за богів тому, що були всі безжурні й щасливі. Пливе, як дзюрчання лісового потічка, й щасливе дитинство Талестрис, доньки амазонки, що згубила її мати, відступаючи з нерівного бою.

центавреса і Пан пожаліли людську дитину, виховали її, ще й поставили для неї храм. Ось зустрілась остання амазонка з власного долею: з коханням до скита Боризеса. Кривава рана була заручинами: Ерос-бо ранить завжди. Розквітла та рана-троянда, але коротким щастям. Так швидко, мов з маку, облетіли пелюстки. Чи ж міг звікувати в аркадійськім спокою буйний скит? Чи міг лишитись у Таврії, де не було кого здобувати? Ні спротиву, ні ворога. Була одна людська істота — Талестрис, і він так легко здобув її.

Й помандрував розлогими степами скит Боризес туди, де була здобич принадна, місто, що "прелестю міра сього" його називали…

І бачить князь Володимир у переливчастому срібнім озерці — Пракиїв. Розлогий, широкий розкинувся він вздовж берега. А храмів у ньому, храмів! І з півдня, і з півночі зійшлися тут боги. Та не з сваркою — людським звичаєм, але ж, як личить безсмертним, — осіли в достойному спокою. І дивляться на рід людський, що роєм мошкари метушиться: здолу — догори, згори — додолу. Та й все на тім самім місці свій танок смерті танцюють…

Володимир шукає поглядом скитової дружини, тієї Талестрис, чиє найменння і по дев’яти сотках літ кропить Пан своїми слізьми. Чує князь: не чужа вона йому, ота красуня далека. І радіє, що знайшов.

Ось вона: в світлиці різьбленій, тисовій, прикрашеній взорами вирізуваними, а між ними конячий череп старою слоновиною біліє. Сидить Талестрис, схилившись: на бойову Боризесову кошулю пришиває костяною голкою тонкі листки, нарізані з кінських копитів. Це та сама Талестрис, що колись знала тільки вільну гонитву полями з центавре-сою! Це та сама Талестрис, що тут, у Таврії, в іграх з пон-тійськими нереїдами ранок і вечір вітала…

А біля амазонки лежить широкий пас з вичинбареної шкіри буйволової. Це теж рука Талестрис так прикрасила його бляшками срібними, пацьорками скляними. При лівій руці — дитинка в колисці спить. Цвіте немовлятко хороше, що й міри нема його красі. 1 мати легенько, кінчиком постола колиску на полозках, — як саночки, — гойдає.

Все ясно бачить Володимир, чути ж — нічого не чує. І не знає, що саме співає Талестрис. Чи журлива, чи весела її пісня? Чи рипить розгойдана колиска? Чи за вікном щебечуть пташки? Не чує князь і твердих кроків, і брязкоту, коли входить у світлицю Боризес у зброї блискучій, у шапці-шлику соболиному. В руці у нього — спис, тризубом закінчений, за пасом — ніж, один — короткий, при ньому — другий, широкий та довгий. Смугасті ногавиці аж на котниках зв’язані й у жовті сап’янці заправлені. Кожному відразу видко: вождь, володар. І сам, як

тис — міцний, як тур — нестримний, буйний — як весняний потік у горах, що перешкоди не знає.

Поставивсь перед Талестрис, незадоволений. Дорікає скит. А вона голівку спустила, очі в колиску втупила, дивиться — покірлива, тиха. Коли-не-коли лише слово коротке промовить. А скитів гнів морською хуртовиною наростає, чорною хмарою чоло вкриває, каламуттю наповнює очі.

Дитинка прокинулась, плаче й рученятами до матусі тягнеться. Талестрис — до неї: мужа не чує, про власну журу забула. І раптом в покірливій матері прокидається колишня амазонка…

Не чує князь слів. Таж добре він знає цю блідість обличчя, що стає відразу незломно твердим. Знає цей погляд, — як крига — холодний, — дарма що він пече чоловіка вогнем образи. Не чує Володимир слів, та й не мусить їх чути тепер: чув їх від Рогніди!.. Й не дивується князь, що блискавкою прорізав повітря тризуб. І не в білі дніпрові чечуги — у білі груди Талестрис гостряки його сховались, криваві патьоки по собі залишивши…

Тільки раз руками вимахнула і впала на колиску Талестрис. А за нею, мов підстрелений птах, звився вгору і з дубового столу важко впав шкуратяний, цяцькований пас, що вишивала-гаптувала скитові амазонка.

Каламутна терпкість зводиться у Володимировім серці. В пам’яті відживає бліде з обурення Рогнідине обличчя. Випростана вся, мов гад, що наготовився скочити на ворога. І вся пекуча образа, болючіша за дотик меча, на гарт розігрітого, вложена в одно-єдине слово:

— Рабинич!

На щастя — тоді! — не княжий меч метнув іскри. Син Ізяслав, ледь-ледь семиліток, вихопив дитячого мечика, між батьком та матір’ю став, углядівши Володимирів рух: грубо вхопити Рогніду за рам’я…

Не чує князь, що в таємній глибині золотокованого щита промовив скит і яке слово зірвалося з уст амазонки. Таж в серці Володимировім голосно звучать слова сина Ізяслава:

— Доки живий я, матері ніхто не діткнеться!

І вже не тямить Володимир-князь, де він і чи є десь у світі та Анна-князівна, що по неї він їде. Цілою істотою відчуває одно: не він Рогніду, — вона його уразила, ногами потоптала — ненавистю пекучою душу його по вінця налила. Тільки ж — за світ живий! — нікому він її не віддасть. Нікому! ї ніколи її від себе не пустить. Потрібна йому ця ненависть, як найпалкіша жага кохання. Без неї й життя не життя…

Аж тяжко зітхає князь:

— Чи ж це було кохання?..

Рукою обтирає чоло. Непритомним зором дивиться на Пана. 1 не враз доходять до його свідомості слова аркадійсь-кого гостя:

— … і поки зневажатимуть жінку, — все будуть рабами. Як вчинок варварський — зневага старості, так вчинок рабський — зневага жінки… І не стерпів я: забрав у нього тризуб Посейдонів. Сховав його тут, у землю. Саме тут, де смертельному дали його несмертельні. Під скарбом боспорсь-ким сховав його я. І тільки тоді ось його даю, в хвилину, коли нове життя…

Не домовив: з кораблів озвалися сурми. Ранок будив княжу дружину. Срібною хмарою піднісся Пан, розвіявся— давній — легесеньким димом, сріблистою кучерявою імлою, полинув над море, у безвість поплив…

Неначе підмінений прибув у Візантію Володимир, русичів князь. З новою пошаною в серці приймав науку візантійських священиків. Нині не дрібницею вигідного для краю договору була для князя віра, яку впізнав за вищу і той, що колись був сам за бога людям.

Анна здалась Володимирові четвертою сестрою тих трьох геніїв — Гармонії, Сили й Любові, що про них говорив йому Пан. Тільки ж ніхто не міг висвітлити знепокоєному князеві, навіть найвченіші візантійці,— як могло статись, щоб еллінський бог увірував у Христа — Пастиря Доброго — і служив йому?

Один лише мовчазний, немовний схимник, що записував аннали і цю подію до них записав, — зненацька до київського князя озвався:

— З рогами, кажеш, був він, князю-господине?

— І з рогами, і з ратицями! А тіло людське від пасу аж по ратиці білою вовною вкрите.

— Так ось на твоє питання відповідь маю, — розгорнув книгу чорноризець. І водить пальцем, підкреслюючи рядки: "...і біси вірують і трепещуть"...

— Що тут написано, те — навіки нерушиме.

— Не трепетав він, — відказує князь, хитаючи головою, — Був радісний і ясний.

— То вже не моєї мудрості річ, — відрізав чернець.

Та князь не шукав нових висвітлень. Але ще там, у Візантії, купуючи рідкі й дорогоцінні речі мистецькі для прикраси своїх палат і столиці своєї Києва, закупив Володимир доволі й зображень мармурових та мідяних. А серед них — справжнє, ще з поганських часів "ідолище"

козлоноге, рогате. До уст усміхнених семидільну сиринксу прикладає, оком хитро та весело підморгує. Умовляли князя священики:

— Соблазн це, князю наш! Спокуса для люду! Не годиться новохрещеному купівлею ідолища починати нове життя во Христі.

Але князь лагідно хитав головою. Хто ж зі смертельних міг похвалитись, що вплинув на Володимира, князя русичів?

І неначе не чув домовлянь князь, але в очах Пана виразно читав: "Так, ми розуміємо один одного! Були ми обоє щирі в поганстві, щирі й лишимось і в зміні серця!"

В духу був переконаний князь: не візантійські монахи, а Пан аркадійський навернув його до правої віри Христової.

Коли йому й старовікі боги служать, то князеві сторони Гіперборейської й поготів слід вірно служити. А срібним таврійським тризубом розказав Володимир, на взірець "лаба-рума" Константинової корогви, прикрасити свій княжий стяг — прапор.

СВАНГІЛЬД-КНЯЗІВНА

І посватав володар вічної Півночі, Фрости-богатир наймолодшу доньку снігового короля Сніа, чарівну красуню Мьоль, що вся так і сяяла сніговими блискотками-діа-мантами"…

Свангільд від дитячих літ пам’ятає цю казку, що нині розповідає своїм дітям її заміжня сестра Інгрід. Сидячи біля вікна, дівчина схилилась своєю золотокосою голівкою над кроснами, але не вишивала: задивилась у білу імлу над сніговими просторами. І зненацька несподіваним сумом стиснулось її серце. Враз по-перше усвідомила: куди б не обертала своє прекрасне личко сестра вікінгів — Кніва, Щека й Хорива, — скрізь встануть перед нею все ті самі хороводи снігових фей з

кришталево-блискучими студеними очима. Куди не поглянула б тужливими очима молоденька Свангільд: все буде перед нею те саме зачароване біле коло снігів, що не відчиниться для неї ніколи, ніколи! А світ — такий широкий!

А світ — такий чарівно-красний, як послухати заморських купців, що приходять з країв, де нібито цілий рік світить і гріє сонце вкриту квітками й свіжою зеленню землю…

"…Фрости подав нареченій своє володарське берло, покреслене чарівними рунами, в яких були зазначені всі таємниці смерті. Бо ж смерть існувала давніше — ще перед життям, як ніч була перед світлим днем. Тому і таємства смерті старші…"— продовжувала Інгрід, немов не казку розповідала, а чинила зарікання. А Свангільді здавалось: ні, то не сестрин голос говорить знайомі слова старої саги: то невидна, чарівна істота чарами студеного слова заковує юну Свангільд у срібні, блискучі, мов лід, холодні, неначе крига, незломні, вічні кайдани. З тих слів виростають товстелезні білі мури, міцні, сизі ґрати, — й вони замикають дівчину на ціле життя. І згодом буде вона — Свангільд, як давніш їхня мати, як тепер її сестра Інгрід, розповідати своїм дітям ту саму казку про Мьоль. Буде і вона, як давніш мати, а нині її сестра, ткати певні й міцні тканини, вишиватиме чорних круків на прапорах. Таких достомитно, як оті, що поза вікнами впевнено, зловісно ходять по сніговому полю, немов збираються на чорну, урочисту раду, що на ній мова лише про смерть, про ніч, про студінь… А понад олив’яними сивими хвилями завжди суворого Балту маятимуть знову такі ж чорні круки норманських прапорів на щоглах кораблів грізних вікінгів, що приправляються вже в путь по славу та здобич.

Чому ж їм немає впину? Чому вони не знають перешкод? Таж цілий світ і ті країни — тепла і зелені,— коли ще не належать, то можуть належати їхній сміливості, силі й зброї! Бо ж хто в світі не знає бодай тієї однієї молитви: "Боже, рятуй нас від грізних норманів!"

Але ж молитву знати знають, таж спротиву норманам нема і бути не може. Світ кориться їм і віддає в їхні руки всі свої радощі.

Ось в ті переможні бої підуть тепер і Свангільдині брати: Кий, Щек і Хорив. Піде Інгвар — Інгрідин чоловік. Піде з ними також і Ерик Гаарфагер, смуглявий, чорноокий, чорноволосий красень, що з ним позавтра мають заручити красуню Свангільд. І тоді вона з іншими жінками лишиться вдома… посеред білих просторів, що на них блищать снігові блискотки й радять чорну раду чорні круки. Радять про смерть, про ніч, про студінь. Радять раду про все, що не є життя…

Як ялина стрункий, гарний з обличчя, з дивними блискучими кучерями Ерик. Кажуть: нема кращого за нього далеко-широко. А чому ж серце Свангільди "не впізнає" в ньому того, вимріяного, що йому, єдиному, має належати воно, її серце?

І чує Свангільд, що роздимаються її груди, а в душі, як окріп, закипає нестримний вар. Ні, так не буде! Вона сама нестримна й бурлива, як гейзер, вона зірве всі покришки, розсадить уложені звичаєм крижані пута, зірве братами призначені заручини і вирветься з цієї білої змори! Бо ж той, кого вона перед собою бачить, той, що піде з нею при плечі в життя, — той не живе поміж цими круками, в білих просторах! В іншій землі, між світло-зеленими лісами, на квітчастих луках, прорізаних блакитними стьожками потоків і веселих річок, — там, може, навіть лише ві сні — живе її мрія: красний лицар, опалений не ледяним вітром, а палким сонцем, аж від нього самого відбиваються соняшні проміння. Там не чорні, зловісні круки, а срібнокрилі лебеді мерехкотять своєю теплою біллю в усміхнених, блакитних гомінких водах. Там тепле, тремтяче повітря, повне барв, просякле медом і стиглими овочами, що все дзвенить і грає пташиним співом. Там — радість і краса, день і життя. Там — щастя! Як би ж могла не кохати всією душею, цілим своїм єством Свангільд і ту вимріяну землю, і того уроєного лицаря — соняшного сина! Як би ж вона могла зрадити тій прекрасній мрії задля цієї суворої дійсності? Ні, Свангільд не така, щоб взагалі могла зрадити! А кучерявий Ерик, волоссям, як вороняче крило, — то лише примара.

Лише гра тіней та імли, як і вся ця снігова віхола та занесений снігом цей білий, студений край!..

Сонце!.. Без сонця — нема весни, нема дня, нема життя!..

Ще того ж вечора замкнулась Свангільд в окремій світлиці з своїми трьома братами. І дивні речі почула почесна зала, де зберігається непереможна, прадідня зброя, де по-святний вогонь щоденно приймає офіру тіням предків. І хоч любили красуню сестру брати-войовники, таж запальний Щек аж мечем дзвонив по тарчах прадідів, на повний голос прикликаючи душі предків до участі в пораді.

— Хто ж бо те бачив, хто ж бо це чув, щоб молодша сестра сперечалась з волею братів, що заступають їй батьків? Хто ж ві сні таке бачив, щоб дівчина відкидала заручини братами вибраного нареченого та й ще хотіла податись у мандри світами, шукаючи — сама! — як вікінг, країну своїх мрій, а в ній — не дійсного, а тільки уроєного вибранця!

Однак найстарший з братів, ясноокий Кнів, що звали його звичайно Києм, простяг правицю до молодшого брата, розважного Хорива. Той довгим поглядом, без суперечок, навіть без слів тільки заглянув сестрі до її вогнем палаючих очей. І той погляд, дужче як Щекове обурення, охолодило бурхливу пристрасть дівчини. На хвилю спустила очі Свангільд, стисла губи, й її ніжні щічки трохи стратили рум’яну барву. Тверду волю мужа побачила в безгнівному братовім погляді. На мить відчула й свою дівочу слабість перед силою мужа, що їй скрізь у світі кориться доля жіноча.

— Не мовмо зайвини, як пустії. Не противен я, щоб дівча спробувало долі мужа. Таки ж бо з нашого вона роду. Не хоче тихого щастя жіночого, не хоче бути охоронителькою ватрану хатнього, — ну ж, най спробує тягарів долі мужньої. Не словом, ділами най доведе, що без вгину стати може проти небезпек і вгіддя широке заслужить, — промовив розважно Хорив.

Свангільд било дзвоном серце в грудях. Піднесла погляд до виспру й перевела очі на Кия. Але в її погляді вже не було вагань. Ясно бачив Кнів: не відступить молода сестра ні перед чим і з ним самим стане на прю. І задоволений, товариський усміх ледве помітно блиснув під довгим вусом. Дівчина ж відчула в собі ще більшу відвагу та силу. Простягла долоні над вогнем ватрана й заприсяглась:

— Вдячна стану я з вами до бою, як муж. Матиму вгав аж…

Та Хорив затримав дальшу мову:

— До бою, як ми, — не мусиш. Але стати при нас і в бою будеш. В мистецтві лікарському, в знаттю чарівних зел — ти перша в нашій землі. Покійниця мати наша передала тобі все своє вміння. Тож, коли ми кров’ю платитимем за славу, не будеш взайві і ти при нас і дружинниках наших.

Ледве договорив, як залунали шалені удари меча раз за разом у двері світлиці. За мить, що в ній брати вхопились за мечі, відскочив засов, і дубові двері розчинились, а ними увірвавсь до зали ошалілий гість — Ерик. В правиці — двосічний меч, в лівій руці — золотий вінець, перстень й покривало — завій для нареченої, що їх, йдучи на нараду з братами, відіслала служницею своєму женихові Свангільд, замість листа зі словами: "Відкидаю тебе".

Таж було запізно вже: впало слово Свангільдиної присяги, боги чули його, а тіні предків були свідками.

— Пізно, — спокійно промовив Хорив до Ерика, — Беремо за ніщо твою загару: ненагідна вона. Годиться діві вчинити вибір, — так говорить старий, мудрий закон норманський. Може виріктись долі жіночої, коли приймає долю му-жеську.

— Як закон, то закон — до кінця! — метнув блискавки з чорних очей Ерик, — Хто вирікся долі жіночої, не сміє мати мужа до смерті. Най же присягне перед нами, що серця свого жодному не віддасть і слова любові від неї ніхто не почує.

І, неначе підстрелена мева, впала тиша у присмерк великої зали, під вирізувані, зчорнілі дубові сволоки широкого виспру. Лиш у великім ватрані тріщали могутні стовбури порубаних ялин і кидали між стурбованих людей снопи іскор. А за вікном тихенько хитали вітами, повні снігового навису велетні дерева й немов сумно лунав голос віхоли:

— Свангільд!.. Щаслива Свангільд!..

І зрозуміла сестра вікінгів: сходить на неї віщий дух. Йде з ночі, з країни, де нема часу і не буде. З країни, де круг вічності без початку і без кінця. Свангільд зробила рішучий крок до ватрана, швидко вилила з посвятного рогу троїстим надго-ном вина, вкинула дрібку солі, що взяла з вівтаря хатніх богів й додала до своєї офіри зерно запашної смоли. Над кадильним димом простягла білі руки й обернулась до вікінгів:

— Вам, браття, буду віщою жрицею. Стану біля вівтаря богів ваших, щоб з димом кадила та офір возносити й молитву свою.

На Ерика не кинула й погляду. Не в мові з ним, ніби його не в цій світлиці, айв світі не існує.

Мов свічкою припалила Ерика образа, смикнув біль нестерпний, навідліг жбурнув свої шлюбні дари у вогнище ватрана й високо підніс угору голий меч:

— Най же першою твоєю офірою, жрице жорстока, стане моє молоде життя! — й холодне лезо Ерикового меча вгасило переповнене кров’ю його гаряче серце. Впав юнак на руки Кніва, а із заповнених кривавою піною уст зірвався прокльон передсмертний: — Останньою ж офірою най

станеш ти сама, якщо серце твоє пізнає любов бодай і в сто-крать меншу, як та, що нею було повне моє…

Збулася Свангільдина мрія: подались брати в невідому країну на теплий південь. Не була там пекельна спека, таж радісне тепло напувало всю землю, в тихій блакиті спокійних вод плескались срібнокрилі лебеді, повітря дихало ароматами стиглих овочів, а над морями безкраїх степів дзвенів синій дзвін безхмарного неба. Було так написано в таємних рунах волею Передвічного, щоб не тільки знайшли ту країну, але ж словом мудрим — не мечем і не вогнем — здобули її.

Кий сів князем на престолі. Щек воєводою став над військом цілої землі. А Хорив — справедливий і мудрий — став суддею розважним на сторожі правди. Діва ж Свангільд звеліла поставити свій город — городище при храмі Тора, там, де невеличка блакитною стьожкою в зеленій луці гомоніла безіменна річка, несучи свої веселі співи на розраду могутньому Дніпру.

— Хочу бути і я, мов річка ця, безіменною при братах-во-лодарях, — сказала Свангільд, — Не знайде мене Ерик, що заклявся:

"Мені ти обіцяна, моєю й будеш, бо найду тебе скрізь".

А отже "кучерявий юнак" був уже близько, в цій-таки землі. Ось ранком випливає його тінь з рожевої імли, що парує над Дніпром. Ось з кадильного диму об’явиться його міцна рука з мечем закривавленим. Ось у вечірнім присмерку на цілий зріст стоїть-коливається над тихою Свангільди-ною річкою. Очі заплющені — й не бачить він Свангільд.

І уста має міцно стиснені, безкровні, бліді, неворушкі. А отже, немов пронизує Свангільд гострий погляд чорних палаючих очей, а мовчазні уста нагадують:

"Обіцяна — будеш моєю…"

І в темній ночі крижані кайдани стискують Свангільдине серце. Чи ж втече вона від долі? Чи ж не марно покинула сизі хвилі холодного Балту? Бо ж покинути землю — одно, але долі не кинеш по дорозі: вона — все при тобі.

І в радіснім краю, оточена почетом юних дівчат, відданих служебниць, покірливих, слухняних рабинь і рабів, — невесела живе Свангільд-князівна. Не до людей на дозвіллі іде вона — все до своїх лебедів, що їх сотки розмножила при своїм городищі. В горі ближчі тварини, ніж люди. Аж посполиті люде помалу гомонять, таємно шепочуть:

— Не прості то птахи у князівни. То — духи таємні у вигляді пташім. Служать і радять жриці чужій, пророкині. Від них звідує все. Тому і нема для неї таїни. Нема і хвороби людської чи скот'ї, щоб її не загнала в ліси-драговини. Нема рани такої, щоб не злічила…

Що ж Свангільд незмінно в одежі білій, у білім завої, а як у храмі — з білим квіттям, то люд, часто її бачачи, як годувала з рук своїх білих лебедів, що летіли на голос Свангільдин, обгортали її шовковим шелехом срібно-білих крил, зрошували перлами водяних бризків, — почав звати чужинку-князівну люд городовий:

— Діва Либедь. Лебідь-князівна.

І вірили всі, що, коли схоче, стає й сама "воріжка Либедь" білою лебедицею й між її лебедями не впізнає її отой чарівник, що мечем грозить їй у димі кадильному та шле за-кляття з імли вечерової. Тоді скрізь світами ширяє чарів-ниця-ворожка. Часами й невидимою стає — й тоді найча-рівніше лічиве зілля скрізь узяти може, всяку неміч ізлічить, ізгоїть. Але ж — і противно: з найдальшого закутка світу може й додому найгіршу хворобу принести. Відає вона не лише про недуги, знає й про "воду мертву", що краплею одною найдужчого знесилить і в могилу вжене, але ж знає й про "воду живу", що нею на шмаття порубаному

життя привертає й того, хто конає, дужим знову робить. Знає Либедь-князівна, чужа чарівниця, минуле, майбутнє і вічне. І нема в світі істоти, що мала б силу міцнішу, як Либедь...

Тішився люд. І боявся. Навіть коли хтось зачув увечері струни срібних струн з арфи Свангільд, що падали у воду з стрімкого берега, — ніхто не підходив до городища ні суходолом, ні човнами. Мало хто її знав і з обличчя: сливе не було таких, щоб сміливо поглянули на красну сестру князів.

А от же, знайшовся князів дружинник — Путятич7 — Із-марагд-Святогор, що не лише не боявся глянути на чарівницю, але ж і очі свої назавжди на ній би лишив. Бо ж ізро-ду був такий вже Ізмарагд: не бажав він можливого, а лише самого недосяжного.

— Лишенько ж моє! — бідкалась перед подругами Свято-горова мати, ще коли був отрочатком: — Все те причинилось хлопчищеві від "жабиного каменю", що через свої вичуди доля йому до колиски поклала.

Путятич ніколи з тим чарівним каменем не розлучався: у гривні-ладанці день що день носив під одежею. Знав, як і кожен знає: "жабний камінь" виростає з мудрості зміїної в голові цариці гадів, щойно перейде володарка жабів і гаддя сто літ. Тяжко здобути той камінь, але ж здобути можна.

Т тому, хто володіє талісманом таким, не страшні ворог і меч, наговір і чари. Не відає власник "жабиного каменю" ні страху, ні жури, ні хвороби. Лише має він тугу за чимсь недосяжним.

Все це кожен знає. Таж не відав ніхто, як саме той камінь блакитнавий, прозорий, з вогником-іскоркою, що зіркою золотою в нім миготить, як він до Святогорової колиски дістався. Казали, що підкинула доля — Рожаниця.

— Отож, — казав Ізмарагд, — цей камінь — то доля моя. А про долю хто ж знати може, відкіль вона приходить і куди провадить?!

Може ж, ото саме та доля й провадила раз у раз стрункого Путятича до тихої заводі під городище Свангільдине.

— Таж там найліпше місце для лову! — стріпував Свято-гор свої кучері,— І на чирят-шилохвостів, і на какву смачну, дарма що маленьку, й на такого велета, як ненасить — баба-птиця. З соколами, часом і з писаним котюгою-пардусом ходив Ізмарагд на Свангільдину заводь, що тягла його, мов липовий квіт бджолу. А від заводі — вже до палат князівни шлях недовгий. Тож сталось, що де заясніє білий Свангіль-дин серпанок, враз коло неї — білої лілеї — мов тополь струнký виростає й загарливий Путятич.

І палає зорею вранішньою принадне личко Либедь-кня-зівни. 1 чорними сонцями сиплять проміння очі Путятича. Та і не самій сестрі вікінгів, те ж і князеві Києві до серця дружинник-юнак. Снагою, хоробрістю й родом — рівня. Бо ж старі люди знають:

— Враз із самим Дніпром в Україні цей рід стародавній об’явився. Такий же стародавній він, як і місто саме, що його й недавні фойнекійці "стародавнім" звали. Бо ж таки місто наше, що довкола городища нового повстало, яке нині Києвом зветься, від віку на цій землі лежить і від віку підошви його миє Дніпро — сивий Славута. А Кий? Що ж — Кий! Він лише зі сну збудив місто старе...

Збудити — збудив. Але ж мусить подбати, щоб знову до сну воно не запало, щоб на князівському Київському престолі було запевнене сидіння роду князівському. Таж не так це легко зробити, коли всі три брати-варяги не дівчат, лише вдову війну кохали, а з дів лише до діви слави залицялись. Тож і не одружився жоден.

І якось на дозвіллі сказав братам Кий:

— Чи не віддати б нам, браття, сестру за Путятича?

Розпочнем рід новий княжий, пов’язавши наш славний

рід з славним родом цієї землі?

Але Хорив розважно похитав головою:

— Не діло, брате, мовиш. Таки ж ми всі троє чули її обітницю — дівою посвятною свій вік увесь звікувати. Предки, брате, за свідків були!

— А чому б тобі самому, брате, жінки не взяти, коли про рід майбутній дбаєш? — спитав Кніва Щек.

Усміхнулись блакитні очі Києві, як синя хвилька на водах дніпрових:

— Це саме, брате, й тебе міг би я спитати. І ти скажеш те, що скажу я: вояк війні належить, а коли він — ще й Провідник, то аби його на те стачило, й не сміє він серця свого м’ягчити справами родинними. Мусить думати лише про рід, а не про родину. А сестрі — з лиця її бачу — тяжко самітність нести, та й на літах вона вже. І хоч правда те, що обітницю богам вона подала, та ж саме боги — не люди й не вимагають від кволої людини того, що їй заважке.

Похитав головою Хорив. Промовчав Щек. А потім обоє вклонились братові:

— Ти — князь: най буде міцне твоє слово, що його ми все до розуму приймаємо.

А сама Свангільд вчуває, як розквітає квіт її серця. Не лише саме її небуденне життя, — увесь світ новою красою, сліпучим сяйвом осяюється. Бо ж, мабуть, з першого погляду впізнало саме серце в

Путятичеві того "справдішнього", того лицаря, що Ерик-небіжчик в Норманській землі був лише назнаком. Та й, видко, й сам Ерик не витримав сили Свангільдиного чуття: переможений він, бо ж його примару в небуття загнала правдива дійсність. Вже більше не бачить Свангільд Ерикового обличчя в серпанках імли чи кадила, вже не загрожує їй його закривавлена рука. Заспокоївся мстивий дух, чи, може, боги, що їм не жалувала офір молоденька жриця, вгамували його. Хто ж знає таємниці божі?

Як часто нині ворожить Свангільд, намагаючись прочитати ті руни, що їх креслять табуни її лебедів по блакитному люстру "її річки". І бачить з них, і чує в зигзагах солов'їних трелів, що річкою місячного сяйва пливуть над водою, чує і в шепоті теплого віддиху травневого вітру:

— Щаслива ти, Свангільд! Щаслива… Вже близька година твоя!

Сидить Свангільд над кручею, не начудується тим шепотом і співами. Таж міцнішає вітер. Гонить повісма темних хмар. Вже й місяць сховав за ними веселе своє обличчя. Замовкли й солов'ї, нахилені з вітами дерев до стривоженої землі. Черкнув перстом вогненний знак тутешній володар Перун й кинув на землю повну пригорщу стріл, аж небо гучно зітхнуло з далекого далека, а земля загорнулась в темно-синю кирею…

Вранці підпливли до Свангільдиного замчища Кий та Хорив. Питали брати: за ким стануть боги в новій війні, що мала початись? Ворожить на посвятній воді Свангільд. Та минає час, а знамення не приходить. А може, не вбачає його жриця-пророкиня, бо ж занадто голосно співає її власне серце? І не чути за його співом голосів божих, бо ж ніби на сурмі грає серце, все те саме: — Не туди дивись. Глянь-по-глянь! Глянь-поглянь!

І відвела свій зір пророкиня від посвятної води, між чубаті братові голови метнула погляд, туди, де з малого гурту найближчих дружинників княжих любується "Ладою своєю" рославий Путятич. І рвуть стріли очей Святогорових таємне мереживо божих письмен у посвятній воді. Думки пророкині, замість всі докупи збитись, мов розщебетані ластівки, ширяють в майбутнє. Не про вістки важні, а про радість близького кохання співають вони вкупі з її серцем.

Нема знамення,

— Відступились від нас боги, — говорить розважний Хорив. — Послухай мене, брате: не веди нас на сусідів. Ліпше пошукай на час миру. Пошли не вісників бою, а послів з да-риною,

А в самого стискується серце. "Таж все це тому, що ухвалив Кий зв’язати подружжям вільну, посвячену богам діву-сестру!"

А Кнів спокійно махає рукою

— Ні брате. Не від нас відступилися боги, а відійшов від сестри віщий дух. Бачиш: розв’язують боги свою пророки-ню, відпускають на волю вони її серце.

А, говорячи, глянув князь на Ізмарагда Путятича. І сталось так, що човен Святогорів відстав від княжого супроводу. Затримавсь у тихій затоці й лишився стояти у ній при березі, неначе нікуди не вела його рука Долі-Рожаниці.

А Свангільд нічого не бачила перед собою. Від несподіваної мовчанки богів турбота влилась в її душу. Серце, що так затремтіло, наповнене радісними поглядами Путятича, — тепер ніби зірвалось, і — порожнє — покотилось в річні хвилі. Була порожнеча, що відтулилась за незримою запоною, розірваною надвоє згори аж до землі. Чи зможе отямитись приголомшена Свангільд, що для неї померк білий світ? Не

знає, як розлучилась з братами. Не пам’ятає, що сказали вони при відході. Згадала тільки на одно, як колись радив Щек:

— Коли маєш серце стурбоване і кволий дух томить тебе, — найліпший лік — метати стріли. Певність ока і твердість руки розженуть усі турботи і повернуть спокій.

Вхопила Свангільд свій лук та сагайдак і самітня пішла від храму до затоки. А там — аж мерехтить від рушних лебединих крил. Неспокійні сьогодні птахи, як неспокійна Свангільди-на думка. Немов простягають до неба білі руки, та збентежено б’ють вони крилами. Ані не помічають присутності своєї пані. Та ось затихли раптом і знерухоміли, утворивши коло. А посередині — найсильніший і найгарніший, улюбленець Свангільдин могутній чорноголовий лебідь поставив крила парусами, шию вигнув і кинув до неба повний туги спів. Знає Свангільд: співом розлучається лебідь із життям. Тільки ж нині здається їй, що то не лебідь, а її власне життя має відлетіти, бо ж боги, що все були до неї нахильні, нині її занедбали. Тремтять її руки й тятива, мов струна, трудить — нарікає. Отямилась, згадала знову братову раду, й поклавши стрілу з пером лебединим, намітила певно:

— В ту сріблясту осику, між тих двох чорних цяток, що, немов Ерикові очі, дивляться на неї.

Заспівала стріла, а рука князівни вже сягає по другу. В посріблених галуззях осокора метнулась знайома примара: Ерик з мечем у руці. Грозить чи перестерігає?.. Однаково — "Досить"! — кричить-розказує друга стріла. А з її виттям зливається стогін людський. Зникла змора. На білявий стовбур точиться-хилиться Святогор…

Ще на мить підніс руку. Немов милий дарунок притискує до грудей Свангільдину стрілу. Ще мить стоїть, обпершись на стовбур і, неначе звалений подувом вітру з тих крил лебединих, що всі разом зашуміли

над ним, падає підрізаний на зелену мураву, на березі порожньої затоки. Порожньої: всі-

бо відлетіли, лежить тільки одинокий білий птах, що вже доспівав свою останню пісню, коливається квітка біла, неживий лебідь на блакитнім люстрі затоки...

Звіриним скоком метнулась Свангільд. Тулить до серця голову Путятича. Миє зблідле обличчя гарячою сльозою. І ще розплющились на хвилю Святогорові очі, а бліді вуста під вусом соболиним усміхнулись м’яко:

— На заручини ішов я по волі брата твого... А ось "парубоцькі запоїни" — кров ’ ю...

І вгасли останні слова. Зачервонила кров юнакові уста, смикнула великим тілом душа, відлітаючи, але ж очі, блискучі, мов два чорні агати, не сховались за повіками: лю-бовали й далі з краси коханої чужинки.

Мов жбан, розбилося серце князівни, а з нього витікало життя з палкими, нестримними слізьми. Бо ж плакали Свангільдині чарівні очі, плакали так довго, аж залили повінню все життя вдовиці-нареченої, залили й смерть коханої втіленої мрії. Не перестали, плакали далі, мов стали ті очі жрекині-чужинки бездонними криницями на чужій землі. Сама ж Свангільд-князівна Либедь злилась із тихою затокою і стала річкою сліз.

Зрозуміли це жерці й ворожбити Свангільдиного храму. Збагнув те й здивований люд. Ствердили і Кий могутній, і Щек боєславний, і мудрий, розсудливий Хорив. Інак-бо й думати було не можна: бачили ж таки всі тільки самітне тіло красного Путятича, прошите стрілою Свангільд. По самій же князівні і сліду не було. Ані знаку! Зникли й усі лебеді, крім мертвого, що тихо коливався на замерлій поверхні води.

Коли ж прийшов старий волф-наузник, лікар, й оглянув убитого Ізмарагда, то знайшов: глибоко в рані, під гострим кінцем стріли в саме серце юнакові пробився його талісман

— "жабний камінь". Правду говорив юнак за життя, правду прочуваючи: був то "камінь його долі".

Як хмара, що несе громовицю, тиха й біла сунула лава Святовидових жерців княжим дідинцем. Водслав, верховний жрець, взяв із собою численний супровід навмисне:

АСКОЛЬДОВА МОГИЛА

— Най бачить князь Аскольд-Миколай, що нова віра грецька не зменшила давньоколишньої горливості. Ще стоять на висотах Київських і Перун Срібноголовий, і Свя-товидова святиня пишна під охороною трьох соток мужів певних, збройних, комонних. Вони і день-денно, і ніч-ніч-но почесну сторожу при храмі держать...

Та ж... і дари Водславові, й прохання покірні й умовляння, що таять в собі натяк-пересторогу. Могутніші Стрибожі внуки, як персть земна, людина ж — марна, хоча б і княжим вінцем увінчана...

Все ні до чого, все — дарма: тільки злоститься князь, ані вислухати не хоче.

— Годі мені в очі світити і досить колінкувата! Надаремний загай. Сказано, — промовив князь і підвівся з столу.

Був неупростний і твердий, як скелі над морем Варязьким.

Сказано!.. Капище Святовидове знищити. Ані стовпа, що на межах гаїв посвятних, ані того "слупа" Святовидового трьохликого віднині не стерпить князь на землі Київській. Бо ж і вся та країна, як довга, так і

широка — невзабарі має стати, як став сам князь Миколай — християнською! Тож за три дні най вимандрують жерці за межі київські, хоч би й до землі Ругіан, чи на острів Руйану. Там-бо ж найпишніша святиня бога їхнього. А за минуле князь не мстить: можуть взяти з собою все своє добро, всі начиння посвятні і самого Святовида з Перуном.

— Мені-бо, — з усміхом закінчив Аскольд, — не літь є з іс-туканами на прю ставати. Не вороги вони, лише — непотріб.

І немов на висміх жерця, що докуку йому вчинили, княж виїзд на лови затримали, — не зачекав Аскольд, щоб Свято-видові слуги бодай з двору княжого виступили. В миготінні зброї та барв, мов вихор, тріском вилетів широко відчиненою брамою князь із дружинниками. Куряву збили на гостинці широкім й впрост через Поле Угорське майнули в ліси Звіринецькі по глушинах понадбережних.

Ледве стримав правицю свою Водслав, щоб стрілою прокляття в обидчика-князя не метнула. Таж чи бог потребує зброї на смертного?

Жрець щільніше загорнувся своїм білим плащем, нижче насунув на скроні дубовий вінок й пошепки дав шлюб:

— Буде гідна тебе, Святовиде, остання офіра наша. Буде!

Черком всів на коня-білогрива, що ніколи не стрижено

йому довгого волосу ні в хвості, ні в гриві й також повним чвалом вилетів з своїм супроводом з княжого двору.

В святині ж закипіла праця, заметушились жерці й вірники, мов бджоли в бортні в дообідній липневій порі.

"Буде видна тебе, Святовиде, остання офіра!" — думав своєї Водслав, даючи накази щодо приправ у мандрівку далеку. Таж дивні були ті приправи жерців. Не складали майна до міхів шкуратяних, не зашивали срібла-золота до широких мандрівних чересів. А натомість лагодили зброю: на куші тугі нові тятиви напинали, мечі гострили, на оштепи брали ка-лені трьохбокі гроти — "ключі". З стаєнь виводили посвят-них коней, що їх Водслав пробризкував наговорною водою.

А за коротку хвилю не тільки триста вершників з варти Святовидової, але ж і молоді жерці — піші й комонники — розсипались по лісах Звіринецьких. А Водслав, що тільки він один міг до святині, де Святовид перебував, увіходити,—

щільно затяг ізсередини шкуряну запону. Запинала вона одинокі храмові двері, що виходили на широке дворище храмове, куди сходились всі інші жерці, трьох різних гідно-стей, слуги Святовидові — старші вірники на моління й офі-рування.

Старий жрець вклав до Святовидової правиці важкий двосічний меч. З лівої руки вийняв ріг з вином, натомість дав "родину стріл наговорених", в крові гадій закалених. Потім високо підніс до неба руки й молився-стогнав:

— Під меч! Під меч поклади його, боже. Під меч!

Відійшов на кілька кроків до срібної миси, що стояла на штудернім тринозі, налив до неї води "непочатої", тієї, що її до схід сонця сам щодня з "таємної" лісової криниці-джере-ла приносив. По тій воді ворожити мав.

Переніс триніг з мисою перед статую бога, нахилився над водою, простягти вперед руки, й закляк з нерухомим поглядом, зануреним у прозору воду. В храмі нашорошилась тиша, ніби чекаючи пророчих слів. Але з-поза храмової стіни почав пирхати Святовидів кінь. Здавалось,

питав Свято-вида, нагадував: "Чи не час вже об’їздити землю? Та й проглянути треба: де небезпека причаїлася, чи нову напасть готує Чорнобог?"

Пирхав і пирхав, неначе з нетерплячки. Стояв завжди за вівтарною стіною, завжди напоготові прийняти золоте сідло, що лежало в самім храмі до розпорядимості бога. Тільки ж бог та найвищий жрець сміли діткнутись посвят-ного коня. Жрець міг його годувати, напувати, чистити, але кульбачити золотим сідлом міг тільки сам Святовид, коли в темних ночах робив "оглядини світа". Ранком по таких ночах Водслав знаходив посвяченого коня вкритого милом, в тяжкому диху. Але трьохликий його володар був незмінний, сторожко, але спокійно дивився він всіма шістьма очима в минуле, дійсність і майбутнє, й ніщо в світі й поза світом не було вкрите від його зору.

Час минав. Жерцеві руки, мов налиті оливом, тягли до землі. Очі від напруги зайшли сльозою, ноги тремтіли, у вухах гучало. Немов земля починала тріпотати, як на водянім шерху, а над нею гучав розгойданий бурею ліс. Імла застилала воду в мисці, закучерявилась перед очима, креслячи веселкові стежки та протопти. І ними побігли Водславові очі, немов коліщата, пущені згори. Думка ширяла орлицею понад всією Київською землею, пильнуючи кроків тих, кого послав сам Святовид розказом уст жерця свого Водслава.

— Не нашою — людською… Своєю власного рукою пометися, боже, тобі належить насолода та! — молився Водслав з останніх сил, а серцем відчував кроки підвладних своїх і тупіт їхніх коней, що, як і вершники, мов житло власне, знали старезні ліси далеко й широко.

А в глушинах тих справді сотки очей стежили за Аскольдом та його дружиною, що продиралась лісами-хащами. Та князь нічого не прочував, не вчув і не побачив, бо "йшов за звіром". Тільки було йому, ловцеві вправному, неначе дивно: от-ось зовсім близько, субіч шусне, і знов — немов у тань пішов — не чути ані диху! То ось немов мигне у сухолі-сі, то знову в сутінь пірне, як ведмідь в свою гавру. Ні пси, ні пардуси-котюги

не можуть "піднести" звіра. Омана, чари, злуда?.. Таж ясно чути: ось знову хрустить під звіром! Таж най і чари: князь не відступить! Все прудчіш летить Асколь-дів кінь, все глибше в хащу заносить. Давно вже князь — один, з дружини лише четверо в зв’язку, не відстають від князя. То — найпевніші й найліпші ловці-товариші. Та й про них забув Аскольд, бо ж пориває його цікавість і загара.

А в капищі під звислими вусами жерця Водслава ясніє злорадісний усміх:

— Добре справляються Свядовидові діти… Бог помагає своїм вірникам. Вже ведуть вони гущавинами Аскольда туди, де знайде його Святовидова мста.

Ось ще хвилина, і раптом, як зела з прілої весняної землі, теплими дощами Яр-бога змитої, виросли довкола князя бойовники Святовидові. Так вправно мечами блиски метають, що здається — в кожного не дві руки, а по шість пар з рамен виростає. І кожна кидає блискавки…

Довершено!

Цілою своєю вагою впала помста. Смертельний удар за-сяг князя Аскольда, не минув і його вірних прибічників-друзів. Всі удалі та угарні ловці стали вловом Смерті-Мора-ни: полягли кістьми на узліжку Поляни Святовидової. Ще на мить одну отямився вбитий Аскольд. Усвідомив уривком вгасаючої думки: "Пробито голову в тімені… ноги зломані, груди проткнуто списом…"

Клекоче не стужавіла ще княжа кров у роззявлених устах, а каламутний погляд крізь серпанок смерті ще бачить лісову прогалину. Он межний стовп на узміжжі, вартує Святовидів "Слуп" над потоком. Он сям-тут лежать всі чотири дружинники княжі, що з ним вірно сябрували, всі — чолом до землі — поганському богові востаннє вклонились, у підніжжя "Слу-пу" лягли. Найближче до князя улюбленець юнак Услад,

головою русявою аж у потічок занурився, в драгву ув’яз руками… Немає більше нікого — повтікали убий-душі…

Вгасаючий Аскольдів погляд спинивсь ще на світлій смужці зеленавого неба, вритій, мов інкрустація тиркизу в старовинну мідь, — до темно-зеленої стіни лісу. Несподіваним холодом раптом облилось вже затихаюче серце. І разом зменшилась перед тим нестерпна болість ран: з кров’ю й життям також втікала з тіла. Стало легко й спокійно, як по відкинутім тягарі. І думка ясна, аж гостра, блиснула в мозку на мить зміцнілім.

"Прийми, Ісусе Христе, душу служебника свого, Мико-лая. Най Богу офірою за… тих, що не відають, що творять…"

Напнувсь і спробував піднести для хреста ще так недавно могутню правицю. Таж від того руху з грудей цівкою линула кров. Велике тіло розпружилось, витяглось в повну довжину і вгрузло, нерухоме, у м’ягкий пухкий мох під великим пірамідальним дубом.

Звіринецький владика Ольма з ватагою хлопів закінчував рубати дерево на нові засідки. Вглядівши високого оленя, що гнав напрямом до "Слупу", владика мовчки зробив знак старшому дроворубці, мигнув на двох волоських псів й, перекинувши важку кушу на руці, безшумно рушив назукісь оленеві.

"Пішов пити з потоку біля "Слупу", — міркував Ольма й, намагаючись не поворухнути ані галузинки, прокрадався за звіром. І зненацька немовби сам перетворивсь на слуп: біля потоку зочив п’ятьох багато вдягнених мерців, розкидані тарчі, зламані ратища, труп великого коня, — пізнав відразу, — княжого коня на зритій в бою землі. Оглянувся обачно, не повертаючи голови, лиш обвів поглядом: чи нема десь у засідці когось із живих? І тримаючи за собою псів, підступив до трупів.

— Так! Князь Миколай! — не стримав Ольма невільного покрику. Стояв, спустивши на груди голову й повними суму очима дивився на спокійне Аскольдове обличчя, чисте від крові, не спотворене ранами. Діткнувся студеної руки, що не тримала тяжкого келепа, перехрестився, впавши навко-люшки, але не затримався довго. Прудко звівсь і підбігцем повернув до дроворубів. Бачив, як вони вимахували сокирами, але ж якийсь час майже не усвідомлював собі, що роблять хлопи, бо ж не чув гулких ударів сокир по білих тілах могутніх дерев, не чув тяжкого хекання потомлених смердів. Аж по хвилі труснув головою й махнув рукою на дозорця. Кремезний, озброєний чоловік підбіг до пана.

— Здвигу, — тяжко дихаючи промовив владика, — ось, там… замордовано нашого… князя… Миколая… Постривай!.. Тут, біля "Слупу", ще лежить тіло його й дружинників… Гони по коні, по лучників, підводи. Відвеземо до городища. А смердам вели рубати дерево на будову. Замість того поганського стовпа на межі Святовидових гаїв най стане церква святого Миколая. Най стоятиме там на вічні часи, де була пролита чиста кров християнська…

Сталося по бажанню Ольми-владики: його слуги зрівняли з землею поганський "Слуп", а на його місці невзабарі виросла церківця "На слупі", серед хащ на узміжку Святовидових посвятних лісів. Але ж в насидженому місці, мов у гаврі ведмежій, сиділи жерці Святовидові. Не встиг виго-стити їх з своїх земель князь Аскольд. І, може б, живі, що в Києві стольнім гіркими слізьми смерть Аскольдову оплакували, може б, і дали вони ради з Водславом, — таж схвилювало їх чудо дивне. Не схотів мертвий князь Аскольд-Мико-лай покинути місце, скроплене власного кров’ю! Немов корінням у землю вросло у мох під майним дубом гостроверхим його велике тіло. І хоч шість пар найкремезніших княжих дружинників ледве здужавши, тіло князеве з землі здвигли й на вкритий килимами повіз поклали, — не рушили коні-змії того повозу з місця.

— Хоче князь Аскольд тут лишитись! Хоче стати на сторожі, щоб з чорних хащ не виходила погань нехрещена й не ширилась пошестю на Русь-Україну.

Так сказали думні мужі, дорадники, дружина. Так вирішив і стольний люд.

І таки була то ясна правда. Бо ж, коли зібралось духовенство "погребеніє творити" й відспівало "посліднє цілування", — лише два дружинники, як дитину до сну, Аскольдове тіло — до труни тисової уложили. Товаришів же його, що з ним й до смерті сябрували, — хрестом довкола княжої могили поклали:

— Най християнською кров’ю охрещений буде Святови-дів "Слуп".

А дуб гостроверхий, що, мов свічка рівна, над могилою княжою зеленів, назвав люд "княж-дубом". І звичай не знати з чого виріс: коли друзі в побратимстві "на життя і на смерть словом мінялись", — не вином-медами на учтах пишних слово вірності запивали, а йшли до потоку під "княж-дуб". Там водою, що кров’ю вірних воїв Аскольдових і кров’ю князя чесного була освячена, рукою начерпнувши, один одному напитись давали, щоб вірність тривала — "На цім світі — і далі"!..

Час минав. Виповнилось бажання Аскольдове: вже ціла Русь-Україна ставала християнською. Однак у гущах Радомишльських, в байраках Ржищевських, по танях Госто-мельських та Ірпіньських, і в найближчих Київських — лісах Деміївських та Звіринецьких де-не-де курилися ще поганські жертовники. Таки твердо погань лісова своїх по-святних місць трималася, від людей та сонця праведного по хащах ховаючись.

Одної тихої, безвітряної днини, як свічка, згоріла Оль-мою збудована церква. Згоріла так тихо, що навіть ніхто й не помітив у Києві пожежі. Гадали в місті стольнім: купи вуглярів курять стовпом свіжого диму. Таж унедовзі на попелищі, саме на місці, де святий престіл стояв, мов з

попелу виріс, щоправда, не такий вже й високий, але ж і чималий Святовидів "Слуп", з церковного підмурівку зложений…

Стояв знову. А дні, як за часів прадавніх, все пливли далі. Упливали на хвилях Дніпрових до Понту Евксінського роки і століття. У стольнім Києві княжив гідно отчич Мстислав Володимирович. І одного дня сталось, що князь аж надто втомився духом на довгій нараді з послами чернігов-ськими.

— Ні, годі вже! — мушу повітрям вільним думки провіяти, та й кості пром’яти!

І видався з чотирма дружинниками ген на гори, понад Дніпром. Проскакали Угорське Поле й уїхали в Звіринець-кий ліс. Перед прогулянкою мало підкріпився був князь трапезою. Масна була, корінням заморським міцно приперчена верещака з чорносливом грецьким та свининою свійською. І пики були, мов маслом налиті. А день напричуд паркий видався. І вогнем палила спрага князя Мстислава. Взявся був за фляжку з вином грецьким, що при боці була, а вона — така тепла, як тіло живе. Ех, би води студеної! Так де ж ти її на таких горах знайдеш!

— Таж як, княже наш ясний. Ось тут, у "княж-дуба" при руці "княжа вода" в потоці, мов на кризі настояна! — говорить старий дружинник.

Повернув князь свого бахмата до "Слупу", де вже давно й пам’яті не було про Ольмову церківцю.

Замість неї міцно стояв чотирикутний жертовник — стовп. А на нім дотлівало сарняче м’ясо, поганська офіра, синій димок до неба свердлом вкручуючи.

Здивовано дивився князь на димок. Перевів потім очі на княж-дуб і зачудувався. Ніде-бо в Києві не було такого дивного дуба: як тополя стрункий темно-зелений чіп!

— А-а! Це ж той, що з крові Аскольдової виріс… кажуть люде! — пролунало княжою думкою. — Файний же який, та й листям рясний!

А дуб — високий і міцний, лише верховіттям легесенько над поганським жертовником хитає. Шепотить м’ягко й сумно, немов дивуючись, як легко забувається племенем людським ясна минувшина, але ж стара ворожнеча все слід свій лишає.

Замислився князь Мстислав. Згадав про попередника Аскольда-Миколая. А коли знову звів свій зір на дуба кучерявого, блиснуло йому якесь світло у темній листві. Ніби лампада засвітилась. Приглянувся князь: аж при стовбурі "княж-дуба" вся в ясному промінні сяє-виблискує золотими шатами ікона Святого Миколая.

Спішився князь, впав навколюшки, як годиться, святій іконі вклонився.

— Ще від сьогодня приправляти камінь на відбудову церкви, — озвався до дружинників. — Най буде нова, міцна, кам’яна тут церква. А щоб слуп поганський вже більш тут не відновлювався, бути їй у вигляді стовпа. Ім’я ж їй — Свято-Миколаївська. Скачи, Славе, до замку: приведи почесну варту іконі святій. Поки ж прибудете, — першу варту вартуємо ми…

Сталось це року Божого 1113-го…

ПУТЬ СПАСІННЯ

—Лк дорогоцінну перлу, хоч би й з глибин моря, дістану тебе!.. Дістану! Як пташку, тебе в золоту клітку замкну, — і моєю будеш! Не сховаєшся ти від мене й не втечеш від кохання мого! Чуєш, Анастасіє?..

Голос базилевсового сестрича, Юстиніана, заломився. Гарячий віддих аж палив зблідлу щічку молоденької "зос-ти" — придворної дами, Анастасії.

Дівчина мовчки розпачливо боронилась. Нарешті, рвонулась прудкіш і таки вирвалась з юнацьких обіймів. Забувши на непорушні приписи двірського етикету, що наказував при візантійському дворі все помалі, плавкі рухи, Анастасія підхопила обома руками важкі фалди своїх срібноглавових-грезетових шат і щосили гайнула порожньою галереєю. Бігла, мов лань. Нараз вчула, що близько відчинились двері, залунали відміряні, важкі кроки: йшла палацова варта на зміну сторожі, що вже відвартувала свій час.

Анастасія стримала біг. Таки ж в присутності палацової варти сестрич "найбоголюбивого" базилевса не стане ловити царицину зосту! Й, надавши собі якнайспокійнішого вигляду, Анастасія увійшла до своїх покоїв. Лише ледве помітно тремтіли її схолоділі пальчики. Спокійно відпустила служниць, що чекали свою пані на переодягання до сну, коли вона повернеться по виконанні своєї служби при цариці. Чекали довго, бо сьогодні Анастасії припало читати базилі-сі Святе Письмо, аж поки сон не стулив повіків "порфиро-носної". Те спізнення й дало можливість Юстиніанові пристигнути дівчину сам на сам в порожніх під цю пору галереях палацу.

Перейшовши по своїй одрині, Анастасія двічі повернула ключа в замку, пристояла, неначе міркуючи: можна відімкнути замка зокола чи ні, й засунула двері на важкий, кований засув зсередини. Тоді обома руками стисла скроні.

— Далі вже не можна перебувати в цих палатах! Одна дорога: тікати звідси! Тікати, якнайшвидше і якнайдалі… Тікати… — хруснула тонкими пальчиками й тягосно зітхнула. — Легко це вимовити, тяжко вчинити! Аж до межі світу сягає базилевсова влада. А Юстиніанова пристрасть, а ще більше його образа, з погорди зостиної, не заспокоються на тім, що от Анастасія зникла. Він знайде, бо ж де б вона могла скритись? До батьків, у Александрію, нема й думки втікати… А куди інде Анастасія і уявити собі не може…

Не віддаючи собі справи, чого шукає, дівчина перебирала тремтячими руками так званий "жіночий світ" — "Мипсіш шиІіеЬгіз" — на своєму туалетному столику. Переставляла різні флакончики, пуделка, слоїки з жіночою хімією, що її вживали дами для своєї туалети.

Руки Анастасії затримались на оправленому в золото й прикрашеному баревною емаллю записнику, де було палацовим церемоніарієм розложено щотижневий церемоніал для кожної придворної патриціанки.

— Так, тікати! Коли ж ось тут, день при дневі неупростне зазначено кожен її крок, кожне місце й кожну годину, де, як та коли повинна бути Анастасія.

— Мати Божа, змилуйся! — піднесла очі дівчина на оправлений у перлові шати образ-горорізьбу Теотокос.

Світло фіалкової лампади освітлювало зісподу вузьке, довгасте обличчя Богоматері. Було задумане й журливе. Спущені додолу очі, повні безмежного суму, ніби проглядали аж в глибінь Анастасіїного серця. Цей погляд беззвучним словом озвався в душі дівчини і повернув її скам’янілій думці пружність. Перестала враз бути такою осамітненою на світі, а від того стихло почуття страху й зникла схвильованість. Анастасія перевела погляд з ікони на поличку, що була під образом.

Ясні, злотисті палітурки Святого Письма притягли до себе її увагу. Розгорнула товсту книгу й прочитала:

"Помоливсь я — й обережність була дана мені. Закликав я — й дух мудрості зійшов на мене".

Зоста широко перехрестилась, поцілувала прочитані слова и, поклякнувши, схилилась долілиць та занурилась у молитву. Коли підвелась, немов сам собою, готовий до дрібниць, стояв перед очима план втечі: неначе — справді — прочитала його готовий з написаного, а не зложила в своїй голові. Заглянула ще раз до записника, щоб перевірити. Так: саме назавтра припадає дев’яте вересня8 і… "в четвертій годині" — повела кінцем пальчика по рядках, — "відбувається зустріч та привітання з нагоди приїзду ігемона та архонтиси Русі, княгині Ельги".

Анастасія вже бачила архонтису, й незвичайна, горда краса володарки русів здивувала зосту. Сподівалась-бо побачити старшу матрону, нарум’янену й набілену, як те наказував візантійський етикет та "приписи доброго тону". Тим часом з корабля вийшла величного вигляду зовсім інша жінка.

Щоправда, весна її життя була вже давно за нею, навіть можна було сказати, що для неї вже починався серпень жіночого віку, однак та осінь була така погожа, золота й принадна, що перед нею блідли й весняні чари дівочої вроди. Ствердив це і сам базилевс, Константин Порфирогенет, знайшовши Ельгу "красною з лиця й вельми мудрою". Може, це вражіння незабутньої спокійно-зрілої краси мало за своє коріння ту вславлену мудрість руської княгині, що була прихована в ній: "Як у криниці замкненій, Софія-Пансо-фос"! — зауважив мудрий та вчений хронікар Теофан.

Анастасії припало з пристані повертати в товаристві ар-хонтисиної придворної матрони — Малуші. Вона володіла грецькою мовою, як

правдива грекиня-візантійка. І Анастасія зауважила, що "руська зоста" називала свою княгиню Ельгу — Ольгою. Це найменння видалось Анастасії таким милим і граціозно дівочим, що стурбовані думки несподівано прошило іскрою-пустункою:

— Такої красуні Ольги не посмів би вхопити в свої обійми ані сам базилевс, як щойно спробував був затримати її, Анастасію, Юстиніан.

Бо ж здавалось: лише зсуне Ельга свої широкі брови, то враз загримить грім, як за часів давновікого Зевса. А як гляне обурено, то блисками сипнуть її сталеві, сірі, як у мисливського сокола, очі. А довгі, темні, не сивиною, а перлами пересипані коси напружаться гадами та стануть в оборону княгині.

Але ж лише по подвійному прийому княгині Ольги — базилевсом у парадній залі Магнаврі9 та базилісою в "залі Юстиніановій" — припадало Анастасії привести до внутрішніх покоїв базиліси "порфирородних дітей" Константиновою сина. Тож ранком зоста мусить перевезтись човном на другий берег затоки, де перебувають "порфирородні" в невеликому приморському палаці...

"Ельго, архонтисо далекого краю! — зіп’яла Анастасія руки, притискуючи їх до грудей, — якщо мені пощастить вчинити все, що надумала, — молитвою всього мого життя, як серпанком, сповиті будуть всі твої дні. Це ж Теотокос посилає мені твій приїзд".

Цілу ніч гарячково приправлялась Анастасія до втечі. Коли ж вранішнє світло щойно всміхнулось до ще сонних морських хвиль, молоденька зоста розказала службі приправити малий човничок.

— Гребців жодних. Перевезе Елевтерія, — назвала сліпо їй віддану молоду служницю-бранку з Херсонеса, кремезну й дужу, як гладіатор, відважну, як воїн.

Море тихе, як дитячий сон. Елевтерія призвичаєна до весла, як правдивий мореплавець. По дорозі, "біля вітрових скель" Анастасія зійде на берег, щоб поклонитись святому старчикові, пустинникові Хрисантові.

Вся Візантія знала пустинника Хрисанта. Під гостроверхими скелями, що "розбивали хуртовину" в печері, над морськими хвилями повислій, спасався той праведний бо-гочтець і чудотворець. Вбогі й багаті, немічні й дужі по молитви в потребах своїх ходили на прощу до Хрисанта. Й не було нікому дивно, що зоста Анастасія хоче заїхати до нього. Хоч не відали, що саме вчора приходив до Анастасії вісник від праведного старчика: чабанчук, в святім хрещенню названий Львом. Таж що кроткий і кучерявий був хлопчина, ще й виглядав на богодухого, бо звали його "Божим баранчиком". Юродивому "баранчикові" було вільно ходити до його знайомих у палаці базилевса. І от вчора приніс малий чабанчук Анастасії, що все його жаліла, семилатну рясу Хрисантову. А з нею на словах:

— Тобі,— сказав муж праведний, — буде вона більш потрібна, бо ж перед тобою — життя, передо мною — смерть.

Не зовсім зрозуміла була, що саме побожний старець їй тим дарунком провіщав. Спочатку гадала, що тим способом давав їй знати про свою близьку кінчину. Аж коли вирішила тікати, тоді лише зрозуміла, що посилає їй праведник свою одежу, щоб у ній її ніхто не впізнав при втечі...

Вже високо над Візантією піднеслось лагідне вересневе сонце. Вже почалося й "по звичаю" прийняття в Магнаврі ігемона Русі, архонтиси Ельги. Сяє блиском парадна зала, а на повищенню в пишній далматиці, всипаній самоцвітами, сидить цар Константан на сутозолотому "троні Соломоновому", прикрашеному золотими зображеннями птахів та звірів. По боках трону стоять царські кревняки — анепсії. Серед них і молодий Юстиніан, сестрич царів.

Байдужа юнакові архонтиса зі "Скитської землі". Ще буйдужіший за неї ритуал славетного прийняття, розрахований на уяву півварварських ісаврійців, даків, іллірів та інших далеких підвладних гордої Візантії, що з дариною приходять до володаревого трону і падають перед базилевсом на обличчя, ниць. Осоружні Юстиніанові й патриції та комеси, що стоять нижче за його. І очі б не дивились на них, рабів ницих і низькоклонних! І таки й не дивиться на все те Юстиніан: втупив погляд в жилки зеленого мармору сходів, що до трону провадять, рахує їх і намагається з числа та напрямку бодай одно слово прочитати, що підказало б йому: чи вже сьогодні має "умкнути" Анастасію, чи почекати, аж сама з волі власної йому скориться?

Юстиніан знає, що сьогодні його очі не милуватимуться красою Анастасії, бо ж буде вона цілий вечір у цариці. Знає цілий ритуал Юстиніан й ледве стримує позіхоту. І то ж на те треба бути небожем наймогутнішого в світі, щоб терпіти от таку нуду-нудь! І так — день по дневі, без кінця...

Та знічев’я, позіхаючи в думці, приглядається юнак до-ставної й стрункої постаті архонтиси. Дивиться поглядом досвідченим в оцінці жінок і коней.

— Не шпетна ще і незвичайна. Таж всі, підходячи до трону, падають на обличчя. А ця, лише трохи угнула білу шию й випросталась гідно, з гордим поглядом на гострих, як лучі, очах. Підійшла сама, без помочі світличників-євнухів, що звичайно, тримаючи під лікті, підводять до трону володарів послів чужих. От, спинилась на місці, де установленою формулою питається логофет про її здоров’я, про здоров’я її дітей та всього роду й висловлює їй низку побажань в урочистих, кучерявих виразах. Юстиніан переводить погляд з Ольги на Константина, коли починається звичайне видовисько; грають сховані за завісами органи, золоті птахи б’ють крилами й співають, помалу підводяться на передні лапи леви й рикають на всю залу. І Юстиніанові хочеться, особливо сьогодні засміятись при погляді на зарозуміле, нерухоме в своїй "неземській величі" вуйкове обличчя, що, очевидно, не приголомшує

"північної архонтиси". А вуйко ж так старанно вивчав перед люстром свій "неземський" вираз й твердо вірить, що без нього не був би він тим, чим є, автократором усього світу. І знову переводить Юстиніан погляд на княгиню. Дійсно — найменшого здивування в її сталевих очах. Всі махінації "Соломонового трону" для неї — лише конечна риска в ритуалі, й тому вона з гідністю трохи схиляє голову, ніби тим ґречно дякує за тутешню форму її вшанування та за дари, що саме виносять їй на оглядини. Коли ж птахи й леви закінчують свої співи, архонтиса дає рукою знак своїм людям. Вони виступають наперед і складають в глибоких поклонах чудово вичинбарені хутра соколів та куниць, срібний посуд і мистецькі золоті філіграні.

Все це — багате й пишне, але не цікавить воно Юстині-ана. Його думки, що ніколи ще не були так приковані до жодної дівчини, далеко вилетіли за стіни Магнаври. Уявляє, як буде на початку обурена Анастасія, коли вхоплять її його підручні. От гніватиметься на нього! Але ж від того стане ще бажанішою. Плакатиме — звичаєм жіночим, як буде замкнена в Юстиніановім палаці. Але він не буде наглити й борзити: треба витривало перечекати той час, час дівочих нарікань і сліз. Ніколи-бо не бачив він ще такої жінки, що їй би личили сльози. Де там, навіть найгарніша стає неприємною, з почервонілим носом, з розпухлим обличчям і захриплим голосом… Отож треба терпеливості, поки вона переплаче та скориться. А тоді прийде любов… Більшої-бо від жінки не можна й вимагати.

І вітають "майбутню любов" всі думки юнакові поза урочистою залою, над висвистами штучних птахів, над ревом роблених левів і лестощами робленої пошани в словах лого-фетових. Так повно захопили його ті уяви, що мов живу бачить перед себе красуню Анастасію, гарну, чисту, гнучку, мов лілея. Бачить її, як вона саме в цій хвилині приправляється до своєї вечірньої появи у цариці, бачить її…

А тим часом далеко від базилевсових палат красуня зоста вкупі з своєю служницею закінчувала прибирати до похорону тіло праведного Хрисанта, що віддав свій побожний дух тієї ночі. Ще кілька хвилин на

коротку молитву — і вже печера самітного пустинника має лише мертве тіло, а обидві дівчини навіки зникли з-поміж лав живих, що лишаться в Візантії. В живі очі вже не побачити їх.

В протилежні боки розійшлись дівчата, вийшовши з печери пустинника. Молоденький ченчик в старій рясі поспішає швидким кроком до морського берега. Квапиться вчас встигнути на галеру, що відпливає до землі Єгипетської. Пильно треба молоденькому до Тебаїди, раю пустинницького; треба, щоб віддати розкази від анахоретів з цього боку. Хто ж впізнає в тій вируділій, семилатній рясі під шличком гостроверхим зосту, базиліси придворну матрону? Та хоча б і скинула шличка, — не пізнати її з коротким, назад відкинутим волоссям.

А друга — також не служниця вже Елевтерія, лише — міцний, сонцем опалений молодий пастух, в грубій ексомі-ді з овечим руном-небридою, перекиненою через рамено. Відв’язав він човника, кинув у нього жменю затай-зілля й, розрадований власного волею, пустив його "на волю" в чор-торий, що стало крутив під "вітровими скелями". И сміється радісна Елевтерія, як закрутило човном. От і вона пускається у вир нового життя. Не боїться ні звіра, ні лихої людини, бо ж сила її велика, а на найгіршу небезпеку — при боці гострий ніж. Чорторії, хащі й пустині... то ніщо: путь, що з неволі провадить, то найлегша путь!..

Так і зникли дівчата. І в палаці ніхто не здивувався, що зоста спізнилася з базилевсовими внуками. Зненацька-бо зірвалась над морем велика хуртовина й так море розколисала, немовби й самий пагорок, що на нім лежить Візантія, поглинути хотіла. Розважна і мудра молоденька Анастасія, й не повезе вона морем "порфирородних" в таку непо-годь. Таж серед ночі, однак, всю Візантію схвилювала звістка, що розбився човен, в якому вийшла в море Анастасія по царевих внучат. Тіла й не шукали, бо ж довідались, що навіть не допливла зоста до цілі: розбився човен, мабуть, в чорторії під "Вітровими скелями". Відслужили довгі похоронні служби по її душі. Про невільницю ж Елевтерію навіть ніхто не згадав. А Юстиніан швидко знайшов потішен-ня в думці: як Дафне злякалась на смерть кохання Фойбоса, так і ця молода зоста, засліплена

чеснотою пересадною, не могла від любові Юстиніанової відмовитись, але жити без неї не схотіла…

І нікому не впало на думку шукати втікачок.

Без небезпек і перешкод дійшов "ченчик Анастасій" до порту, саме вчас зголосився на кухарчука в корабельній пекарні й без затримки відпливла Анастасія в широке море з молитвою радісної подяки Господові за визволення. Бо ж це вже почалася її путь спасіння.

Грає вітер парусами, лопоче корабельними вітрилами, та виспівує поміж щоглами пісню волі, мирна хвиля під корабель стелеться, в повітрі пливуть чайки та петрики. І всі лагідно промовляють до Анастасії:

"Так, так. Це почалася твоя дорога спасіння. Не турбуйся нічим, душа Божа, бо ж часть блага собі вибираєш, що не відніметься від тебе. Твоїм кораблем керує пустинник святий, старчик Хрисант".

І день за днем коливалась на хвилях Анастасія в праці сталій, в мислі добрій, в молитві світлій. Увечері спокійно чудується, як море гасне в золотім усміху, вночі бачить, як в сяйві місячнім хвильки тисячами уст розсвічених співають хвалу Створителеві, а перед світанком, на облавок спершись, слухає, як тихо дихає відпочиле за ніч безмежне море. І тремтить радістю чисте дівоче серце, що зливається з вільною природою, яка ніде не буває такою чистою, як у просторому морі.

Так і незчулась Анастасія, як перебігли дні її подорожі. Здивувалась, коли біля неї збігся гурток мореплавців, що вдивлявся у далині на Александрію, яка, немов Афродіта, вся рожева в заході сонця, вставала з морської блакиті. Дяка ж Приснодіві, ціль вже досягнута…

Але Анастасіїну молитву перетяв дотик жилавої руки старшого кухаря, що зненацька лягла їй на рамено. Оглянулась і затривожилась:

буде сварити, мабуть, щось не догляділа, чогось не доробила. Аж ні: веселе чорне обличчя мурина-кухаря радіє, дихнувши повітрям рідної Африки.

— Ха-ха! Чого ж ти, хлопче, здригнувся? Не бити, а нагородити тебе хочу. Був ти й слухняний, і роботящий. Поведу тебе в Александрії до такої корчми, що тобі ані не снилося. Питимеш, скільки в тебе вміститься… І їстимеш по зав’язку. Я — платитиму за все, що з’їси!

— Я тобі таких маківників куплю, що й пальці облизуватимеш, — озиваються інші моряки, що встигли полюбити милого хлопчика, готового кожному послужити.

— Але!.. Що йому з тих маківників!.. У хлопця вже на гу

бі вус витикається. А він йому — макагиги!.. Що ж, не знаю я, де в Александрії найліпші флейтистки проживають?

І сперечались мореплавці, як потішити "хлопчину Анастасія". А в нього аж сльози виступили на почервонілі щічки. Таж "скромність недосвідченого" завжди викликає зацікавлення й дотепи. І тільки темне слово керманича розігнало розвеселених моряків по їхніх місцях. А дівчину затримав лагідний, немов жіночий голос:

— Стривай, хлопчику!

Перед нею була присадкувата постать, огорнена темним плащем.

Звикла до палацових світличників, Анастасія з першого погляду пізнала по зморшках обвислих щік євнуха. І зблідла страхом. Бо ж холодом стисло їй серце, а здриги впали на ціле тіло:

"Так ось: коли вже на досяг руки її мета, коли вона — вже на самім порозі витуженої Тебаїди, — сягає по ній рука ненависної Візантії! Мати Божа!"

Таж подорожній євнух не хапає її за руки, не гукає на людей, щоб затримати втікачку. Глянула на пальці: не має персня з сигнетом, що уповноважував би його "в імені благочестивого". І відлягло Анастасії від серця.

— Не знаю, хто ти, вільний чи раб, — тихо говорив тим часом євнух, — але старець праведний, що бачив його я вночі, наказав мені бути тобі до помочі. Я — до твоїх послуг.

Що має сказати дівчина? Може, тому за раба приймає її подорожній, що має вона проколені вуха? Таж і архонтиса Ельга була в ковтках і чоловіки в її почеті мали сережки в вухах. Сказати, що вона — з Русі? Починати нове життя з неправдивого слова?

— Ні, я не невільник…

— То й добре. Але, коли б і невільником був, я б викупив би тебе.

— Спасибі за ласку й за добре слово. А чи ж не сказав тобі, отче, той добрий старець свого наймення?..

Та не встиг євнух відповісти: покликано кухарчука до начальника. Там виплачували найнятим силам, щоб могли враз, щойно до берега пристануть, відпустити їх, аби не мати клопоту з доглядом у веселих портах. Моряк-бо — слухняний в морі, а на суходолі втрачає карність.

І щойно виступила Анастасія на твердий ґрунт, знову станув при ній подорожній євнух.

— Дивне було його наймення: Хрисант, — відповів він аж тепер на запитання. І сказав він: нагадай ці слова: "Хто хоче йти за мною, най покине батька і матір свою…"

— Куди ж маєш іти, дитино моя?

Побожно схилила голову Анастасія. І вирішила не йти до рідного дому, щоб зустріч з батьками не вибила з рівноваги думок її та не розм’ягчила б серця. Відчула, ніби стара ряса притулилась до неї ласкаво, а в душі прозвучало урочисто й певно:

— Іди з ним, дитино!..

І пішла шляхотна зоста з незнайомим євнухом.

Був то александрійський списувач. Повертав з далекої подорожі, куди посилав його найбагатший александрійський продавець книг за рідкісним списом "Одіссеї". Таж праця переписувача поганських книг не перешкоджала вченому євнухові бути християнином, що кожному й при кожній нагоді намагався помогти в біді.

Євнухів дім, де вже чекали на господаря троє вільно-відпущених християн, був недалеко від гавані, званої Кіба-тос. Там знайшла Анастасія вечерю й нічліг. Не вигадувала про себе неправдивої історії, призналась, що вона — дівчина й шукає одного — путі спасіння.

І всміхнувся старий євнух всіма зморшками свого старого обличчя.

— Шукаєш?.. Таж від самої Візантії стежкою рівною, як стрілка, розгортається перед тобою твоя путь! Старчик Хри-сант, мов дитину маленьку за ручку тримаючи, провадить тебе. Це ж він перевів тебе хуртовинами життя й небезпеками бур морських так, що ані не діткнулись тебе. І ось, дитино моя, ти — вже на землі, де в пустині безкраїй, мов зорі в просторах небесних, сяють світлами святого життя

праведні анахорети без мудрості світу сього й без турбот про речі земські. Голос Божий говорить їм з тиші пустині. Он, недалеко звідси, діви ніжні зібрались в монастирі невеличкім, мають там вільність духа, що переміг матерію й тіло. Яку ж ще простішу путь спасіння могла б шукати, дитино моя, ти на землі?

І Анастасія пішла тим шляхом. Однак не вибрала монастиря, а воліла повну самітність. Зажила осамотнілою пустинницею. А в пам’ять випадкового приятеля, останнього в світі зовнішньому господаря гостинного, що пригостю-вав "подорожнього хлопця Анастасія", прийняла колишня красуня зоста найскромніше наймення "Євнуха Анастасія". І лишилось для людей вічною тайною життя Анастасії в пустині. Щасливі-бо люде, як і щасливі народи, не мають писаних історій.

Таж по смерті діви Анастасії відкрилось у видінні скромному старцеві, братові воротареві в Лаврі Печерській — Миколі Святоші, що в мент смерті своєї, як саме брама вічності відчинялась для Анастасії, попрохала собі у Господа пустинниця, щоб тіло її й надалі незнане в пустині улюбленій лишилось. Духові ж щоб дозволено було чувати над країною архонтиси Ольги, яка, сама того не відавши, допомогла дівчині Анастасії вступить на путь спасіння.

Тому ж так часто й здибуємо на Русі-Україні наймення Анастасії: Настя свята пустинниця нагадує людям архонтиси, що зв’язана вона з ними аж до скончанія віку…

Лягли звалищами Симеонівська та Іванівська церкви, що на Княжій Горі, а сам Кудрявець, як удовиця у шатах, жалобою пошарпаних, журиться, припавши до землі. Нині не всміхнеться на ньому ані одна хатка білесенька. Диму мирного офірою до неба не пустить, дякуючи за хліб-пожи-ву, що посилає їй творець кожного нового дня. Минулись для Києва дні радості. Насунули на нього — Золотоверхого Царгородового суперника — чорні хмари суму та журби.

ТРИ МАРІЇ

Щоправда, не піднеслась рука Батиєва на місто Яросла-вове. Глянув на Київ хан грізний, глянув — і зачудувався красою золотою, що серед смарагдових садів пишалась. І пожалів суворий завойовник руйнувати красу, очам радісну. Дарма що вже орда аж по урвиська зі всіх боків місто облягла, а нові полчища все насували, як лави грізної сарани. Таж рухом руки спинив їх Батий, посувом брови затримав. Сам слово до орди промовив:

— Ліпше мати живою рабинею бранку-красуню, ніж мертве її тіло на кінських копитах степами рознести! Мертвих нам не забракне. Світ — широкий, таж сила наша і за великість світу більша!

Підніс меча й рубонув по кованій брамі "Золотих Воротах", мовляв:

— Відчиняйтесь своєму панові, доки знайшли ласку в очах його.

У відповідь з ясного неба загуркотіло тисяча громів.

Курява знялась над містом і югбю Київ укрила. А по вулицях київських плач та зойки повінню розлились, аж крізь грубезні мури шумом-хвилею виплеснулись. З Брами ж Золотої, з-над вежі Золотобрамської, де святий Архангел на варті стояв, — випав з рук Михайлових золотий меч. І перед Батиєвим конем до половини лезо в землю встромилось. Аж схарапудився кінь бойовий, найліпший аргамак татарський, що ні меча, ні води не боявся й перед щетиною списів ворожих не відступав. Хитнувся в сідлі грізний хан, пробіг озирком меч золотий, що вояки йому вже подавали, й знов до людей своїх ратних промовив:

— Коли мечем золотим викуп перед брамою міста заплачено, — зменшую їм данину.

1 відступив, заборонивши руйнувати місто Золотого Архангела.

Три дні й три ночі від скрипу возів поганських нічого не чули кияни й лише на мигах порозумівались. Не чути було не тільки що слова людської мови стривоженої, але й плачів похоронних. А голосити було над чим. Хоч і не вдарив Ба-тий громом на Київ, таж церква марморяна "Богородиці на Дівєх" — Кафолікані іклесія "Десятинною" звана, від ваги люду, що в ній іскрився, впала. Впала від тягаря гріхів люду київського, що не вмів на милість Божу сполягати. І незабаром це потвердилось. Бо ж "квіттям весняним" був Батиїв наскок перед тими "жнивами смерті", що приніс Едигей. Що ж і по цьому збуло, те спустошила рать Менглі-Гіреєва. Зібрала-змела, як забуті на винницях грона, що збирачі, не доглядівши, прохожому людові полишають. І текло з грон вино гніву Господнього, і не один киянин в ту пору аж до сну смертного тим вином упився.

Ох, лягла саваном мертва зима на мертве місто, давніш літописцем вченим "прелестю мира" назване. Упадь та звалища руми лишились там, де палати й храми стояли. Люд же, мов звірова лісовая по хащах та чагарниках, по печерних лігвах поховався. Спустіло місто велике й напровесні неру-шено заростало травою та зелом…

Таж баба Марія, сліпа торботряска з поводатаркою малою, з "піврозумною", безпритульною сиріткою Марійкою, що в січі й пожежі пам’ять згубила й згадать не могла, чия була, — як жила, так і лишилась посеред Києва. Трималась вірно своєї печери-землянки на узгір’ю гори Кудрявця, де пустирі ген-ген широко бур’янами були зарослі ще перед усіма татарськими ханами. Та якими бур’янами! Не тільки, що їздець на коні, але ж і дикий тур чи полоз страховинний могли любенько, мов у дебрях лісових, в тих бур’янищах ціле життя своє ховатись.

Таж баба не ховалась, бо страху не відала. Жила, світу Божого не бачачи, — сліпа була від народження, а все Господові дякувала:

— Кому я що завинила? Хто мене зобидить? Таж, Богу дякуючи, в мене нема чого взяти. Ані сама я жодному ворогові не потрібна. До роботи — не здатна, каліка слабосила, та й віком до могили схиляюсь. А краси з замолоду не мала. От і візьми щось із мене! Таж кожний ще мені дає! Навіть ворог! Тож скажіть самі, люди добрі, хто ж мені — ворогом? Нема мені ворога на цілому світі!

І гаряче дякувала Богові за ту милість велику, що звільнив її, грішницю темну, від двох тягарів, нестерпно важких: страху й ненависті.

Щоденно виходила баба Марія з поводатиркою з свого лігва й незмінним шляхом ішла до Києва стольного. Де ще церква стояла — на службу Божу туди квапилась, хвалу серця свого з кадилом офірним сплітала. Де ж звалищами вівтарі лягли, — сльозами їх баба сліпа умивала, зашкарублими руками ніжно гладила та хрестила. Як гроби мерців дорогих…

Особливо ж любила місце, де стояла давніш церков святої Ірини. Там баба жебруща за князя Ярослава та дружину його Інгігерду — "Орисю" молилась. Не тому, що знала чи відала, чим князь Ярослав був: хистким-бо каганчиком слава людська в завоях часу блимає й щорік, то темнішою запоною той вогник кволий затягає. Таж серед братії жебрущої й доднесь перекази жили про милосердя велике до вбогих тієї Інгігерди-Орисі, чужинки, що й Київ дужче за багатьох киян любила, і людей київських власними руками обв’язу-вала, й бездомників голодних хлібом-сіллю в княжих палатах своїх гостила, й вином з власної правиці піднімала.

А як молилась бабуся про князеву дружину, як би ж могла й про самого князя не згадати!..

Того ж дня, як звичайно, церкви обійшла й додому вернулась. Марійка досхочу по бур’янищах набігалась-награ-лась ще й у віночок з

торішнього нечуйвітру красно прибралась і піснями весну викликала. Обвесніло-бо вже зовсім. Та ще яка тепла провесна прийшла! Аж той світ Божий на руїнах просто садами райськими квітне-зеленіє.

І незчулась мала, як ніч надійшла, свій намет зоряний над землею розп’яла. Вітрець молоденький, леґінь весняний, шемтінням ласкавим та лагідним між торішніми билами зітхає, між тими, що їх стара Марія за зиму спалити не встигла:

— Прийди, весно! Прийди, весно!

— Таж іди вже, йди! — гукала йому Марійка.

З гаїв сова обізвалась, скляними дзвіночками жаби у потоках забринькали. Вже й соловій десь тьохкає. Місяць ріж-катий, тонісінький над бором виткнувся, кажанів на послухи вислав: чи облягли вже на землі, чи сплять, чи можна вже йому, молоденькому, вийти?

Аж баба Марія з ціпком й торбами вже кличе дівчатко:

— Веди-но, Марійко, до Святої Софії.

В Марійки від здивування аж очі круглими стокротками розквіли:

— Проти ночі, бабусенько? Таж я боюся? І не бачу нич! — Й до старої тулиться. — Ще, може, й відьму спіткаємо! Або кам’яна баба з грузів устане та проти нас руки наставить!

А баба своєї:

— Е, не базікай! Бачу — не бачу! Коли не бачиш ти, дитино, то я й полапки, Біг дасть, шляху триматимусь. Ще й тебе доведу. П’ятдесят і вісім літ до Святої Софії в сю ніч святу ходжу. Тринадцять мені було, як

сиротою лишилась, як і ти, доню, й з того часу в Господа на харчах живу. Тож не можна мені цієї ночі у Святій Софії не бути. Не можна! Сьогодня ж, Марійко, ніч Христова, Воскресна ніч дивна. Ти ж таки велика. На семий вже тобі пішло, то ж мусиш знати, як з-під каменя Христос встав і світ звеселив.

І щоб сном не зморило дитину, щоб не вишукувала собі страхів у темряві, розповідає баба дівчинці про Паску Велику. Давнина! Ані ще князя Ярослава тоді не було, та де, ані Києва самого!

"Земля була пуста й порожня, — мов намистину в гапт, вставляє стара з Письма, що в церкві чувала, в своє оповідання.

Тільки по самій середині землі — святе місто Єрусалим стояло, оподаль — села… Як же містові без села жити? Назарет з Віфліємом, як дітки до матері, до Єрусалима тулились. Маленькі були, вбогі, от як наша земляночка в бур’янах, — у лісах ховалися. Та ще: далеко-далеко від них — місто грішне, Вавилон, було. А в ньому сама татарва жила й грізний хан їхній — Ірод на найменння — панував…"

Так пізнавала Марійка благу вість євангельську й простодушно її приймала до серденька: як же не вірити, коли бабуся кажуть?

— А ще раз, бабусенько, розкажіть про вхід Христов до Єрусалима.

— Таж щойно розповідала!

— Але ще! Ще раз!

— Кажу ж: саме тоді Спаса в Єрусалимі святкували.

— Спаса, бабусю? Це тоді, як солодкі макагиги та мед золотий від "душ добрих" дістаємо?

— Та не коли ж!

— Йой, як гарно! — стрибає мала. — То — найгарніший день у світі! — й немов на власні очі бачить те панство, що — тоді! — до Єрусалима з'їхалось. У золоті, у корзнах, самоцвітами оздоблених, у бармах золотих. Коні — як змії, пар-дусів слуги на ретязях провадять. Бо ж де панство на святкування з'їхалось, — як же там без ловів? А як полювання — то, річ видима, і котюги ловецькі, й пардуси сорокаті.

Баба згадує ще перекази, що сама в дитинстві чула від старців зрячих, що тих котюг-пардусів по стінах — казали — намальовано у Софії — скрізь по сходах, що церкву з палатами княжими колись споювали.

— Таж звісно: ігрища, — нав'язує баба квітку за квіткою в різнобарвний вінок своїх уявлень, — Гудці різні на пищалях, жоломіях та бандурах красних скрізь на майдані виграва-ють. Танцюристки панству на потішення, рукави додолу поспускавши, танцюють — різне виводять! Хлопці на тичку височенну, гладесеньку, мов вевириці видираються. А Христос, Господь наш, тим часом до брами Єрусалимської підходить. Золотою Брамою вона звалась, як і наша. Бо ж уважай, доню, наша саме по тій Єрусалимській — рисочка в рисочку побудована, бо ж так наш князь Володимир звелів… І як пройшов Христос Золотими воротьми Єрусалимськими — у ту ж мить нестемнісінько вони самі собою зачинилися. І з того часу, ой Господи! — ніхто й ніколи їх відчинити не може. Тільки як страшний суд наступить, от тоді знову сама собою відчиниться Золота Брама й знову з нею у славі своїй Христос вступить.

А до тієї брами, дитино, провадить хідник підземний, через всю землю з нашої Лаври святої проритий. Й ніхто не знає, де саме його вкрито. Ніхто й не знайде його, крім душ праведних тих ченців лаврських, що під землею відпочивають. А вони тим ходом простісенько до Єрусалимських Золотих Воріт прийдуть і з Христом у царство Боже увійдуть.

1 справді жебрачка помацки веде за собою Марійку, бо та вся з цілою душею в чарівну казку поринає, що й в ясний день дороги б не бачила: вона дивиться-бо лише в те місце пітьми, відкіль виходять бабині слова. Тим часом знає, бо ж чула не раз, що буде далі.

— Йой, кажіть, бабусю, кажіть! — враз подасть голос, як баба замовкне.

— Ірод-хан саме тоді звелів поставити в храмі Єрусалимському на наругу люду християнському бога скотього Велеса, а з ним іще Семаргля і Мокош погану. Христа ж звелів розп’яти, за його добру науку. Мовляв: якби всі люди добрими мали буть, — то й жити ж тоді не можна татарам. Бо ж як тоді церкви Божі палити? Міста християнські плюндрувати, люд хрещений у неволю завдати?..

Вже улогою горою в байрак попід Кудрявцем вийшли баба з дівчинкою, вже ось-ось недалеко й "жидівське місто", що біля Львівської брами. Чути вже й пси явкотять. Марійці стає лячно: жидовини ж бо, як і татари, однаково "невірні". Що, як їх з бабусею схоплять та й поженуть до Вавилона Іро-дові-ханові служити! Таж баба бере осторонь Жидівської слободи. Обходить стежечкою очертом, і страшна слобода зникає в темряві, як сон лихий. Вже по ній. А там вже незабаром і Софіївські мури темним островом з оксамиту ночі виходять. Один бік церкви великої, мов широкі уста, до неба зітхають, другий — ницо в звалищах лежить грузом. Але вдень ще видно, що з різнобарвних пругів складались ті стіни могутні. І такий в них гарний рожевий колір тих пасів, що між ними ще різні прикраси-малюнки пороблено! Так любить Марійка той рожевий тон й велику-велику Матір Божу, що на стіні дрібними зірочками-камінчиками "вигаптовано". Любить Марійка ту "мусію нерушену", й тут вже їй нічого не страшно. Чого ж боятись, коли тут сама Матір Божа стало на молитві за весь люд хрещений перед Господом стоїть? Це ж вона, як говорить бабуся Марія, "є Царства Стіною Нерушимою"! І три зорі там намальовані… Ще б пак не знала їх Марійка! Ніби й вночі бачить: на обох раменах та над чолом сяють!

— Бабусю, це ж бо вони зійшли з неба й так вже тут залишились, коли Ясний Ангел Святій Діві об’явився? Чи…

Чиїсь кроки… Чужі! Не Марійчині й не бабині будять тишу Софійського подвір’я.

— Хтось тут ходить, бабусю, — шепотить Марійка.

— Вітер, дитино, — хитає головою стара, — Торішній лист чухрає. Нині-бо лише вітер на прощу сюди приходить. Та ще те листя сухе, що жене поперед себе, як примару тих дзвінких гривен срібла Володимирового з його знаком… — Й згрібає бабуся палицею сухий лист, що справді скрізь купками лежить, — Бач, скільки його тут отой пустун понаносив. Веснонька ще не встигла поховати під килимом нового зілля.

— Бабусеньку'! Таж іде хтось… До нас іде! Ну, і як ви не чуєте?

Чує й стара: шовг-шовг та й зацокотить об плити залізна палиця. І знов шовг-шовг. Вправне вухо старої впізнає; не молода людина наближається, ще й каліка, бо ж на одну ногу припадає, другу тягне.

— Не бійся, дитино: це наша сестра-жебруща, — Й гукає вголос: — Всякий дух най хвалить Господа! Йди, йди, душе християнська. Більше нас буде на Святе Воскресіння в Святій Софії зруйнованій.

З пітьми виринає ще більш за бабу Марію збідована постать, з клунком-горбом за плечима. І немов темрява ночі ще для неї заясна — прикриває рукою дашком очі:

— Маріє! Це — ти? — Голос завмирає слабенький, як тихий вітрець в надломанім голоснику під виспром в розваленім храмі. Та баба Марія впізнає відразу товаришку колишніх, під цими ж мурами прожитих, прошацьких літ. Умнозі-бо пройшло їх!

— Маріє! — немов відгуком власного наймення вітає прихожу незряча. Й сліпма без Марійчиної помочі йде їй назустріч. Обнімаються й нахрест тричі цілуються жебрачки.

Марійка всміхається, аж хихикає: так радісно їй, що бабуся зустріла когось любого.

"Мандрівна Марія" гладить і дівчаткові пелехату голівку й гладеньке личко, всміхається до неї беззубим ротом:

— Дістанеш, дитинко, від мене гостинчика… Але стривай: аж воскресне Христос й стане "празников праз-ник", — дивиться на небо, ниже очима зорі, немов рахує їх. — Уже до півночі недалечко!

Сідають старі на широкім плинтусі з позбиваним горорі-зом, на уламках грузів, що, мов закам’янілі вівці, ген-ген пасуться по широкім дворищі.

— Ось і знов, як колись! Все на цьому дідинцеві! — Усміх не сходить зі зів’ялого обличчя мандрівниці.— Немов до милого дому з своїх мандрів далеких повернулась. Й не натішитись, що ось і знов, мов у рідній оселі.

— Таж тільки нині не подасть нам ніхто, — хитає головою сліпа.

— Чом ніхто? Божа милість подасть!

— Так. Тільки ж нині й сама Свята Софія, як і ми — жебрачка, — вгинається сумом голос сліпої.— Каліка окрадена. І каміння тесане, плинти й приліпи ліпші з підбаннику й порталу, сохи різьблені, — що ціліше було геть-геть все покрадено.

— А що ж єпископ? — питається мандрівна.

— Давно ти, сестро, від нас відійшла, то й… бодай не питати! Змилуйся, Боже! Покинули Київ і єпископи наші. Не-супокійно, мовляв, у ньому жити.

— І не печуться?

— Печуться, єже обрітши що красне, собі його взяти й відвезти, як той грек казав.

Хвилина тиші пригашує скаргу сліпої. Але за хвилю сама сліпа додає:

— Та не плачмо над цим, сестро. Сказано-бо: стіною нерушимою є тільки мудрість Божа — Софія свята. Вона й перед єпископами недостойними храм чесним і землю свою оборонить.

— Амінь, сестро!..

Марійка слухає, як починає нова бабуся про мандри свої розповідати.

— Херсонес… Святий Климент, папа Римський, вже подруге після смерті ув’язнений: не пускають невірні! Не пускають ані до печер святих, де жив та молився. Кажуть люди: є-бо й там люду хрещеного досить! Ангели самі храм збудували біломармуровий, мережаний над тілом його у морі глибокім. І тільки в ніч от сю, у сьогоднішню ніч опівночі з-під моря — Евксінту Буряного виходить він на світ… Таж не сподобив мене Господь його побачити. Не узріли мої грішні очі чуда великого. А що вже мук натерпілась! Скільки путі сходила-перейшла! Була б і живою не зосталася, коли б не один старий невіра-поганець — най йому Бог милосердий буде — признав, що я несповна розуму. От тоді тільки вже йшла я скрізь, як по рівному ослоні. І їсти давали, і спати скрізь пускали. Бо ж у них, бач, благословен єсть той півроузумний.

І знов радісно Марійці, і знов аж вголос хихикає, бо ж таки й вона — "півроузумна"! Але ж враз отямлюється. Все у тієї видющої бабусі "невірні" та "невірні", аж моторошно Марійці слухати. "Бо ж до Вавилона ходила! Та її ті татари і хан Ірод збили. 1 ногу поламали, тому й шкутильгає"!

Але таке й думати страшно. І Марійка махає біля себе рученятами: відгонить від себе ті грізні думки, як влітку мошкару, коли та дуже тне. Але "невірні" все перед очима крутяться. Тоді Марійка починає підстрибувати, як та мошкара, спочатку на однім місці, двома ніжками, потім однією й непомітно для себе відстрибує в пітьму. Найліпше б заспівати, так біля церкви, те — "грішка"! Марійка згадує, як восени тут шукала ягоди. Вона вміє знайти й в пітьмі. Тепер, на жаль, ягід нема, але ж фіалок тут завжди сила!

Схилившись, щоб ліпше чути запах трав, Марійка йде повільним кроком, притискуючи рослини босою ногою. Ягід так шукати не можна, але фіалки… Ось вони! Й, при-куцнувши, вибирає з трави квіточки. Вибирає швидко, одну по одній. Бо ж у пітьмі тільки нерухомої фіалки не знайти, коли ж притиснеш її босоніж, — тоді запах міцнішає. А з тим запахом, що розливається по дворищу, відлітають і думки про Вавилон, про скотього бога та про тих страшних "невірних", що чужу бабусю били…

— І все ж таки, голубоньки мої, щаслива я, що по тій землиці ступала, де Климент святий ходив. На піску тому кля-чила, де море тіло святої Теодосії, як на золоте ложе поклало… Тільки ж одного жаль: чуда на морі не бачила, а йшла я по нього аж на край світа, людоньки! — долітають в пітьму до Марійки слова. Таж Марійка навмисне не прислухається. Тепер-бо вона не тільки чує сильний запах з пучечка, що тримає в ручці, а таки ж і бачить їхню ситу фіалову барву. Бачить, мов удень! Чи ж воно вже розвиднилось? Бач, а чужа бабуся не така, як своя: казати-казала, а "опівночі" й не покликала, щоб дати обіцяний дарунок!

Дівчинка випростується й оглядається назад. А там — з-поза стіни, тієї виламаної зубцями, що мов сходи до неба, аж між самі зорі, — повно світла.

Марійка підбігцем гонить до храму, піносить ніжку, щоб не зачепитись за поріг, і — застигає. Ніжка тихесенько опускається на плити, в грудях спирає дух, а серце тремтить-те-телить, як розгойданий дзвін. Той, що бабуся казала про нього: "Ой рано-раненько та заздвонить дзвін в Єрусалимі"…

У Софійському храмі нема іконостаса. Лише кілька низеньких сох-колюмн відділяють вівтар від храму. А у вівтарі перед престолом — довгастим, мурованим, як гробниця, — світла, світла! — Не свічки — зорі порозквітали вогнистими квітами на високих, срібних стеблинах білих. Дзеленчать розгойдані злотосяйні кадильниці, і не знати: світло чи аромат в’ється з них так, що з радощів сльози на очі набігають, а на устах солодкість росою осідає.

Довкола престола — тих Божих ангелів, як зір на небі! Ані не оглянути всіх, не те, щоб полічити. Білосяйні, як сніг, ясніші за сонце, над зорі, над квіття гарніші.

І між ними Марійка впізнає "знайомих", що були на образі, а тепер прийшли сюди. Ось Гавриїл з лілеєю, он Михайло з мечем, Урієль з блискавкою, Рафаїл з блакитно-срібною великою рибою. А найгарніший зі всіх — он той, з веселковими крилами, одягнений, як візантійський цар-ва-силевс — Ангел Доброї Ради, Марійкою найулюбленіший.

"Днесь спасеніє миру бисть", — саме виводить "веселковий" ангел, й Марійці здається, що той спів підносить її від землі, мов крила, — "Яко воскресе, воскресе Христос"… — хвилею прибою летять у відповідь тисячі радісних ангельських голосів.

Згадала Марійка про обох бабусь. Хоче їх покликати. Таж їх нема на кам’яній подушці. Аж он вони: в земному поклоні обидві припали обличчям до землі. І Марійка тепер ясно бачить, що то вони — і не вони. Ані своєї бабусі Марії, ані "чужої" нема. Замість них інші, таж і ці знайомі. Бачила їх, але — де й коли?

Ах! Та це ж було недавно! Як вона з бабусею ходила до церкви святого Юра! Там було на стіні намальовано все-все, що ось тут є тепер. І покривала так само бликитним сяйвом облиті, й руки у одної от так зіп’яті над головою!

"Мироносиці"! — казала на них бабуся! Мироносиці!.. Але ж було їх три. І та третя, що не припала обличчям до землі, тримала в руці такий гарний глечик. От так...

І, наслідуючи рух, Марійка підносить ручку з фіалками, скільки може — догори й розтуляє пальчики. Фіалки падають ароматними краплинами найдорогоціннішого пурпуру, того фіалового "тричі барвленого", що був у Візантії ознакою тільки єдиного василевса...

Печерський ігумен Антоній тихо стукнув пучками пальців по незастеленому убрусом, небарвленому столі: трапезу закінчено.

Братія враз підвелась на рівні, беззвучно відсунула лави й обернулась обличчям до рельєфного образу Богоматері — точної копії тієї "Влахернської Оранти", що прикрашає царгородський фонтан. Прогомоніла, відспівала дужими чоловічими голосами "молитва по насищенню". Від братії відокремився диякон Анастасій, з рук брата Спиридона-просфорника прийняв різьблену дерев’яну тарелю з "Богородичною просфорою", що сьогодні була з чорного борошна, як годиться на Благовіщення у великому пості. Рівними, поважними рухами людини, що звикла ходити біля вівтаря й довкола палаючих ставників, Анастасій, вклонившись ігуменові, підійшов до образа Пречистої.

МІСЯЧНА ПРЯЖА

"Взбранній воєводі побідительная..." Заколивалась розколисаними хвилями урочиста мелодія гімну Богородиці, зложеного Візантією в подяку Пресвятій Діві, що визволила їх від набігу буйної Київської Русі-України, яку не спиняє ані грізна лють чорного Понту Евксінського.

Анастасій, вклонившись "Влахернитисі" урочистим рухом офірування, помалу тричі раз за разом підніс вгору таріль з просфорою, як наказував робити в кожне Богоро-дичне свято лаврський устав.

Так-бо ж чинили святі апостоли по успінню Пресвятої Богородиці на знамення, що вона й з небесі-небес ділить з ними "хліб ангельський".

Звуки прекрасного гімну завмирали, розпливаючись, як водяні кола на поверхні води, всмоктуючись в товстезні стіни трапезної. На мить в трапезній запанувала тиша. Велика, майже порожня світлиця з назнаком іконостасу "в головах", з довгими, чистими столами, дихала миром і спокоєм. Лише ледве чутно черкали по круглих, товстих шкляних віконцях — був то дар князя Ізя слава — повні весняних соків віти дерев, розгойдані вечірнім вітерцем, тим, що то приносить весну, кидаючи її — витужену — хвильками до спраглої землі. Здавалось: до миру монастирської трапезної просяться з теплого присмерку душі, що й по смерті не знають спокою, бо ж за свого земського життя занадто відгонили його від себе.

Ігумен благословив таріль з просфорою в руках Анастасія та великий келих з вином, що тримав перед ним брат Лука — економ.

По "возношенню панагії" після трапези "на підкреплен-ня бренного тіла" слідувала євангельська "агапа" для зміцнення духа любові й милосердя. Ігумен узяв часточку "роздрібленої" пучками брата Спиридона просфори й передав таріль першому з "соборних старців", що з них складалась монастирська рада. Ті ж — з рук до рук передавали

просфору далі, доки не дійшла до останнього з братів-по-слушників, жартома званих "слимаками". Так само — один по одному — всі напились з келиха. Ченці країни, що лише прокидалась з присмерку варварства, повторювали посвят-ний жест лицарів святого Грааля.

Монастирський день, власне, закінчився. Лишилось ще перед нічним відпочинком кожному переглянути своє сумління, щоб на цім "іспиті" доглядати: чи не притаїлось десь у куточку душі затінення, що затемнювало ясність мо-нашого дня. Відбувалась "кульпа".

Чернець за ченцем проходив перед ігуменом, приклякнув і визнавав свої денні провини. Легкі, звичайно. З тяж-ких-бо розв’язувала тільки сповідь.

— Спізнився на молитву…

— Розлив оливу, доливаючи лампаду…

— Зломив свічку…

— Розбив старий жбан… — злітало тихо з монаших уст. Голова покірливо схилялась під благословляючою правицею ігуменовою:

— Бог простить, синцю!

— Да простить і помилує! — тихим хором щоразу приєднувались всі ченці, що стояли півколом.

Раптом міцний, кремезний юнак — брат Сергій — схилився аж до ніг Антонія. Не міг виринути з повені сліз, що залила йому серце й обличчя. Припав головою до білих небарвлених дощок підлоги, знищений душевною мукою.

— Отче! Нема наймення провині моїй. Не можу більше терпіти! — вибилось із плачу й зітхань Сергія: — Серце ж моє таке затверділе, що з позавчора ношу в ньому ту провину свою…

Так. Аж від позавчора міг жити Сергій, маючи чорну пляму на душі! Ще-бо ранком того, тричі нещасливого дня бачив новик, як ігумен, по звичаю, власного рукою сам становив просфори й воду на віконця келій "затворників" лаврських, тих, що зажива самі себе замуровали, прагнули тяжкого "схимного подвигу" — мовчання й самоти. Опівдні, замітаючи доріжки між келіями братів, розсипаними близько одна від одної, але не споєними одним дахом, Сергій побачив, що просфора на віконці отця Арефти не діткнута. "Славою Ісу-совою" окликнув затворника, таж отець Арефта не відповів: "Навіки слава" — тих одиноких слів, що міг їх вимовляти.

— У мене ж, — оскаржував себе Сергій, — раптом увійшов дух спокуси — дух лукавий і черевоугодний. Такий голод стиснув мені нутрощі мої, що годі було втриматись. І я… я взяв просфору отця Арефти і з’їв її…— ломив руками брат Сергій: — Обікрав чесного отця, — плакав далі, — обікрав, я — злодій мертвих!

Брат Сергій досить довго вже проживає в монастирі й знає: не діткнута на віконці затворницької келії просфора означає смерть схимника, що вже не потребує хліба земського. Таж найжахливішим було те, що дух спокуси не відступив від Сергія, лише глибше після того загніздився в серці новика. Знаючи-бо, що отець Арефта "преставився", Сергій затаїв це від свого отця ігумена.

— Для того, щоб і далі їсти хліб мертвого… Не годен я і за підніжжя ніг ваших бути! — плакав Сергій, звертаючись і до братії.— Але благаю тебе, отче, не вигонь мене! Дозволь до келії по блаженної пам’яті отця Арефти піти. Най там… замість нього… замолюватиму гріх свій! Перепрошатиму за кривду, що вчинив йому, погребіння його відтягнувши. І вам — знову вклонився братії земним поклоном, — і вам вчинив я кривду, бо ж вівцею шолудивою до вашої чесної отари втерся…

Чернецтво мовчки дивилось на Сергія. Страх перед такою нечуваною, блюзнірською провиною був на обличчях одних. На інших — здивування. Ще на інших — глибокий сум та співчуття до бідного грішника, якому помогти — не в їхніх силах.

Ігумен підніс свої ясні, як кришталеве джерело, очі. І довго, одного по одному проглядав своїх ченців. Немов бажав проникнути до дна в серця їхні. Аж дехто облився пурпуром рум’янця:

— Невже ж бо отець ігумен і мене вважає здібним на такий чин?

Та вже Антоній тихенько підводив з долівки брата Сергія:

— Зле ти, синку, надумав. Зле! — промовив лагідно, — Ченцеві те негаразд, коли б приковував себе до келії, щоб міг затриматись в ній. Не вгодить він тим Господові й користі своїй душі не придбає.

Тож най ліпше не замурований, а на вільній волі перевірить себе Сергій, чи зможе й далі без шкоди для душі й тіла нести тягар іноческого життя.

— Іди ж, сину, до якогось часу на відвідини до рідної оселі своєї, пожий там з батьками своїми, в світі. Коли ж вдома визнаєш, що з нами — тобі таки ліпше, тоді повернешся до нас ще раз. Бо ж монах, що думає про їжу, а не про приписи Божі, монах не є й навряд чи монахом бути може.

І так само, як працю, молитву та час своїх ченців, — знаком хреста благословив ігумен Антоній і сльози брата Сергія.

Однак тієї ночі не Сергій, але Антоній не знайшов відпочинку ві сні.

— Нестримною повінню наповнила серце моє туга по Господу! — картав себе ігумен, — А за нею не бачу тілесних потреб дітей моїх

духовних, не бачу тягарів, моєю ж рукою наложених, що нести їх так їм не по силах... І хоч правдою є, що пересит відбирає сон, таж і голод відтягає від молитви.

Не брата Сергія, — себе за гріх новиків обвинувачував. І ранком, по службі Божій скликав ігумен всю свою братію. Ще раз лагідним поглядом обняв тих, кого звик звати своїми дітьми. І настановив їм ігумена нового.

Був це Варлаам Вишатич, муж праведний, чеснотами многими, як рева гронами винними виповнений. До того ж — і в світах бувалий. Багато-бо святих міст, ще в світі пробувавши, Варлаам обійшов — "смотрінія ради учительного".

Що ж Господа много возлюбив — вчинками ствердив. Багатий вельми й з роду високого був, а все те для життя чернечого покинув. Зуміє він про братей належно подбати.

— Жийте ж окроме, а я доживатиму самотою, — сказав наостанку ігумен Антоній, спустив каптур на очі та й віддалився, спираючись на патерицю. Не квапився. Не тікав-бо малодушно, лише відходив потиху, чесно узнавши, що інший ліпше за нього виконає працю, на яку його вже не вистачає.

Відійшов недалеко.

— Бо ж по спокій, як і по щастя — зайва річ на край світу ходити: куди ж бо від самого себе підеш?

Відгородився від зовнішньої суєти мовчанням та молитвою і став перед обличчям Божим на сторожі своєї Лаври. Викопав глибшу печеру, що по блаженному Іларіонові лишилась невживана. Джерело коло неї розчистив, ницелоз викорчував, а на вільній місцині при ручаю хрест дерев’яний поставив.

І потяглись дні радості, повні взорювання. Спустились ночі, повні духового світла, яснішого за світло денне. В їхньому сяйві Антоній бачив зоряну вічність. Перед пустин-никовим духовим зором відчинились насторіж райські брами. А навколо й рай земський розквітав: надходила весна й зеленим усміхом роз’яснювала обличчя матері Землі. Соловії — дзвіночки янгольські — хвалу Божу співали, фіалка-схимниця у мовчанню пахощами своїми Створителя славила, забрость пахучий квіт непорочний викидала.

Нагромаджуючи хмиз та суховій, щоб працю збирачам топлива полегшити, притомився Антоній старечим тілом. Сів на стовбур, торішнім буревієм звалений. Вдалині — хащі в небесному тиркизі легкими хмарками стають. Умитий росою, теплий вечір ряботить голосом деркачів, місяць уповні знерухомів над землею, соловіїв заслухавшись. Нема ж бо кращих соловіїв за дніпрових! Недалечко мале джерело ледь-ледь дзюрчить свою вічну пісеньку, мов з дрімоти. Мрія світом ширяє, душа ж Всесвіту з пут матерії увільняється, стає вся прозора та ясна…

З глибокої кишені своєї ряси витяг Антоній веретено й став сукати нитку. Здавна наложив на себе цей "послух": прясти на монастирські потреби. Не хтів діткнути образою ані того найменшого з братів-слимачків, даючи йому працю жіночу. Йому ж вона у взорюванню не перешкоджала. "Послух" — найтяжчий-бо й для найдужчого мужа той, що бере його на себе чернець: сталу боротьбу з кволістю людською, панування над самим собою. А щоб за любов до братії ченці не вихвалювали свого ігумена, Антоній вкривав свою смиренність таємницею ночі. Бо ж справно сказав той, що сказав: "Того, що для людської слави досить, для Бога мало єсть…"

Рівно тягнеться нитка, срібним павучком крутиться веретено, співаючи свою ледве чутну пісеньку. Таж ось зненацька до тієї пісні вплітається інший голос, криштале-во-прозорими, шкляними дзвіночками дзвонить. Чи ж би то желва так красно намиста розплітає?

Чи ж таки це та "печерна пустинниця", що й, світами мандруючи, з своєї келії не виходить, такі трелі виводить?

Підніс Антоній голову: в білі облитих квітом черемх маячить предивна постать. Немов дівчина прегарна, біло-зеленава, неначе з пахучого квіття виростає, з ним злита. А з очей її небесна глибінь дивиться, сяйвом усіх зірок мерехкотить. В її обличчі вся весняна краса втілена.

Гойдається дівчина на білих галузях черемхи, золотим гребенем ясне волосся своє, немов місяшним промінням переплетене, розчісує, а сама без слів, мов птах, виспівує. Таж стільки туги в тім співі безслівнім, що й самому пустинникові самі собою сльозами очі заходять. Мелодія так за душу бере, немов її з тіла виймає.

Та не звонпив ігумен Антоній, й не здивувався понад міру.

"Хто ж бо знає всі ті істоти, що їх з хаосу первозданного створила десниця Всемогутнього?!"

І прй вітав чернець своїм звичаєм істоту невідому.

— Всяке дихання най славить Господа! — затримався на хвилинку та, мов у монастирі за минулого ігуменування, й запитує: — Чого собі бажаєш, дитино Божа?

Про мару-спокусу й думка в старого ченця не прокинулась, глибокий-бо й певний був мир Антонієвої душі.

А красуня в черемхах відзивається людським голосом і мовою зрозумілою:

— Я, отче добрий, звуся Лосна. Не тілесна я, дух. З країни далекої, найгарнішої, де нарід Расенів проживав за часів минулих. Таж, як цей

білий квіт, — притягла до себе оберемок черемхового квіття, — переквів і осипався нарід той, що мене звав "богинею місяця". Я ж блукала світами, нової батьківщини собі шукаючи. І от, сподобалась мені країна ця, місяцем зеленим улюблена, співом соловіїним мережана. Ніде інде не знайшла я таких розспіваних красних мі-сяшних ночей, прохолодних і лагідних, пахучих і замріяних, — ніде інде не бачила я. І лишилась я тут. Одначе щастя й радості не знаю. Бо ж доля землі цієї, доля смутна, що її в прийдешніх довгих добах прочуваю, тяжко засмучує мене. Вся вона в сум тяжкий заплетена, вся кров'ю людською скроплена, вся боротьбою й зрадою братньою прогаптова-на… Тому і я не смію тут нікому з'явитись, ні перед ким показатись: хто спів мій почує, той вже до самої могили журби з себе не скине. Бо ж мало, майже нема в добі цій на всій землі тутешній таких, щоб як ти, отче чесний, мир повний в душі своїй мали. Тільки-бо при них, що в спокою ясному, глибокому й непорушному перебувають, об'явитися можу. Тільки ті можуть почути спів мій без шкоди, а я в тім спокою втопити можу свою відвічну журу.

Антоній відложив своє веретено й уважно слухав красуню Лосну. А вона показує старцеві гребінь свій і продовжує:

— Бачиш: розчісую коси свої, боюсь згубити волосочка з голови моєї. Мала б я давнім звичаєм расенів-етрусків обрізати волосся своє на знак смутку-жалоби. Та не підноситься на те рука моя. Бо ж знаю я: міцні ланцюги приковують кривду-біду до землі цієї. Зате згоду та любов до ближнього, що єдиним рятунком для неї є,— ту тримає лише єдина волосина. А що ж, як саме в косах моїх та волосина міститься?

Антоній підніс правицю й благословив хрестом діву Лосну:

— Хвали Господа в радості, доню, — озвався улюбленим словом своїм. А як руку підносив, зачепив нитку й веретено ковзнулось по ченцевих колінах та й упало на оксамитовий мох, — Благий Бог нікому не дає тягаря понад сили його. Милосердя ж його меж не має,— Підніс веретено, — Ось дам тобі це. Най замість журби стане подругою твоєю веретено, — Глянув на ніжні пальчики Лосни, всміхнувся лагідно й

додав: — Таж яку тонку нитку виведеш ти рукою такою! Приправ же прядиво ніжне на ті рани болючі, що в духу їх бачиш, якщо відвернути біду — не у владі твоїй. Іди з миром, доню, й не журись надміру. Господь знає, що чинить, і знає, доки се чи інше тривати може, Божа Лощ… Мабуть, за шелестінням весняного вітру в черемхах не дочув старенький чернець, що красуня назвала себе Лосною. Таж тепер вона нове наймення своє, як другий подарунок пустинників укупі з веретеном його прийняла з великою втіхою.

І з того часу, як осінь призимна постеле по землі білі серпанки своєї вранішньої імли, — починає прясти "Божа Лощ" свою пряжу, "місяшну пряжу". Пряде лише восени. З весною ж бо щокожного року чекає та вірить: ось-ось таки зміниться доля сумна краю того, що його вона так покохала.

Та й як же не вірити, коли все радістю й красою квітне, зеленим усміхом роз’яснюючи обличчя Матері Землі? Як не вірити, коли соловії-дзвіночки повним голосом хвалу Богові співають, коли фіалка-схимниця у мовчанню пахощами своїми Створителя славить, а забрость пахучий квіт непорочний викидає?

І питається Лади-богині й Біл-бога ясного:

— Чи ж зміниться вже тепер?

Таж Лада сміється, схилившись над лісовим струмочком. Не намилується вона з краси своєї, весняним квіттям прибраної.

Що Ладі — "країна"?

Її ж бо країною є кожна, поки в ній весна квіте-проквітає…

А світлий Біл-бог не може й на мить спинити свого відвічного бою з Чорнобогом. Мече в нього стріли вогненні, гонить його і світом

земським, і там — позасвіттям, з одної зорі на зорю іншу. Нема відпочинку, нема замирення в борні тій, в борні Світла з Пітьмою.

Коли ж буває зібране з поля золоте збіжжя, а в садах достигнуть пахучі овочі, смутніє "Божа Логц": і знову не буде зміни! Все йде своїм відвічним бігом по відвічному шляху... Нема зміни!..

Тоді береться вона за свою місяшну пряжу. Таж із жалю сльозою затягає їй очі, ніжні ручки тремтять, — і рветься тонісінька нитка-павутинка. Пускає ті "вузлики" Лосна, й пливуть вони в місяшні ночі й удень в повітрі світами, легесенькі, безсилі, як жалі "Божої Лощі". Ох, жалю, жалю! Скільки вилито тебе на землі — й що ж досяг ти колись своїми болючими "вузликами"! Тільки й те, що чиє око спочине на Лосниній нитці, — відчує воно в серці сум безпідставний, покірливий, тихий, безплідний, яловий. І вгадати не мож: з чого він зродився. Бо ж не вухом, а серцем вчуває зітхання "Божої Лощі".

Таж, що не в чарах поганських, а в побожному спокою Антонія Печерського шукала поради Лосна й була ним "охрещена", — уповає вона на милосердя Боже. Пережила богів поганських, що, як мрії людські, живуть довго, але ж кінець кінцем таки помирають.

Давно вже забуті і Біл-бог, і Перун, і Ярило. Але ж по деяких селищах, розтрушених по Волинських лісах, занурених в сонних закутинах мазурських багновиськ, замріяних на побережжю Сірого Балту, — і нині ще часто, найча-стіш — восени, згадують люди зажурену "Божу Лощ". Тільки вже не знають, відкіль прийшла до них та красна старо-етруська богиня...

ігумен Теодосій трохи відсунув напівзгорілу, товсту во-сковицю. І те світло було заяскраве для його келії, бо ж прикрив долонею-дашком очі:

ГОСТИНА

— А таки ж знайшов, брате, яка лічива сила вкрита в тому твоєму синенькому горошкові? — спинив свій лагідний погляд, немов огорнув ним дрібну сухорляву постать брата Григорія, що "сіяв зілля та дерева плодовиті плекав" в свойому огородці при Лаврі.

Чернець-садівник простяг до ігумена запрацьовану, вуз-ловату на суглобах руку, немов хотів спинити мову найдо-стойнішого:

— Не "горошок", високопреподобний отче! Не горошок: орошок! — притиснув голосом на третьому о, немов підкреслив пальцем. І з деталями, що міг би знати вчений ботанік, почав пописувати дикий, дрібний горошок, що люди звуть "горобиним" або "заячим".

— Не може ж бо бути, щоби Господь так гойно розсипав по землі рослину цю, коли вона не на славу йому й не на користь людині!..

Від другого вогника з олив’яного каганчика, що блимав у куточку ігуменової великої келії, зірвалось болісне зітхання, а за ним — півголосне шепотіння:

— О Господи, поможи… О Господи, поспіши!.. Дремля необорна одоліває… схибив і в цім рядку, о Господи!..

Теодосій повернувся до переписувача книг — Іларіона. Дарма що брат Іларіон "зручно знав книги писати і про красу писанія дбав, як личить", однак з давнього звичаю "днями й ночами писав у келії Теодосієвій". Одно: тут все при руці була кожна книга. Дуже-бо любив учений ігумен "почитания книжнеє", бачачи в ньому "незмірну глибінь й джерело мудрощів". І чималий "скарб книжний" переховував у своїй келії.

За Ярослава ще заложив ігумен Антоній основу цієї скарбниці, добре пам’ятаючи слова мудрого князя: для коня узда кермою є, для мудрого ж — книга.

А друге: братові Іларіонові завжди здавалось, що коли він не в келії свого ігумена та збожньованого вчителя "в письмі книжнім", — не має його рука певності, а око — "міри правої".

Теодосій поглянув на водяну клепсидру — дар Ярославо-вої княгині Інгігерди-Ірини. Під майстерно вирізаним заморськими хитрецями зображенням голуба літерами-куче-риками сплітався напис: "І дух Божий ширяв над водою".

— Спасенне діло рук ваших, братіє! — підвівся з небар-вленого дубового стільця ігумен, рівно випростав ще молоде тіло й плавким рухом правиці благословив переписувача й садівника. — Таж дух міцний, а тіло кволе. Ідіть з миром. Час і мені на обход.

Насунув каптур на очі й зробив крок до дверей, щоб своїм звичаєм, як то робив щовечора, обійти увесь свій монастир. Таж тупотіння квапливої ходи в потемках сіней і схвильоване: "Благословен Бог наш!" — затримали на місці ігумена й ченців.

— Завжди, нині і присно! — уставною формулою дав Теодосій дозвіл вступити прихожому до своєї келії.

— Княже посольство, всечесний отче!

Ігумен накинув на плечі мантію-рясницю й взяв високу патерицю-посох. В трапезній братія оступила княжих послів, стривожена новиною:

— Негайно, присланим кочем, під почесною охороною княжих дружинників має вирушити до князя Святослава ігумен Теодосій. Має там ще до "неділі світлої" привести до миру-покори княжого брата Ізяслава.

— А як не намовить? — мов зітхання вирвалось з уст брата Анастасія, диякона.

Від світських христолюбців чув про княжі незгоди, братні суперечки та обабічну заїлість. Отож й вилетіла та думка, в голос вбрана. Княжий боярин знизав раменом й підніс куточок уст, відкіль, мов стрілка, вислизнув усміх:

— Намо-вить!.. В палатах княжих і срібла-злота не бракує, та й не бракує глибоких хурдиг. А в них — колодки й дибки, бичі й ланцюги — все напохваті. Подивиться на них ваш найдостойніший— і хороші слова обріте. Не вчинить же свою голову винуватою перед паном своїм. А посидить трохи в темниці, то більше помолиться, відтіль по правді говорячи: —"Із глибин воззвах к Тобі"! Мир, браття, між братами бути мусить!

Жартував боярин, може, й не дуже мудро, як на простоту чернечу. Бо ж вступила до них через ту глумоту стурбованість, аж духом хитнула. До рук свого доброго ігумена хиляться, плачем тужать. Таж проти всесили княжої хто вспряне! Хіба втеком рятуватись…

А Теодосій, мов у тихій сазі вода гладенька — спокійно й сяйним усміхом до братей озивається:

— Жартує боярин добрий. Але ж і те спом’яніть, що й смерть сама Лазареві не на успіння була, а на славу Синові Божому. Я ж — не мертвий ще й не на смерть видючу, лише на гостину княжу їду. Хваліть же Господа з веселістю!

Такий же лагідний і ясний став перед Святославом. Таж князь все своєї:

— Най Ізяслав покориться! Таки ж бо на престолі київському

— я, а не він! Брати ж — завжди один старший, другий — менший! Влада і честь належить мені.

— Таж владою, господине-княже, ласка не привертається. А без ласки яка ж то ціна покори братової?

Аж по яблуку меча вдарив рукою Святослав:

— Не брат він мені. Ворог! І тому скоритись мусить: під нозі-бо собі кладу ворогів своїх!

Очі жаринами світять, обличчя — яскравіше за карбункули з княжого вінця, гостріше за рубіни поплечин-бар-мів палає:

— Якби чужий був мені Ізяслав, може, змив би гану кров’ю зобидчика. Коли ж згадаю, що таки ж брат він мені,— пекло здається не досить глибоким, щоб наложив він душею своєю.

Баче Теодозій: не здоліє він злості княжої. Вже й про Каїнів гріх сміливо пригадав, але ж той:

— От бачиш, — стверджує,— це ж і є той доказ твердий, що братня ненависть — річ найприродніша! Від кого ж міг би її Каїн перейняти, коли на ту пору й людей у світі ледь-ледь чвірка була. Не забаг це, а — природа, як голодна чуть, як потреба сну. Не треба й навчати…

Зайво сіяти слова на кам’яне серце господинове. Ні намовити, ні перемовити!

Та не гнівається князь на чесного ченця, й дурно братія за нього тремтить у монастирі Лаврському. Не до хурдиг тісних відвели ігумена, а посадили за столи застелені. Вожами-осе-трами дніпровими частує його князь і осетрами білими че— чугами — найсмачнішою з усіх риб, й солодкою, соковитою соминою. Отроки-гридні медами-винами заморськими в золотих погарах гостя підносять, і князь уже брови не зводить, мов і про гнів свій забув, говорить милостиво:

— Піст, спасівка — говориш, отче чесний. Знаю й не кажу подавати тобі диків печених чи лебедів дніпрових. І сам не споганюся стравою скоромною, рибою лише живлюся. І ти не погребуй гостиною худою. Призволяйся, коли до ранку затриматись не хочеш.

А по вечері ще й хвалиться князь перед ченцем новими прикрасами, що казав у палатах своїх поробити: здавалася занадто простою та оселя синові, що в ній містилась мудрість батькова. Килимами царгородськими — замість тонкотканих свійських налавників застелені лави в княжій їдальні. Подушки шовкові не пухом лебединим, як в старовину водилось, але ж пухом з переквілих реп’яхів набиті. І ладан в золотих кадильницях, мов у церкві Божій, куриться, блакитною хмаркою з ніжних кучериків попід стелю кедрову звивається. І хитрій різьбі стовпів, що на них княжі палати спираються, не надивується ігумен печерський, й перед статуями грецькими, з Візантії привезеними для при-крас хором Святославових, від здивування руки складає. Та все ж таки всього дивніше йому, що серце людське так уперто не хоче впустити до себе любові, любові до найближчого ближнього, до брата рідного, з одного лона народженого…

І таки дійсно, ні до чого доброго князя не намовивши, як боявся брат Анастасій, вже аж по півночі від’їхав печерсь-кий ігумен з двору княжого. Вертався назад без паради: не з пишним почетом людей ратних з могутнім боярином попереду, як сюди приїхав, а на критому возику простенькому й з одним лише візником.

Темно під будою, з килима напнутою над візком, але ще темніше на душі ігуменовій. Бичує нестримно її думка одна:

— І як же, Господи, правитиме землею нашою князь-гос-подин, коли ж він і над власним серцем не пан?! Сам від себе не оборониться… Як же ж зможе він Київ святий від ворога боронити?

Зітхає в смутку тяжкім добрий ігумен. Рипить, помалу посуваючись, візок, немов у темну ніч вгрузає, потопаючи то сюди, то туди в долину, то сюди, то туди вгору видираючись по дорозі кривульчастій, що ярами й байраками в’ється. На коневі погонич куняє, не зачіпає коней, бо ж таки потемку мудріший кінь за найдосвідченішого візника; Бачить-бо вночі око тварини німої те, чого зір людський і забіла-дня не вглядить. І, видать, не даремне захвилювалась зненацька вся чвірка, "гусинцем" запряжена. Нашорошили коні вуха, похропують, мило на них виступає. Аж скошують очі, не під ноги собі, а за себе вбік зизують. І є чого…

Від пітьми, немов клаптик ночі, відірвалась відьма й упала, пустуючи, молода, розвеселена нічна чортиця візникові на плечі, шукаючи пристановища на наступний день. Чорні коси парусом по вітру пустила, очима іскри метнула, на мить біллю блиснула колінами й простягненими руками, що ними за кучеряве волосся княжого слуги вхопилась. І окульбачила людину, як степового коника-тарпана. З беззвучним сміхом назад вихнулась, знов наперед схилилась, аж підборіддям торкаючись візникового волосся. І раптом, як вода, губкою випита, всмокталась уся: увійшла в тіло погонича коней.

Коні спинились, засмикані віжками. М’яко гупнули на вогку землю візникові постоли. А руки відхилили край килима, що будою накривав візок.

— Агов, чорноризче бородатий, годі вже тобі куняти. Ви-лазь-но мерщій! — гукнув візник, — Ке сюди-но! Так. Лізь на коня. Вам-бо щодня свято: вночі спите, а по акафістах — медами-винами підкріпляєтесь. А нам, смердам, одно знай: роби та й роби! Най же хоч раз в життю на подушках під килимом і я собі попаную. А ти замість мене за погонича коням ставай. Ну, рушай…

Чернець — ані слова з уст. Тільки ж на коня не сів, як було те при "гусинці" в звичаю, а чвалає пішечком, провадячи передню пару коней за вуздечки, немовби не смерда везе, а самого князя-переможця.

Так і їхали, аж нагнав їх світанок.

Солодко виспався смерд. На шовкових подушках вилежав боки й чортицю, що в нього вступила, гарно приспав. Й так йому заспівати кортить, що непереливки, таж:

— Ех! На скотього бога! Заприсягне чернець бородатий, що я п’яний був. П’яний погонич при конях… є, ні… Ще маю розум в голові…

Виглянув щілиною під килимок. Дивується: сам своєму вигідцю не вірить. Де ж бо: їде, на подушках вивернувшись, під килим прохолода приємна вливається, над водою імла прозора, мов завіса на ігрищах кощунників та ігреців княжих підноситься; слухає, як над заводями Дніпровими чайки кигикають й так високо в небо влітають, що аж зорі небесні крилами своїми одну по одній гасять. А під серцем щось солодке смокче…

— От так вигідця нечуване!.. Чи ба…

А чернець бородатий човгає собі при конях, помалу, крок за кроком. До блідих зірок усміхається та на сон денний кожну окремо благословляє. Кущі придорожні, що ряси його чіпляються, знаком хреста значить. Тонкі пальці, мов з воску відливані, вервицю тримають, а тихі слова молитов з уст на бороду, мало просивілу, падають. Тільки не чує їх візник під килимом: така-бо густа й кучерява та борода, що не тільки слово, а й птах би з неї не вимотався.

Темним мереживом на порожевілім небі закреслились дерева. До міста стольного від Княжого Звіринця потяглись люди кінно й пішо. Дичину та мед золотий, маківки та й овочі стиглі на княжий стіл святочний — на Спаса звозять. І бачить візник-погонич: низенько, з превеликою пошаною кланяються всі зустрічні ченцеві. І не тільки люди посполиті, смерди, хлопи та ратаї прості, але ж он і боярин з коня спішився й під благословіння ченцеве підходить.

І злякався погонич. Душа в ньому змаліла, під серцем так засмоктало тривогою, що та вбога душа мишею переляканою шуснула, немов з тіла вирватись була радніша.

— І ніхто ж не сказав мені, що чернець от такий значний! Ах, турія ж моя голова. І чого ж я, дурень, сам в таке лихо впросився?

Та в ноги Теодосієві:

— Омана бісівська розум затуманила… Не винен я, от-ченьку, не винен!

А ігумен його лагідненько з пороху підводить:

— Таж знаю, брате, знаю. Ось, у церкві будемо, то й битимеш там поклони. А на свято днешнє, на Спаса будеш гостем нашим, і акафіста послухаєш, і медів наших покуштуєш.

Нічого не тямить слуга княжий, що з ним діється. Радів би, так сором душу заливає й щось у грудях, під ложечкою шкрябає: сльози по червонім обличчю течуть, а воно само сміється. Та опанував собою й впросився, що до сповіді з ченцями приступить, щоб на щедре свято Спасове хліб ангельський з братьми розділити й душею умитою "в бані па-кибитія" Христове свято зустрінути…

В притінку тихої церкви золотою квіткою сяє вічне світло лампади. Пахне відгуком відлетілого кадильного диму. Тремтить флюїд каяття й молитви. Чернецтво чорними тінями пересувається нечутно, підходячи до свого пастиря-ігумена, йому по черзі в гріхах сповідаючись. А за ними у куточку, в застумі, стоїть княжий слуга, тінню присмерковою, як жінка — хусткою, загорнувшись. На серці ж у нього — такий сум смертний, так усього холодом і обвіває. Зацитькати того суму не можна. Одно: втекти! Так ноги не слухають, кроку ступити не може. Аж власні руки кусав би з розпачі, плакав, голосив би, як на похоронах боярських жінки-голо-

сільниці виводять. Так от же, й голосу відвести не може, слова вимовити не годен. Кожен крок, що наближає його до отця ігумена-сповідника, немов до лютої смерті його наближає. Кожне побожне зітхання братів, що коло себе вчуває, вщерть наливає серце болістю нестерпною. Відчує одно: краще вже вмерти відразу, як до сповіді тієї приступати! Бо ж — напевне чує — вже нема в нього душі, тільки збудьок маловартний лишився…

І раптом упав візник-погонич навзнак на кам’яну підлогу церковну, відбивається від неї руками й ногами, як пливець, що заливають його розбурхані хвилі, з останніх таки сил борониться проти непоборної стихії.

Кілька ченців кинулось до комонного погонича, а поміж іншими — вітром пронеслося ледве чутне страховинне слово: біснуватий!..

Розсвічуються вогники восковиць. Наквап принесено ризи ігуменові. З трохи зблідлим, але зі спокійним обличчям Теодосій перериває сповідь чергового брата й, не відводячи погляду від одержимого, облачається в ризи. Четверо ченців, піднісши біснуватого, видалили його з церкви. Звичайно екзорцизми відбуваються перед церковними дверима, поза церквою, біля "стовпа біснуватих". Тож до нього припевнили одержимого за шию, руки й ноги, щоб не допустити до каліцтва. Є-бо звичаєм демонів — при "страшних молитвах" кидати своїми офірами об землю, товкти ними та луком вигинати їхнє тіло в корчах.

Та вже обличчя погоничеве — цілком байдуже. Не помічає, що з ним де є. Відсутній він.

Братія з розквіченими восковицями стає півколом й тихим шепотом відмовляє в хорі:

— Да воскреснет Бог і розточаться вразі його…

— Вийди з нього, Сатано! — лунає спокійний, але твердий голос Теодосія, — Найменням Божим наказую тобі, щоб не мучив ти цього слуги Божого. Не твій він і не маєш в ньому частини своєї.

Піднісши руки, ігумен простягає їх до біснуватого, немов передаючи з них силу свого дужого тіла та міцнішу за неї — силу духа:

— Во ім’я Отця і Сина…

Зненацька з візникових білих уст виривається несподіваний зойк. Верещить пронизливий, високий голос жіночий, хоч і вилітає той голос, як бачать всі присутні, з вусами й бородою заросли уст смерда. Ченці падають навколюш-ки, свічки тріпотять, мов крильця вогняних метеликів, готових зірватись до лету.

— Відійди, Сатано… — наказує Теодосій.

— Не Сатана я… Хіба ж ти не чуєш? Ти ж бачив… — верещить жіночий сопрано, — Не знаючи ж, ані з ким маєш боротись, як відважуєшся стати до бою зі мною?

У Теодосія міцніше зазначається жила на чолі. Правиця знову креслить в повітрі знак хреста:

— Кажу тобі: облиш цього народженного, хрещеного, молитовного раба Божого.

— Не лишу його, бо хочу бути в тілі людському! Ти ж маєш свою келію! Хочу і я мати своє приміщення! — відбивається наївними аргументами молода бісиця й вишкірює погоничеві зуби, клацає ними, як готовий кинутись і кусати пес.

Ігумен підступає ближче до біснуватого, тримаючи над його головою простягнені долоні, однак не доторкається ними одержимого. По

чернечому хору пробігає нове шепотіння молитов. Раптом один з наймолодших братів похитнувся. Свічка прудко тремтить в його руці. Двоє ченців виводять його з кола, підтримуючи під руки. Ті ж монахи, що лишились, тісніше присовуються до обох супротивників, немов замикають коло, що в нім відбувається грізний бій. На чолі ігумена виступають дрібні, блискучі краплини поту: білі пальці починають тремтіти, однак очі світяться тим самим незмінним, спокійним і певним вогнем.

А верещання одержимого переходить у звірячий крик, спочатку — скажено лютий, далі — подібний на скавуління й виття побитого собаки, нарешті в скигління. Нараз біснуватий безвладно звисає на стовпі. Якби на ньому не було ретязів, що підтримують тіло, воно впало б на землю збезси-

лене, як мертве. Теодосій ще раз хрестить всього немічного великим хрестом, брати відв’язують від стовпа княжого візника й обережно відносять до келії. Він вже на руках ченців тихо й спокійно засинає.

Таж перед полуднем, коли братія підходить до святого причастя, дехто з молодих ченців, що поперше бачили відправу "страшних молитов", з тривогою оглядались на монастирського гостя, що в побожній молитві чекає на свою чергу.

— Чи ж не вхопить його знову? Найрадніше-бо не пускає до святого престолу сила темна!

Та погонич підходив до вівтаря з ясно-дитячим обличчям. Не пам’ятав нічого, що було з ним від менту, як задрімав на коні, відвозячи візком ігумена. Не знав і того, що спав у возі; не міг збагнути, як опинився там.

— Не дивуйся, синку, — заспокоював його Теодосій. — Бачив я, що захворів ти, як же мав я тебе лишити на коні? Буває,— додав задумливо

до братей, — нагло падає недуга ця на людину, що цілком дужою виходила з хати своєї...

З ПОВІСТЕЙ ВРЕМЯНИХ ЛІТ

Одноманітно, розміряно падають краплини води в клепсидрі. Як сльози плачок, найнятих на багатий похорон. Так плаче й клепсидра: без жалю, з самого обов’язку. Іноді між двома стуками крапок вклиниться коротке шкварчання

нагорілого ґноту на зеленій восковиці: то спалився необачний метелик, принаджений світелком та китицею квітів у відчиненому віконці чернечої келії. І знову запанує непорушна тиша, яку міряє водяний годинник.

Пензель отця Олімпія нечутно перелітає з веселково-барвистої палети на велике полотно в дебелих штелюгах. І тільки цей легкий рух стверджує, що білобородий, як віск блідий, монастирський маляр — живе. Живе повно, творчим життям, коли весь монастир спить. Отець Олімпій — вся братія лаврська говорить йому "Аліпій" — найрадіш працює вночі при світлі високої, грубезної свічки. Знає свої барви й не потребує денного світла, що розгонить мрію.

"Нощ-бо несвітла невірним"! — лагідно відповідає Аліпій на часту раду — "Відпочинути нічма! Не трудити зору — найдорогоціннішого дару Божого".

Таж монастирський митець звичайно береться за пензля тоді, як образ "дозріє" в його уяві. На це потрібна тиша і присмерк. І тоді Аліпій бачить його "живого". Бачить його й на недоторкано чистім полотні, поспішає "познаменати" контури. А коли ж є вже кресьба, треба враз класти й фарби. Яка ж то праця, що по ній треба відпочивати? Де ж те намагання ока?

Та… ах! Якби ж не був так стар чоловік! Терпне рука, а очі й не при малюванні ніби піском засипає. І сном омліває кволе старече тіло. Таж не можна спати, праці не переробити: щойно віддав одну — вже два, три, п’ять полотен просяться на штелюги. Справді, та праця "накочується", чисто мов снігова куля попхнута згори до Дніпра.

"Ветх єсмь й виповнений днями! — зітхне чернець і поспішає,— Аби ж скінчити! — й думку накриває тихеньким співом: — "Блюди убо, душе моя, сном не отягчайся, да не смерти предана будеші!".

Голос прозорий і легкий, мов димок кадильний, підноситься догори, стелиться під склепінням келії, вгинається до відчиненого вікна й вилітає в блакитний простір теплої ночі. А за піснею навздогін линуть думки…

Здається, як це недавно було, що прийшов Аліпій до святих печер. А ось вже надійшов і вечір життя! Людське життя… промайнуло воно, як день один в тиші посвятній, в любій праці, в думках-розважаннях та в красі Божих служб. Мимохіть золотим сонцем всміхаються під снігом срібного вуса безбарвні старечі уста, згадуючи ради та вмовляння друзів, коли повним сил юнаком відходив він з отчого дому.

— Ой, не витримаєш! Та й навіщо животіти серед вічної пітьми печер, без повітря, без світла, без краси світу сього, без їжі!.. Знесилишся, підляжеш недугам, й дух охабне в хворому тілі.

— А нині? Тіло моє, а дух ще більше… як отой равл без шкаралущі,— вказав тоді юнак в батьківському саду. — Загине марно, без сліда й користі! Тож і хочу прикрити мушлею стін монастирських свою кволість, до життя зовнішнього не здатну. Пам’ятаєте ж слова поганина Софокла: "Не бачити світу — то є правдива мудрість".

Стремів до монастирської гармонії й порядку, мріяв, будучи в чині ангельськім, побачити ангелів на власні очі, як бачили їх святі, люди духа.

І дивно! — згадав, застановившись над тим, що таки ж і досі не побачив ангела… "Бо грішний!" — сказав собі вголос з докором, аж з сорому трохи зарожевілись жовті щоки. Й немов легеньким, теплим дотиком обвіяло обличчя отця Аліпія. Здається, блакитна рука літньої ночі вкинула віконцем великого метелика. Прозорий, кружляв він над ченце-вим каптуром, неначе не знаходив собі виходу. "Бо гріш…" — хотів сказати ще раз й мало не діткнувся чолом початого образу. Повіки ченцеві опадали, рука й спина стерпли. Випростався, поклав на дзиґлик під свічку палету й, тяжко переступаючи обрезклими, застояними ногами, — бо ж завжди малював стоячи "заради дрімливої спокуси", — підійшов до вікна: відчинив його ширше, щоб той метелик міг вільно випорхнути.

На хвилину сперся на лутки маленького віконця, глибоко запущеного в товсту стіну. Пив поглядом блакитно-зеленавий флюїд, а освіжілий мозок збудив у пам’яті слова святого отця Василія Великого: "Своя пора на кожне окреме добре діло". Так сказав отець всіх ченців.

Аліпій взявся за ліствицю-вервицю блідою рукою, що вже за життя виглядала як дорога реліквія, гідна золотих і філігранових скриньок-схованок. Зітхнув. Ще раз пустив старечий зір по землі й серцем благословив її — Доньку Створителя Світів, таку гарну й чисту в своїм відпочинку. А люди ж говорять: у ній спокуса й гріх! Як могли б вони ховатись там, в цім Божім раю, по смарагдових гаях, по садах, повних овоча, що аж у келію посилає свій медовий запах Божої благодаті, запах щедрої його руки!

"Всяка плодь та хвалить Господа!"… Ні, ні! Лихе й думки про річі злі, злою людиною кинуті в світ! Господь усе створив досконалим, добрим і прекрасним… "Звершенним", як і сам він звершений… Та Божа

звершеність, що її не можна вкласти в форму людських уявлень, що її можна відчувати лише духом…

І Аліпій пустив свого духа, занурившись у взорювання, не чув шелесту світлосяйних крил, не помічав, як мерехкотінням нематеріальних струй наповнилась його простора келія… І так не відірвався старий чернець від взорювання в совершенність Божу, щоб хоч мить одну поглянуть на мрію своїх юнацьких літ — ангела Божого. А святий ангел — гість частий побожного старця — стояв у нього при мольберті й швидкими вправними рухами пензля закінчував образ, розпочатий з вірою, простою і ясною, як лагідний ранок, що вже почав зеленити просвітлий Дніпро, святі мури й смарагдове море садів, які облавом оточили монастир. Праведному митцеві світило інше проміння: передчуття блаженно-сті світлого раю, — й за ним не згадав Аліпій про мрію своїх юнацьких літ, що в тій хвилі була дійсністю, за його плечима, всього на досяг руки…

— …Таж говорю тобі, отець Пимен сказували: саме вчора, як заносив я цілюще зілля йому, многоболісному, від отця Даміяна, цілебника!

Свіжий хлоп’ячий голос збудив Аліпія. Почув, як дві пари дитячих ніг почовгали, тягнучи на собі вагу монастирських чобіт, вшитих "на виріст" великих і незграбних.

— Чи ж то-бо той самий? — хвилюючись, аж зайшовся радістю другий молодий, ще дзвінкіший голосок.

Кроки спинились. Під старим ясеном біля "стовпа біснуватих", що до нього при "страшних молитвах" — екзорциз-мах прив’язували одержимих, затримались дві невеликі постаті. Хоч ще не видко було облич, але Аліпій впізнав по срібних голосах Леонтія й Геронтія, монастирських кано-нархів. З дитячих літ засвячені служінню Богові, малі "за-душники" кожну вільну годину віддавали улюбленому героєві своїх мрій — Іллі Муромцеві, чиє тіло відпочивало в лаврських печерах. В

самоті монастирського життя вимріяний образ богатиря виростав для хлопців у постать казкового гіганта не лише тілом, але ж і велетня духом. Таж кожен дивився на Іллю інакше.

Геронтій, наслідуючи рух отця магістра, розмірено вимахував ручкою:

— Де ж бо герой і такий богатир Ілля Муромець міг померти, як всі звичайні смертельники! Його не переможе ніхто, ані смерть! Таж він житиме, доки стоїть світ, аж до останнього дня, до самого Страшного Суду!

— А я тобі кажу, — пробував сперечатись Леонтій...

— І не говори... — хвилювався Геронтій. — Ти мені скажеш: а той, що в наших печерах відпочиває?.. Таж то, братику, інший Ілля Муромець! Він — у раю, святий... Таж тільки це не той — богатир Ілля! Не той!

Голос Геронтія тремтів, як дзвоник, жагучим бажанням продовжити вік "своєму" Іллі, дати йому земну несмертель-ність.

— А я тобі...— стояв на своєму Леонтій. — Таж самі отець Пимен казали. І брат Памва. Мовляв, і в літописі отця Не-стора так і стоїть: "В руці імущий від оружжа язву, в серці ж — любов ко Христу! Ну що? Видиш: "від оружжа — язву"! Як би ж це міг бути інший, як не той Ілля Муромець? Як?

Легкі завої вранішньої імли вже зсунулись додолу й впали на траву. Дерева немов випростались й потяглись вгору. Небо починало всміхатись. У вогкому повітрі — мов хтось сипнув горохом по блясі, задріботіли сухі удари "била", що вранці, замість дзвонів, скликало братію на першу молитву. Дзвони кликали аж до обідні.

— Спокуса!.. Спізнимось! — вхопились хлопчики за руки й, плутаючись у широких рясах, швидко пошкрябали своїми шкарбанами.

В келії маляра вже було світло. Отець Аліпій глянув на образ: був цілком закінчений. Послам з Царгорода, що мали його забрати, не доведеться чекати, як тривожився отець ігумен. Але ж… як це? Невже ж таки й справді він працював ві сні, дрімаючи? Таки ж Аліпій пам’ятав напевно, що коли стерплою рукою відкладав пензлі, був закінчений лише князь Борис. У святого ж Гліба треба було ще "підрум’янити щічку" й "перейти" майже все "доличне": одежу, взуття й плити. Невже ж таки закінчив у сні й ніде не змилився? Дивні діла твої, Господи!.. Докладніше не було коли поміркувати, бо ж "било" неупростно кликало: "Йди-йди! Йди-йди!"

Аліпій накинув мантію, полагодив кобку, щоб затулила очі, й зітхнув словами улюбленої своєї молитви:

— Величить душа моя Господа.

В неї одягав усі почуття — радісні й сумні, без різниці,— що хвилювали його.

Та святим мученикам Борисові й Глібові довелось почекати, поки отець ігумен благословив Аліпія на працю в келії.

В старій, низенькій церківці було душно й пахло нагрітим кипарисом та свіжим ладаном. Від вівтаря, висіченого в товщі муру, віяло сивою давниною й переносило думку до перших віків християнства, коли ще вівтарями були гробниці мучеників. І саме за це Аліпій дуже любив цю тиху церківцю.

Особливо по службі Божій радо затримувався на хвильку. Однак сьогодні отець ігумен враз по благословенню послав досвідченого монастирського митця до "великої" нової церкви, що була вже

добудована, але ще з незакінченим "іконним писанням на спосіб грецький". Малювали ж її о. Еразм та два грецьких майстри. І вийшла суперечка в тих трьох малярів, що її не міг сам спинити "нетвердий в іконописьмі" ігумен. Грецькі майстри привезли з собою новий образ Богоматері на троні. Теотокос тримала на грудях — на тому образі — не дитинку Ісуса, але велику тарчу. І тільки на тій тар-чі був зображений Ісусик. Греки запевняли, що то — досто-митна копія славної "Влахернської Богоматері". Одначе ігуменові здавалось, що було б таки ліпше для Лаври зробити — най і по взірцю Влахернської ікони, — "свій" образ Богородиці не з щитом, а таки з дитятком. Постаті ж святих апостолів Петра і Павла по боках трону ігуменові дуже припали до вподоби. Таж тільки старий Аліпій — знавець іконописі й далеко-широко уславлений маляр — міг остаточно розв’язати суперечку.

Але, коли Аліпій вступив до "нової", побачив розхвильованого іншим клопотом отця Еразма. Трапилась йому спокуса: побожні "христолюбці", поки маляр-чернець дискутував з ігуменом, "вицілували" геть-чисто всю фарбу з нижньої частини образу, що він викінчував в іконостасі.

— Ну ж поглянь, отче! — спинав Еразм руки, показуючи Аліпієві шкоду, — я ж з цим чотири дні… а вони зцілували… Та най вже "до личне", але ж така тьмяно-ніжна була відтінь на руках, як на твоїх образах… А по-друге, чи й доберу?..

Аліпій мовчки взяв Еразмову палету й пензлі. Швидко змішав охру з біллю, зачепив кіноварі й набрав пензлем "гостро-холодної ясної зелені".

Еразм присмиком зіп’яв руки:

— Отче! Таж кожна з цих барв з білилами темніє!

Аліпій притакнув головою:

— Саме ж це й дає ту відтінь блідої, сонцем опаленої це-ри на тілі,— Й почав швидко, без оправ заповнювати стерті площі. Еразм дивився, охоплений звабою. Не чув, як по церкві лунко гукали удари молотків та сокир, що ними грецькі майстри упевнювали риштування.

Соняшне проміння вибралось вже височенько по небесній бані, переплигнуло лутки великого вікна й впало бризками на плити підлоги. Удари молотків змовкли. Натомість немов з соняшних променів задзюрчав струмочком спів дрібної пташки, вкритої в гущавині близького дерева.

Аліпій віддав Еразмові його палету й пензлі: ушкоджений образ вже був справлений. Та пташине дзюрчання нагадало старому, що вчора він намітив над потічком, де памолоддю збігає ліс в глибокий байрак, в долинці великі, розрослі кущі чистотілу. Аліпієві саме доходила червонаво-гніда фарба, що її виварювали з чистотілового коріння. Треба ж накопати коріння, поки не перестаріло й не здерев’яніло так, що й соку з нього не вичавиш. Тепер в долинці ще лежить роса, а зілля ж треба брати саме по росі.

Аліпій пошукав рукою в глибокій кишені ряси, однак ножа з широким лезом там не було.

"Та сількісь! У брата Марка Гробокопателя позичу мо-тичку!"

Й подався до байраку між пагорбами, порослими лісом, як в первозданій пустині. Коли ж з мотичкою на рамені старий чернець дійшов до потока, сонце — сьогодні напрочуд палке — вже позливало діамантове намисто роси. Лиш в глибокому затінку ще мерехкотіли краплини на листях мальв та срібним порохом огортали оксамитові сіро-зеленаві ведмежі вушка.

Спека розморила і Аліпія. Тіло потребувало й сну, й покріплення. Чернець перехрестився, нагнувся й зачерпнув жменю води з потічка.

Була прозора, як скло, студена, мов крига. Напився, зірвав кілька стебел дикої м’яти, сів на звваленому, омшілому стовбурі й жував немов перцем заправлені м’ятні листки. Втяг у себе прохолодне, також ароматом м’яти й дикого тмину наповнене повітря, — й відчув, як втома розвіялась, немов хмара докучливого пороху. Коли ж його погляд впав на купу широкого, низького листя "подорожньої трави", що тулилась до самої ряси ченця, — думкою майнуло:

"Це — "підніжне"! Таке листя треба дати під край образа Христового воскресения. Барва гостра, жилки світлі… Нахилився, але зірвав скромну квіточку чебрика-материнки. Притулив на уста. "ї пахне ж! Яко кадило перед тобою, Господи!.."

Наповнював очі й інші змисли красою цього "клаптика Раю". Раю… Бо ж що б не робив, куди б не йшов Аліпій, — ніколи не міг цілком відірватись думкою від Раю. Божий Рай світив йому ясніше за світло світу людського.

І тепер знову й знову згадав, що саме в такім чудовім байраці покійниця матуся — вічне світло най їй світить — йому, маленькому, про квіти небесні розповідала, що лілеями рожевими й блакитними під деревами з плодами золотими розквітали. А на тих деревах птахи з головами людськими предивними піснями Господа прославляли. І було в тім Раю… — радісна усмішка освітила бліде Аліпієве обличчя, але враз воно стало поважним: болісний стогін, десь дуже близько в кущах буйної бузини прорвався таким стражданням, що всі уяви дитячого раю раптом зникли. "Райська долина" враз потьмарилась, стала пустинею.

Аліпій звівся. Пильно поглянув на давньоколишню дерев’яну галерейку, що спокійно-лагідним завмерлим рухом зв’язувала перегорки над потічком, де урвався колись "камінь нерукосічний від гори несікомої" й над криницею преподобного Антонія ліг. Справді, гущавина кущів під га-лерійкою наче аж тремтіла від того жалісного стогнання. Чернець швидко підійшов до чагарнику, розвив руками галуззя, розділив, мов пасмо сплутаного волосся. Обличчям уткнувшись в траву,

лежала там велика чоловіча постать. Була така пужна! Майже нага, в лахах, що давно втратили вигляд людської одежі. Правдивий замізерований зазнайбіда!

Аліпій обережно діткнувся рукою кощавого рамена. Людина підвела голову й сперлась на руки, як звір на передні лапи.

— Не-чис-тий!.. Ва-ра! — проскреготав голос, подібний на рипіння осики в хуртовину.

Чернець стуг, невільно відсмикнув руку й вчув, як по розігрітій спині протягло холодом. Лише чував та читав у Святім Письмі про лепрозних, живих не бачив ніколи. І тепер не знав, що скувало його на мить ледяними путами: жах перед страшною неміччю, що бачить її на власні очі, чи болісний стис серця над живою ще людиною — образом Божим, діткнутим такою грізною бідою?

Перехрестив недужого, нагнувся над ним і обережно підвів, намагаючись не вчинити болю висхлому тілу. Довів до великого каменя, посадив, а сам набрав у пригорщі води з "криниці преподобного Антонія". Потім запашним віхтиком з материнки, в ту ж воду змоченим, обтер хворому уста й ціле обличчя. Мідяні плями над бровами трандувато-го, торкнені немов білуватим мохом плісені, не викликали у Аліпія ні жаху, ні огиди. Лише думку: "Але ж як і чим помогти?" Тепер тільки промовив:

— Мир з тобою, брате! Надійся. Велика є милість Господня.

Трандуватий вп’явся гарячковим поглядом каправих,

закривавлених очей в бліде обличчя ченця. Здавалось, був не так зворушений, як здивований.

— Не тікаєш?.. Торкаєшся? Ме-не?

Й раптом впав обличчям на землю. Не знаходив більше слів. Виливав у німих сльозах тугу по людському слову, що гнітила його більше за болість.

Мідяний голос лаврських дзвонів послав і в долину свій побожний спів. Й на тлі того лагідного співу рвалися не-пов’язані слова лепрозного, що пробував згадати людську мову, так давно не вживану. Оповідав.

Радослав він. Півсередульший син. Батьків багатих, з роду торговельного. На поторжа їздив. Крами заморські возив. У Царгороді бував, хутра куньї й соболів темних, на-мороззю-сивиною гаптованих, шляхом з варяг у греки доправляв…

Як вода — здоровий, як земля — багатий був Радослав. Все велось йому: як з води виростало. І раптом — пеня вкинулась. Згорів дім і подвір’я. В домі згоріло двоє діток-недо-літків. Двоє, як очей в голові, було! Дружина — красуня кохана, господиня розшафна, помічниця розумна — з горя розум стратила. З урвища в прірву кинулась. І все пішло з димом: добробут, спокій, родина, щастя… А далі… хуртовина кораблі з крамом у морі розметала. Валку, що сухоніж твердим шляхом ішла, степовий ворог знищив до пня. А коли вже лишилось всього добра тільки сама душа в тілі — роз-шматана й вщерть попечена — впала на Радослава проказа. Гірша за смерть, тяжча за пекло саме. Та нині вже й оморок на серце впав і світ Божий гасне…

Вказав спотвореною, з відгнилими пальцями рукою на Аліпієву мотику:

— Отче милосердий! Викопай мені могилу. Ляжу в неї, а ти на смерть благослови. Най у свяченій землі… не як пес, що ним став за життя… не як пес між камінням… — припав до Аліпієвих колін.

Маляр поклав руки на розкуйовджену голову:

— Не тільки, чоловіче бідний, погребіння християнське дати, а й життя християнське повернути може Господь, — Гладив восковою рукою збите на повсть, заковтунене волосся немічного, що стояв перед ним навколішках, — "Що ж неймовірним здається тобі, коли Господь воскрешає мертвих"? — говорив далі словами апостола Павла.

Потім простяг руку, зірвав стеблину чистотілу і зломав. Краплина густого, як сметана, жовтого, як курячий жовток, соку набігла й повисла на надломленій стеблині. Аліпій, як при миропомазанні, хрещатим рухом провів над бровами лепрозного, торкнув груди, спотворені уста, й лишки пальців на обох руках, що вже були без багатьох фалангів.

— Най сила Господня очистить тебе! Не вчений я. Лікування не знаю. Барва — то вся моя мудрість, — Й проказав урочисто слова свого отця Василя Великого, що золотою хмаркою пролетіли в думці: "Не присутність Христа, а віра оздоровила сотникового хлопця..." Віруй!..

Увечері Лавра справляла велике свято. Знайшлась загублена вівця: Радослав, лепрозний купець, тепер дужий і чистий, благав отця ігумена, щоб прийняли його до лаврської братії:

— Як найостаннішого, як найменшого...

— Так: за найменшого улюбленого Веніаміна, брате, — притакував головою ігумен, — Полюбив тебе Господь, Ве-ніаміне. Про тебе ж це сказано: ізгиб бі і обрітеся.

А лікар Даміян аж у непевність впав.

— Чудо! Таж що — чудо? То — річ звичайна! Тільки ж чи не "в ізступленії ума" вигадав собі Радослав, що він трандом діткнутий... Таж і пальці, й нігті всі цілі-цілісінькі!?

А старий маляр Аліпій на вугляній жарівні виварював коріння чистотілове. Мав на серці погоду і ясність, як на Великдень. Був сповнений натхненням: бачив образ новий — вже готовий перед очима. Тільки б доварити — та й за палету! Так от же звелів отець ігумен сю ніч конче спати!..

А коли вже спав подостатком, прокинувсь Аліпій і побачив те, про що мріяв з дитячих літ.

Келія була повна світлосяйною імлою, а в її хвилях ангел ясний перед його штелюгою стоїть й на полотні, де звечора маляр встиг тільки глинкою контури накреслити, — швидко й вправно саме тими тонами, що Аліпій їх любить, за нього працю доконує...

— Величить душа моя Господа, — як хмарка вилетіло з блідих ченцевих уст й кадильним димом із серця Аліпієвого полинуло в небо радісне слово його улюбленої молитви...

ПОХОРОН

(Старець Григорій засмучено хитав своєю срібною головою:

— Висохли! На камінчик висохли! — повторював, беручи в руку один за одним слоїки, глиняні келишки та горщечки, де мала бути розведена темпера. — Таки дійсно висохли! Всі до одної. Сухі, як серце нерозкаяного грішника!

Власне, й не могло бути інакше, бо ж деякі з тих барв були приправлені ще перед роком. Тоді чернець-маляр сягнув по емульсію "іі ріШісіо", що навчився її робити "по заморському способу" від чужоземного майстра. Був той майстер — "пом’яни його, Господи, у володарстві своїм"! — з того предивного міста Веденця, що серед теплого моря на палях дерев’яних поставлене.

Та не було ладу з емульсією. Мабуть, гази випхали затичку з шийки пляшки і ледве діткнулись її пальці лаврського майстра-"іконописця", — затка вивертнем полетіла на підлогу, пролетіла всією келією і закотилась під купи звинутих картонів. А по келії пішов "нестерпний" і "безсоромний" сморід. Бо ж і знов-таки не могло бути інакше, коли пляшка з розведеними в дощовій воді яєшними жовтками стояла не заткнена, може, й з півроку. Пересилюючи огиду, Григорій заглянув у пляшку й побачив на дні густу кашу.

Чернець обтер руки, важко підвівся з стільця й заглянув у сулію з дощівкою: була порожня. Звичайно, коли приходить спокуса, то не буває сама.

— Істинно є: ще сім інших спокус, гірших за себе, з собою веде! — зітхнув досвідчений сивобородий маляр. І, повернувшись до дверей, гукнув — Геронтіє!.. Та Геронтіє ж!

Але юного канонарха і Григорієвого учня немов змила вода. І на повторені гукання не озвалось човгання важких чобіт малого співака, не задзвонив і його чудовий голосочок, що на всі оклики незмінно, раз у раз відповідав: — Слава навіки! Ось я, отче чесний!

Григорій замовк і всміхнувся. Сухе й темне, як візантійська ікона, ченцеве обличчя, стало ласкавим і ніжним: з аскета глянув предобрий дідусь. Зігнув негнучкі коліна й почав шукати в купі паперів затичку від емульсії. А сам говорив собі потихеньку:

— Знаю, вже знаю! З Леонтієм жабок-рахкавок ловиш, Геронтіє! Щоб дощі та дні погожі вам ворожили! Знаю я... І най собі граються, — продовжував, зарившись головою в папери, — Діти ж бо, коли ж їм і погратись!

До старечого серця немов тихо діткнулось далеким подувом давно відлетіле власне дитинство. Хіба ж сам він колись, сонячним ранком

напровесні, не "пас жабів" на березі річки? Хіба ж не він дзвінко заливався сміхом, аж на греблі відгукувався ятлик, — коли діткнута прутиком ліщини злякана жаба розпачливо кидалась з берега у пригріту воду? Ще й тепер неначе вдихає він аромат аїру та "сережої" єви-верби, що парилась в соняшних промінням, якими було просякнуто наскрізь все: і весела днина, і дитячий сміх…

Розкидав всі папери, але затички не було. Чернець звівся на ноги, обтрусив рясу й промовляв уголос:

— Слава ж Богу навіки і за соняшний яс дитячих веселих днів, і за спокій святий днів старечих.

Підніс угору очі й поглянув на небо. Воно аж сяяло чистим кобальтом і пашіло, як розпечена емаль. Осінь стояла паркіша за дні жнив.

— Ані гадки нема про дощ! — вернулась ченцева думка до поточної реальності,— У отця Аліпія дощівки й не шукай: не любить він темпери. "Негоже, говорить, святі образи смрадом писати!" Не інакше що треба принести бодай з Дніпра м’якої річної води, бо ж з монастирської криниці — лише до пиття вода добра, на барви ж — затверда.

Чернець висипав пензлі з глиняного глека, невеликого й немалого: великого повного й не доніс би назад, деручись по кручі. Де вже там! І, уявляючи собі в думці ангела Доброї Ради на вогненних крилах, почав обережно спускатись додолу викрутистою стежечкою-гадючкою, яку гнала спрага до Дніпра. А там, під вербами, що розп’яли над блакиттю води шатри срібні,— човнів, човнів видимо-невидимо! Всі повні вояцтвом княжим, стрілами золотими з проміння со-няшного усипаним. Горять іскрами шоломи гостроверхі, блищить луска панцирів ясних, світять гостряки списів-клюги, і мечі, й срібні перепоясся. А на передньому білому дубі-човні — сам князь Ростислав, стрункий та високий. Плащ червлен, мов ті крила ангельські, що саме їх собі уявити Григорій хотів,

на вітерці тріпотить-в’ється. На шоломі ж хрест і вінець золочений світять.

І не встиг ще старець розглянутись та, як годиться, найменням Христовим гостей привітати, як вже на нього гукає з води князь:

— Сном вас зморило, чесні отці, чи, може, всі ви там вимерли? Не хвильку, не дві стоїмо тут, а жоден нам і назустріч не йде, голосом дзвонів не вітає, благословіння на бій з половчанином ніхто нам не несе! Чи ж не мають в обителі когось ліпшого, на ходу швидшого, що тебе, старий круче, нарешті нам з тим убогим жбаном вина посилають? Несеш мені, як старцеві-лірникові альмужну? Чи ж то так свого князя вітаєте-піднімаєте? — на жбан Григоріїв рукою сягнув, й аж вогнем запалало княже обличчя з гніву.

— З порожнім, круку ти безумний? Чи на глумоту, чи на висміх? Дві душі в тілі маєш, що так з мене кепкуєш? Таж говори щось, чи тобі заціпило?

А вояки в човнах, бачачи княжий гнів, немов дніпрові хвилі перед хуртовиною, — й собі загули всі разом.

— Зле віщує нам той недотепа-чорноризець, перед боєм з порожнім назустріч виходячи!

— З дозволу княжого, я пособлю тому лихові, — скочив з човна одноокий начальник. — До жбана — каміння, тоді мотузом до ніг, — та й най годує раків лихозвіст!

А Григорій так усім ошарашений, ані слова ще промовити не встиг, а вже з княжого Ростиславового наказу в’яжуть йому руки, путають ноги.

— За інших молився, всім рай обіцяв, тож подбай хутчій і про душу власну!

Зв’язали, скрутили. Князь, спершись на меч, сталевим поглядом у очі ченцеві вперся. Мовчить і дивується: ще-бо ні слова не сказав старий чернець, не просить і не благає. Ще й на Ростислава-князя із співчуттям смутно дивиться. Німий чи несповна розуму?

Таж раптом ще не ув’язану правицю підніс чернець і широким хрестом спочатку князя, потім військо його огортає. І щось шепчуть старечі уста. Затихли всі.

— … "із праведними упокоїваються"… — вловив Ростислав ледве чутне шелестіння Григорієвих уст. І зненацька аж холодом поняло князя.

— Цур тобі, божевільний! Чи ж ти, отче, похорон над нами правиш?

А старець головою притакує і голос подає:

— Так, літію. Істину кажу тобі, княже: в поході цім не буде ні тобі, ні дружині твоїй іншого похорону. І не ляжете ви в землі освяченій, бо ж все ви слабим пригнобу велику чинили… Тож і ховаю вас я…

Таж міцний удар в потилицю перервав Григорієву мову.

— В ноги падь! Збогарадься!.. Перепроси князя, ченче нерозумний! — гукали вояки.

Але тепер мовчав зблідлий князь.

І хоч Григорій сильно качнувся від стусана, — спокійно звернувсь до дружини:

— Не вояки ви! Вояк кладе своє життя за други своя. Іде на смерть з любові. Ви ж сили любові не знаєте. І бачу я, що не пробачить вам Господь, бо ж неблаженними стопами ходите…

Та князь махнув шапкою. Чотири пари рук підхопили зв’язаного іконописця, розгойдали й кинули у воду. Вперекидь полетів чесний чернець, тільки бризки піднеслись стовпом, упали росою на круги широкі, що ними вдарилась вода в облавки човнів. Не затрималось на воді тіло мистця: пішло відразу каменем на дно. Тільки порожній жбан малярів лишився сиротою на березі й круглою пащею отвору горла свого немов крик мовчазний до неба кидав.

А понад берегом, дорогою проїзною, не стежкою-гадюч-кою, що попід кручею до води бігла, іде монастирський хор зі співами, з хоругвами. За ним — ігумен і вся братія. Дзвінкий голос Геронтія канонаршить, жайворонком весняним до небесної сині здіймається. Перед хором брат Нектарій-"послушливий" несе хреста. За ним — Никодим-просфор-ник — на золотій таці — хліб пшенишний та золотий мед липовий тримає. Обіч його — Лука-економ з вином та медом сиченим на підносі срібнім виступає. За чернечим походом риплять-котяться вози з їжею для вояків. І, як стигле поле, вітром діткнуте, всі враз схилились, Ростиславові вклоняючись.

Мовчки прийняв князь принос і благословіння лаврське. Не посолодять вже меди похорону, що над ним відбувся. Таж не сказав про старця-ченця, щойно з його наказу вояками втопленого. Нащо? Не піст нині, пощо ж мав би в гріху каятись? Прецінь на бій іде, а там не сотку, а тисячі людських душ із світу спровадять…

І терпко мовчить князь. З ґречності пшенишний хліб жує без смаку, немов попіл язиком перевертає, а мед-вино, мов жовч, йому не смачні. Не стримався похід при Лаврі святій, враз рушили вої далі. Аігумен і братія ні на вечерні того дня, ані на утрені дня другого не вгляділи в церкві Григорія-мистця.

— Чи ж не занедужав десь ненадійно наш старець?

Так ні Агапіт-лікар, ні Даміян-цілебник нічого не відали про Григорія. Не приходив він по лік тілесний і помочі людської у них не питався. Не прийшов він і про поміч духову до ігумена. І Геронтій з Леонтієм все усюди оббігали: ніде не знайшли мистця. Нарешті брат Сергій-"постник" зголосився, що бачив був того дня, як люди ратні до берега причалювали, що старець Григорій зі жбаном до річки йшов. Не інакше що ніс братові Олексієві-затворникові олію на лампаду. Отож, мабуть, в бесіді духовій за сяйвом мудрості Божої обоє забули за час земний. Відала ж бо братія: мов райський птах, небесним співом слова брата Олексія промовляють. Як не забути й про сяйво сонця Божого й про усміх місяця-зор?..

Таж на третій день невгомонний Геронтій-канонарх таки знайшов Григоріїв жбан на березі Дніпра. Вхопив його Геронтій і майнув впрост до келії вчителя, й не здивувався, що побачив старця Григорія в його майстерні-келії. Тільки до тями не міг прийти від здивування, що побачив старого ченця мокрішого, як з-під хлющі. Неначе з годину під зливою був. Але — де? Коли ж сонце пече з неба, як з печі розпаленої!

Мистець перестав викручувати воду з ряси й підніс спокійні очі на хлопчика:

— От і добре, Геронтіє, що ти непорожній жбан приніс, а з водою річною. Я там був лишив на бережку жбаночка, як про крила ангела думав. Постав отам біля вікна та пошукай на підлозі затичку з пляшки на емульсію. Знаєш?..

І в своїй мокрій рясі "знаменав"-креслив на білій липовій дошці червоною глинкою ангела Доброї Ради.

— А ти, дитино моя люба, — говорив тим часом до учня, — розітри черлень та вогневу жовть. Там, на полиці,— пест, під кедровою скринькою. Знаєш?

І раптом урвав старець Божий, споважнів, перехрестився й, схиливши голову перед образом Спасителя, довго молився. Коли ж підвів очі на Геронтія, що мовчки тримав у ручці ступочку з червенню, ніби аж здивувався:

— А ти ж, дитино, чому за вбогі душі не молишся?

Канонархові очі блиснули блакитними зорями:

— За які душі, отченьку? За чиї?

— Як — чиї? Чи ж ти-бо не чуєш дзвонів похоронних? Чи ж не знаєш, що хвилями дніпровими везуть тіло Ростисла-ва-князя… А з ним воїв його — без ліку? Постав фарбу, синцю, й помолись за душі в бою убієнних…

Справдились слова старця Григорія. Тільки ж наперед побачив він те, про що на седмицю пізніш довідались у Києві. Довго і сумно дзвонили усі дзвони у Лаврі святій, а не-похованого князя з його раттю великою ховала в думці ціла Русь-Україна. Не повернули-бо живими ні князь сам, ні всі ті незчисленні його вояки, що перед походом затримались були при березі лаврському, щоб прийняти чернечу хліб-сіль…

Поховав їх в духу один старець Григорій-маляр…

СКИТСЬКИЙ СКАРБ

Я^к створений був порох земний, а водам закреслено межі їхні, вказав Передвічний схованки первням, з яких мало повстати золото.

Знав-бо Всемудрий, що з золота виростає недоля людська. Узи таємні золото зі злом в’яжуть. Все-бо, чого бажання несите собі прагне, золото в собі втіляє.

Як затверділи ж гори земні, а ріки потекли річищами своїми, накрив Передвічний одну з тих схованок таємних "Чорним ставком"10, що є колискою громів. Другу ж під блакитною гладиною Бористена вкрив. І сторожу поставив: на Чорному ставку — громи-блискавки, на Бористені — Ларту-діву, доньку Бористенову. Могутніша-бо за громи була краса Ларти-діви, скарбом принаднішим за золото вкрите. Хто побачить стражкиню — по іншому скарбові і не тужитиме.

Тільки ж що рід людський ще не намножився на юній землі, то ж очам смертним ще не загрожувала ця краса непереборна.

І жила Ларта-діва безжурним існуванням стихійної істоти, що природу тваринну, образ людський і іскру Божеську в собі має.

З роси намиста Ларта низала, в імлу вранішню, як в шати одягалась. Тихими заводями з лебедями наввипередки плавала, з мевами-красунями жартувала, рожевих пеліканів11, несить бабу-птицю полошила:

— Вара, ненажерливі! Всіх рибок мені виловити! Раді б і річку таткову до дна випити! Сказано: несить-несита! — Та й кличе рибок, мов господиня куряток: — Малі, малі, маленькі! Мої, мої дрібненькі!

І скоком прудким у Дніпро поринає. Тільки круги широкі на поверхні лишивши.

Таж за хвильку знов уже з мевами-подругами на хвилях гойдається. На рівному плесі навзнак пливе, до блакитного неба, до сонечка ясного усміхається.

А в небі — орел дніпровий ширяє.

Не страшний він ні мевам-красуням, ні лебедям-княжи-чам водним, ні пеліканам незугарним. Але ж має те птаство діток-потяток!

І плеще в долоні Ларта. Голосним вигуком — мов стрілою — у небо мече.

А орел, немов прикликаний тим вигуком, нижче спускається. В блакиті нерухомо завмер. І раптом з ясного неба, світляною кулею-блискавкою, на землю паде. Іскрами фіаловими сипнув. Метнув полум’ям сліпучим високо. І зо-лотом-вогнем розлився.

Аж заплющилась Ларта й обличчя долонями затулила. Коли ж розплющилась — мужа величного перед собою узріла.

З чола волосся — як мед темно-золотий — в кучерях на рамена спливає, з бородою кучерявою мішається. Очі — сонцями сяють. У руках — мов жмут гадів вогненних — блискавки тримає. У ніг — орел клекотом попереджає:

— Несмертельний це, що громами володіє!

І вклонилась Громовладному донька Бористенова:

— Перунові ясному — слава!

В серці ж не страх, пошану безмірну відчула. А крізь неї — як вогонь крізь завісу, інше почуття спалахнуло гаряче, буйне, радісне… Вік би на Громовладного дивилася! Нікуди від нього не відійшла б!..

Не уміє назвати почуття свого Ларта-діва. Не зазнала-бо досі кохання. Дрімало в серці її у пуп’янок стулене. Як лотос рожевий12 у

заводях рідних під водою дрімає, доки мі-сяшний промінь його на поверхню не вивабить, поцілунком на квітку не перетворить…

Хвилі дніпрові шумом-піною закипіли, володаря Бори-стену пропускаючи. Владика-Бористен тризуб-берло своє перед ясним Біл-богом схиляє, русалки-руслянки весняним вінком берег заквітчали. Лада-богиня, рястом прибрана, землю красою своєю осяяла. Лель-юнак коліна схилив, на жоломії солодкоспівній приграває. Велес-бог козоногий з-поза Хорса промінням увінчаного виглядає. Аж очі скошує — дивується… Мати Мелянто, Земля-кормителька величну свою уроду у поклоні хилить, Яр-бога, Ярилу, за собою поклонитися гостеві кличе.

А гість ясний світлим обличчям всміхається, слово ласкаве мовить:

— Знайшла ласку в очах моїх Ларта-діва красуня. Чув я про неї під Фойбоса-сина, що цю Країну лебедів відвідує. І не перебільшив хвали — звичаєм поетів — Фойбос. Гідна стати дружиною Зевсовою Бористеніда!

Гучне весілля святом урочистим землями Бористенськи-ми луною прокотилось.

І розпочався рід людський на берегах Бористенських. Від Таргітаоса, сина Ларти Бористеніди та Зевса Олімпійця почався він. Троє синів — Ліпоксеїса, Арпоксеїса та Колоксеї-са скитів-лукострільців мав Таргітаос з дружиною-мавкою, красунею Зариною. Ліпоксеїс же, Арпоксеїс та Колоксеїс від матерів мавок та руслянок-русалок рід людський по землі тій розмножили. Тому до пісні, танку, мистецтва рід цей здібний: від русалок-матерів хист цей перейняли.

Що ж не доньки, а сини у прапредків бористенського люду народжувалися, — завжди більше в краях тих юнаків, як дівчат. І чужинок дружин приводять вони до оселі своєї. Понеже зістарілась Мати Земля й перевівся на ній рід мавок та русалок — першостворених дітей Землі.

Змінилось для Ларти, доньки Бористена, життя, як змінилась і сама стихійна істота, поземською дружиною, матір’ю ставши. Переквітли весняними квітами ігри дівоцькі. Не боронить більш від пеліканів Ларта дрібних рибок… Годі з мевами-подружками сміх перлистий у хвилі дніпрові сипати… Забуті і лебеді, княжичі водні день по дню, рік по року, табунами степових торпанів летять-тікають. Людським звичаєм — людиною ставши, — зістарилась Ларта…

Виріс Таргітаос її. Сам уже синів-недолітків має. І пестить бабуня Ларта милих внучаток, молоде материнство своє і юність свою згадуючи…

Ще для сина Таргітаоса, щоб його навчати, — перейняла Ларта від Фойбоса срібнолукого, лукострільця преславного, як лук тугий напинати, стріли робити. Вміє й торпанів степових об’їздити, кобилиць-торпанок доїти, кіз, овець приручати. Сир з молока згуслого відтискувати вміє. Шкіри звірячі чинбарить. Руно овече пряде. А що матір’ю роду смертельного стала, — вівтарі богам ставити почала, офіри на них — і запальні, і в пахощах, — приносити, дітям-внукам щастя-долі прохаючи. Давно розлучилась з дружиною Зевсом. Не літь-бо мужеві, як жінці, з дітьми коло ватри хатньої перебувати.

Світом керує з Олімпу високого володар Зевс. Його-бо пора прийшла світом володіти. І турботи його — не жіночий, хатній клопіт. Тож і як би в оселі лишився?

Але не почуває себе покинутою Ларта. Вона — жінка! Тож і доля її відмінна від долі мужів…

Глибокою, ясною пошаною — як вода глибока прозорою, — стало палке кохання. І пливуть Лартині дні, як хвилі Бористена, що ще не знає порогів: рівно та тихо, спокійно… Ніжність солодко — трохи сумно — сповнює вщерть серце Бористеніди. Тож-бо є щастя людське теплий попіл перегорілого кохання.

І не жаліє минулого існування стихійної істоти Ларта, людиною-бо стала та, що природу тваринну людську й бож-ську мала… Нових друзів-приятелів нині Ларта-бабуня має: до амфор, до глеків випалених з глини всміхається. Вони-бо помагають щоденні турботи нести! Гладить поглядом кошики, руками власними виплетені. До жорен ласкаво рукою доторкається, радіє корінню надбаному, м’ясу в’яленому, рибі сушеній.

— Не знатиме родина голоду-спраги! Не терпітиме й холоду! — по шкурах пухнатих, прикривках вовняних оглядається.

Тільки ж кортить Ларті щось ще більше родині дати… Але що?..

А з долини — від річки — спів солов’їний лунає, сміх та пісні русалок, що танки при місяці виводять.

І раптом віджила в Лартиній пам’яті давнина — коли й сама вона річною дівою була, скарб таємний сторожила,

— Золото дам дітям роду свого! — раптом полум’ям з серця вибухло. Що недоля людська в золоті вкрита? Так то ж ще коли буде! Людства нема ще на землі… є лише дітки-вну-чатка. Тож і від кого їм кривда може прийти!

І знайомими ходами підземними подалась Ларта-бабуня.

Як же давно уже забула цей шлях!.. Але знає його: не збочить пітьмою теплою, сріблом підземних струмочків гаптованою… От і кістяки тих звірят незугарних, великих, що в часи давновікі жили, коли Небо й Земля ледве ще з хаосу першоствореного вийшли. Аж у лоно земне, з якого повстали, сховались, коли час їхній прийшов…

— Все-бо земне є землею! — притакує Ларта головою посивілою. І раптом знерухоміла: так-бо давно не бачила вкритого скарбу, що

зачудувалась на загрозу палаючу, світла сяйливого, що лоно земне осяяло.

— Це — вогонь, що у серці земному палає! — думкою Лартиною лише. — І, як серце тепле тварині, дає дихання життя землі… Ой, як добре дати це дітям моїм!..

А золото сяє… червонавими вогниками миготить — немов кров’ю побризкане, по новій крові тужить.

І зненацька не знаний досі голос озвався в Лартиному серці:

— Все — своїм! Тільки своїм! Нікому, нічого: ні крихти!

Гладить золото Ларта, відблисками його не натішиться.

Дрібний пісок золотий пересипає й сміється до нього…

— Швидше: набрати! Щоб і там — на поверхні земській при собі його мати, красою-сяйвом його тішитися…

Немов доброго тура, впольованого на плечах тягла, — змучилась Ларта. А таки винесла скарба частину. І до вовчої ями глибокої сховала. Добре накрила. Ще й стовбурами, ім-шеддю вкритими, привалила.

Скінчила працю, коли ранок ясні очі уже розплющив, світові новим днем усміхнувся. А перед Лартою Бористен-старець — як ніч темний, — стоїть, руки ламле, головою сивою хитає:

— Доню бідна, дитино моя нерозумна, що ж ти наробила! Сама — ох, сама пеню-недолю дітям своїм з-під землі винесла, вовчою ямою на шляху їхньому кинула!.. Вічно скитський скарб жадобу неситу на край

цей вбогий, — багатий! — манитиме, кров’ю-сльозами його заливатиме… Доню ж ти, доню моя!..

Кинулась Ларта, щоб на батьківських грудях помочі-ра-ди шукати. Таж забула: більш вона не річна діва-русалка, а поземська істота — жінка і мати.

І розбилась об водяну гладину праматір Ларта… на бризки розпалась, водяну гладину шумом вкривши…

З хвиль же — скелі вийшли, над водою зіп’ялись, Дніпро стіною кам’яною — порогами — перегородивши, щоб скарбів зловісних путь навіки замкнути від ока та рук людських скрити.

І плаче Дніпро-Борисген, батько старий, плачем великим ридає, тризну по Ларті-доньці на перехрестях водних порогів правлячи, долю нащадків далеких сльозами скроплюючи, "водою явленою" від лиха-біди надуманого, нагаданого й негаданого, вітром навіяного, долею розвіяного вражого й княжого наговором кріпким боронячи…

Таж не поможеться вже: вийшов скарб заклятий на світло денне. В руки людські потрапив. І так засліпив, що за милість безсмертних його мають. Мовляв:

З неба на щастя їхнє упав!..

МЕЛЮЗИНА

Коли Геракл попрощався з королем бебриксів Аміку-сом й подався у дальшу путь, донька Амікусова, Пірена, закохана до героя, покинула дику оселю свого батька1 й ніким не помічена, схована серпанком дружньої ночі, подалась самітною мандрівницею за Гераклом. Щоб здалека бачити того, кого вибрало її юне серце. Щоб хоч від людей чути про відгуки слави героя.

— Бути порошинкою на його путі,— тільки бажала. Порошинкою, якої, може, хоч колись тінь богатирська торкнеться…

Таж як було Пірені догнати Геракла, коли Амікус обдарував свого гостя єдиними в світі кіньми?.. Не відали вони втоми, не потрібували відпочинку і в найстрімкіших гірських стежках, як сарни гірські, раду собі давали.

Вже доходили сили Пірені, коли напали на неї в хащах дикі звірі. І сконала королівна бебриксів з найменням Гера-кловим на устах. Таж таким коханням безмежним те слово її останнє згучало, що зворушило й кам’яні скелі. Вони все далі і далі це зітхання любові передавали, аж докотилася його луна і до Геракла. Здалося героєві: у смертельній небезпеці на поміч його Пірена кличе. І кинувся на бистрих конях своїх. Таж знайшов тільки криваві останки.

— Пірено! Нещаслива Пірено!.. — вирвалось з Геракло-вих уст.

Тільки тепер зрозумів, як кохала його Пірена. А він байдуже пройшов, може, коло щастя свого?.. І заплакав Геракл — богатир:

— Пірено!.. Бідна Пірено!..

Та й поховав тіло на березі озера, у підземній печері. А щоб хижі звірі не рознесли кривавих останків, нагромадив на гріб скелі. І, знеможений працею та смутком, заснув у підніжжя гір, що з того часу навіки звуться Піренеї.

Довгий був сон Гераклів. Сном-бо підсильнюють боги смертельників, коли на болість їхню людські потішення не вистачають.

Впряжені ж у колесницю Гераклову, коні — дар короля бебриксів — випасли всю траву з підніжжя Піренеїв та й подалися світами, шукаючи нових пасовиськ.

І снилося Гераклові, що він у прегарній країні13. По луках весняних морем широким розлилася ріка Бористенос. Білі хмарки перловими кораблями над нею ясним небом пливуть. Земля ж — квітом ніжним, срібним зі споду, фіаловим зсередини — вкрита, та таким гарним, що очей від нього відвести не хочеться. І що більш дивиться на чарівні ті квіти Ге-ракл, дужче сном солодким його розморює. Не дурно ж сном-травою, чи сон-зіллям звуть ті весняні квіти на Бори-стені14.

Коли прокинувся Геракл, серце його горіло бажанням пізнати ту країну. Оглянувся — коней нема. Кликав — не звиклі ще на голос нового пана, не ідуть коні на поклик. І пішов пішки Геракл розшукувати свою згубу.

Про кохання Пірени, про тяжкі праці свої та про те, як зло і кривду у світі переборювати, роздумував Геракл й незчувся, як до Понта Евксіна дійшов. А коней нема й нема, марно розпитує про них зустрічних…

На світі ж уже весна розквітає. Прекрасна вона на берегах Евксінських, вся зарум’янена квітом мигдалевих дерев.

Горді Таврійські скелі на ту юну красу позирають, але не зворушує вона їх, як не зворушують неприступних й хвилі Евксінські, що до підніжжя їх устами припадають.

Таж за таврійську весну чарівніша, за скелі понадбережні серцем твердіша розквіла на Таврійській землі красуня Ме-люзина. Сиротою жила. Мати вмерла, даючи їй життя, батька ж Мелюзини не бачив ніхто: вдовою від ворогів, що мужа її вбили, прийшла на Таврію мати Мелюзини, втікачка, за цілий скарб свій лише дитину ненароджену маючи.

Сиротою вбогою на світ Мелюзина прийшла, пастуш-кою-вівчаркою красунею виросла. Таж не було хлопця, який би не зітхав по красуні вівчарці, який би Мелюзину дружиною назвати не хотів. Але хвилями

прибою розбивалась туга юнацька об гордість завжди самітньої Мелюзини.

Ані подруги не мала красуня, щоб звичаєм дівоцьким звірятися їй зі своїх мрій.

— Всі — не рівня Мелюзині-красуні! — нарікало юнацтво.

— Ані серед зір не має Мелюзина посестри-подруги! — дивувались дівчата.

Немов з єдиною лише громовицею приятелювала гарна пастушка.

Ледве затьмариться небо, вівтарями офірними закуряться верхів’я гір, мевою лине Мелюзина, отару свою до безпечної печери загнавши. Гірською орлицею квапиться скельними стежками, щоб з верхів’я гір милуватися бурею. Аж очима з радощів виблискує, дзвінкими перлами сміх розсипає.

— Вихор — мій милий! Буря — приятелька моя… — з викликом кидає юнакам і дівчатам. Сама ж додає в духу: — І сам Зевс-громобійця мій татко! Іншого-бо не знаю.

Аж старі люди горду красуню остерігали:

— Стережись, дівчино! Небесний грім не виграшка, забава. Голос то богів, що до людей промовляє!

— Власне з богами й любо мені бути! Не з комахами по-земськими! — гордо підносить голову Мелюзина. Та й закликає до бурі: — Суджений мій! Інший за людське плем’я! Непереможний, за весь рід поземський міцніший! Де ж ти забарився? Поквапся! Бо ж тільки людина я й відквіте краса моя марно… А шкода її!

В серці ж ховала думку: "Коли б надпоземська сила зберегла мені молоду вроду мою навіки, — й щастя б своє за те віддала!.."

І в мандрах своїх з отарою шукає зілля-коріння, в чарах таємних вправляється Мелюзина, щоб красу зберегти…

Саме тієї весни, дуже рання, на буряних крилах, прилетіла з просторів позасвітніх перша громовиця — нестримана, шалена, буйна — радісна.

Мелюзина до печери свою отару загнати хтіла, щоб звичаєм своїм на верхів’я гір бігти й звідти бурею у ніг своїх милуватись.

Але вівці не ідуть до печери. На дощ тікають. Під зливою тісним гуртом збились, голови поспускали. Готові радніш смерть від зливи прийняти, як до сухої печери іти. А блискавка, як на пострах, коло самої печери у суху деревину вдарила. Як трут горить дерево, дарма що мокре. Мелюзина вхопила палаючу галузь та й з нею, мов зі смолоскипом — шусть! — у печеру. Стіни яскині освітлює: чи не нетопирі чорними гронами печеру обсіли? Огидним пахом своїм отару виганяють?

Але замість огидних тварин прекрасних коней побачила Мелюзина. Очима мудрими, ясними на дівчину дивляться… Без слів промовляє цей погляд, мовляв, "Не бійся, дівчино! Ми — долю тобі несемо!"

Глянула Мелюзина: колесниця золотом та слоновиною виложена. Сагайдак та двоє луків тугих — добрих! — до неї причеплено. Видко: майно це героя, що у світи по славу подався. Але де ж сам він — герой? Крім коней з колесницею, нікого й нічого в печері нема.

Тільки хід у товщу гори чорну пащу свою роззявляє. За пастушкою ж своєю тепер вся отара слухняно до печери іде, від бурі ховається.

— Чекай же! — всміхнулась дівчина. Взяла за узду коней й повела тією темною пащею, щоб у гірських схованках свою знахідку вкрити.

Сама до отари повернула, насмикала сухої вовни зі своїх овечок, на гребінь її нав’язала. Стала нитку й думку свою сукати:

— Як прийдеш, герою незнаний, викуп заплатиш мені! — І в час такий загадала.

Буря, звичаєм гірських країн, як зненацька прийшла, так, лиха накоївши, дерев наломавши, й відлетіла.

Знов сонце з неба ясного до землі всміхається. А земля — як кохаюча жінка: все милому забула — вибачила. Крізь дощові сльози, — не обтираючи їх, — шепотінням щасливим на усміхи ясні відповідає.

Таж не від вихоря-бурі то ломляться віти. Не бик таврійський лісовими хащами продирається. Під людськими кроками — богатирськими — земля дуднить ближче, все ближче…

— Він! — притулила долоні до серця Мелюзина. Хоче далі прясти, але пальці враз, мов мармурові, похолоділи. В очах світляні кола заточились.

Так задля дівочої схвильованості долю свою повз себе пустити? Що, як не загляне сюди? Коней-бо далеко сховала: заіржуть — не почує.

Напружила волю свою, як готового до скоку гада. І заспівала:

— Люба ж ти пене.

Прясти не можу!

Ниточки рвуться,

Руки трясуться,

Матінко люба.

Та й урвала. На порозі печери, заступаючи сяйво весняного дня, виросла постать високого сильного мужа. М’язи мав з криці, лев’ячою шкірою накритий, меч при пасі золотом кований. На плечі палиця — келеп — як дуб молодий — сперта.

— Хаїре15, співачко гірська, красуне пастушко! — з Мелю-зиною вітається. — Чи не бачила коней каштанових, на сонці золотом виблискують. У колесницю оздоблену впряжені, два луки й сагайдак до колесниці припнуті?

У Мелюзини серце в грудях соняшним зайчиком плигає. Так часто та дрібно колотиться, аж у вухах залягає. Немов раптом всі цикади на світі враз розспівались. Примушує голос свій, однак, спокійно згучати.

— А що даси, як скажу, де?

Засміявся Геракл.

— Добрі, видко, у вас купці-гендлярі в горах, коли й дівча з торгу враз починає! Але, якщо такий звичай у вас, скажи сама, що бажаєш! Радо такій красуні заплачу… — жартує герой.

— Справді? Яку б не сказала ціну?

— Таж кажу, що заправиш!

Сам на Мелюзину дивиться, очима всміхається, уста ж його кораловими гадючками у кучерявій бороді грають.

"Куди ж журливій Пірені до цієї квітки гірської!" — думка метеликом в’ється.

Встала Мелюзина, випростувалась, до Геракла підходить:

— Чи гарна я тобі?

— Гарнішої, мабуть, не бачив!..

— Так от ціна моя: візьми мене за жінку, а я коні тобі віддам…

Аж відступив Геракл. Не буденні події за вік свій бачив. Але щоб дівчина молоденька сама, за незнайомого, от так — з доброго дива! — сваталась, — такого не чув.

— Що ж? Може, боїшся мене? — під’южує героя Мелюзина.

— Не лякався Геракл лева немейського, ані гідри лер-нейської, ані залізнокрилих хижих птахів Стимфалід! Тож і таврійської дівчини не злякається. Проводь до батьків.

— Не маю їх! — втоплює Мелюзина погляд свій у погляд Гераклів, — Ні, не справно кажу я: матері не маю, бо вмерла. Не вмерти ж при народженні мойому не могла: Зевса-бо великого батьком називаю. Як бачиш: рівня я тобі, герою, дарма що пастушка. Бо на жінку героя народилась.

І, як чотири дні, пролетіли чотири роки подружжя Ме-люзини з Гераклом. Трьох синів за цей час придбали: Ага-тирсоса, Гелона й Скита.

Таж не стерпів далі у мирі-спокою відпочивати Геракл.

— Мушу у світ! Бо розмножиться там кривда-недоля, зло розпаношиться… Хто без Геракла їх приборкає? Людство від потвор увільнить? Бувай здорова, розрадонько-дружино, та синів добре ховай!

— Що ж вчиню з ними, як до розуму-віку доростуть, якщо ти до тої доби не повернеш? Маю при собі їх затримати чи до тебе — у світ, на борню зі злом послати?

Відіпнув Геракл злотокований пас, зі стіни лук тугий ізняв.

— Як стануть із хлопців мужі,— глянь: котрий так, як я, напинатиме лук, — натяг тятиву не рівнобіжно до грудей, але навскоси, — котрий так запинатиме пас мій злотокований, — запнув фібулу-клямру у формі золотої мисочки, — того володарем цієї країни вчини. Двох же інших — до світу пошли.

І залишилася самітня, з синами-недолітками Мелюзина. Хлопців розуму навчає, отари пасе, кобилиць доїть, шкіри чинбарить та більш за все те — чарами час свій заповнює. Де були які: чи то у повітрі, у вогні, воді чи у глибинах земних — всіма оволоділа. І силу зел та рослин знала, і на зорі наговори класти уміла. Навіть вітер степовий — й той Мелюзини-чарівниці слухався.

Коли ж мужнього віку сини чарівницині дійшли, лише наймолодший, Скит, лук Гераклів навскоси нап’яв, пасом злотокованим оперезався, фібулою-клямрою у подобі золотої мисочки його запнув. І в пам’ять предка свого, Геракловою сина Скита, скільки існував бойовний — по-бать-кові, по-матері — безмилосердний нарід Скитів, завжди навскоси тятиву лука натягав, коло ж паса носив золоту чи хоч золочену мисочку припнуту. Забулося-бо, що то — тільки фібула-клямра у подобі малої мисочки була.

Та тільки не послала Мелюзина двох старших синів до батька, у світ, з кривдою людською воювати.

— Покинув жінку Геракл, то покинуть й матір сини задля тієї чужої кривди-недолі… Що мені вона?..

І намовила Агатирсоса та Гелона братові Скитові у війні помогти.

— Свій, чей же, ближче, як теє невідоме людство!

А Скит задумав на Кіммерійську землю війною іти, бага-та-бо вона, й скарб золотий такий має, як жодний на світі.

Таж що кіммерійці — численні й сміливі, до помочі синам і сама Мелюзина стала.

На "смертну чверть", коли місяць убуває ("щоб так і ворогів убувало!"), наварила Мелюзина зілля таємного. Довго степом й лісами ходила, доки зібрала "із баб". Але таки знайшла й бабу вузьку, й бабу космату, й бабу зелисту, й бабу безлисту, бабу тонкоколосу, й бабу косу приморську й підгорську, лісову й польову. І бабу смердячу, й бабу свинячу, ще й найлихішу зі всіх: бабоху пся помента16.

Подумала: ще й баб’ячого прокльону17 докинула.

Коли ж відвар прохолонув, змішала його з гадячим салом й, чарівні слова промовляючи, доти намащувалась ним, аж на велетенського полоза перетворилась.

І поплазувала Мелюзина-гад травою степовою, будяччям та крутаями головатими, щоб нишком підслухати:

— Про що кіммерійці радяться?

Кіммерійці ж, замість ради, до сварки-суперечки стали. Одні-бо:

— Відступимо? — казали, — Чи ж мало у світі землі? Нову країну собі знайдемо. Зі скитами ж — як воювати? Твердий це та жорстокий нарід. Не дурно ж сама назва їхня "скит" — "лукострілець" обозначав! Тікаймо, доки час!

Інші ж на те не годились:

— Ганьба нам відступати, коли ми розумніші за них, дикунів. Тільки бій!

Та й стали до бою. Тільки не з ворогом, а самі між собою. І, власними руками, самі себе перебили. Всі полягли. Тільки жіноцтво лишилось, щоб мертвих поховати, плач нагробний вчинити.

Агатирсос же, Гелон та Скит, землю кіммерійську собі підбивши, вчинили велику, урочисту учту.

Цілих биків, на рожнах печених, поросятами начинених їли, м’ясо кінське до прозора вив’ялене і дрохв степових і лебедів печених. Вино ж — з черепів ворожих пили.

Але Мелюзині не сиділось на учті. Вкрилась чарівниця до таємної печери своєї, гаддю постать на себе взяла та й ну кіммерійською землею нишпорити-никати.

Вождь-бо кіммерійський, забитий, таємниці скарбу не видав. Що ж скарб існував, — про те всі знали. Ще за царя Таргітаоса — того, що то доньку бога Бористена за матір мав! — впали — казали люди! — з неба на землю Кіммерійську золоті плуг, ярмо та сокира й миска.

Тільки ж взяти — торкнутись того скарбу ніхто не міг. Вогнем пекло те ясне золото, що блищало, мов сонце.

Один тільки син Таргітаосів — Колоксаїс об той скарб пекучий не попалився. Взяв його й власними руками добре вкрив до певної схованки. З того часу лише єдиний володар кіммерійців — дідич Колоксаїсів — знав, де той скарб вкрито. Коли ж нині вбито володаря — зникла й дорога до скарбу.

Таж чари Мелюзині на що?

Доти ворожила, зілля варила, наговори чинила, аж скарб об’явила.

Сама, нічмо, полозом-гадом до скарбу дісталась й вже з землі здобула золоте ярмо та плуг.

Таж так до праці своєї занурилась, що незчулась, як на колісниці — тій самій, що за неї мужа собі здобула, — сам Зевс із Гераклом перед нею спинились.

На плече Гераклове Громобійця сперся, гострим поглядом орліх очей на чарівницю дивиться.

Злякалась Мелюзина. Не гніву Зевсового, а того, що, вглядівши її в подобі полоза, зненавидить Геракл гадюку-чарівницю.

Швиденько наговірне слово сказала, але що зілля при собі не мала — тільки по пас зійшла з чарівниці гадяча шкіра. Далі ж — як Мелюзина не заклинала — луската шкіра тільки тісніш та дужче тіло чарівниці обпинала. Як приросла до нього.

Зевс же грізні брови сиві зсунув. Аж хмари димом почали куритись.

— Покинь чарування! — гуркотом грому прокотився голос Зевсів, — Звичаєм людським сама ти лихо утворила, долю приправила. Вмій же тепер прийняти її. Не щирим коханням — лукавством дружину собі ти здобула. За коней себе віддала! Слово, дане дружині, ти зломала, синів

йому не послала. В бою ж синам — не як мати героям, а як полоз-гад чарами-хитрощами помагала. І нині у переможених скарб не з бою — як здобич — береш, а в нічній пітьмі — як злодійка крадеш… Ще ж, лукавству своєму допомагаючи, моє найменння, як зброю собі, брала, донькою моєю себе називала.

Бачить Мелюзина: програла всю гру. І в гніві-досаді — мовляв: нема чого вже більше втрачати! — проти самого Зевса стала:

— А хіба ж не все створене — діти твої, отче людей і богів?

— Так, — притакує, схиляючи сиву голову Громобійця, — Тільки ж, коли ти мене своїм батьком називала, не братерсь-ки ти себе до всього створеного рівняла. Але себе понад рештою л юдства вивищувала. Най же нині буде долею твоєю — і синів твоїх — те, що ти сама їм і собі вибрала: хліборобами будуть нащадки їхні — вказав на золотий плуг. Але ж ходитимуть самі в ярмі! Що ж "лукострільцем" ти наймолодшого свого назвала — борня й війна не переведуться на землі цій. Сама ж ти — напівжінкою-напівполозом гадом лишишся, най не змилиться ніхто у природі твоїй. Стерегтимеш скарби кіммерійські, якщо ти до них така ласа. Що ж ніжність жіночу й тепло ти зі серця свого вигнала й за вічну красу навіть щастя віддати хотіла — най тобі станеться по бажанню, невмируща красуне! Дружини й синів ти більше не побачиш. Коли ж холод зимовий впаде на землю з вітром-намороззю, — заглядатимеш з плачем-зітханням до людських осель, де ясним вогником світить кохання жіночого серця… Сльозами-дощем плакатимеш, Мелюзино, вітром ледовим зітхатимеш… доки не зрозумієш, що людське щастя тільки в любові…

— А що ж мій дружина — Геракл? — тільки й знайшла в собі слів Мелюзина.

— Не дружина тобі той, кому ти лукавством у життя втерлась! Вічну юність він матиме за дружину. Вічно молодим-бо лишається той, хто, про себе забуваючи, за ліпшу долю — іншим — без відпочинку бореться!

І хмари струсив зі свого плаща сивий Зевс. Завісою імли накрили вони землю.

З ясної ж лазурі, понад хмарами осяяна радісним сяйвом, до Геракла простягала руки Вічна Юність: вона мала обличчя доньки Амікуса — Пірени, що Любов вище за життя цінила…

НАДЕЛОСІ

"Перш як зачну розповідати, мушу попередити: не дивуйтесь, що називаю варварів грецькими найменнями".

Платон, "Крітіас"

">сою небесною — росою з-під хмар зійди, світлий боже!"

Пісня ладоржиць18, жрекинь богині Лади, тане у притьмі лісової святині. Печера "Соняшного Народження" сховалась від світу у хащах посвятного бору. Причаїлась під корінням старезних дубів, що виросли з того самого зерна, з якого й Мати Земля повстала.

Мерклий вогонь ватри таємно освітлює постаті молоденьких жрекинь: Лада — весняна богиня й приємна їй квітуча юність.

Заквітчані вінками з омели та галузок зеленої ялини, ла-доржиці схилились над висіченою з "дикого каменю" мискою: купають Сонце-немовлятко, що народилось саме у хвилину весняного рівноденства — найтаємничого зі всіх земських свят.

Дві жрекині приклякли. Кладуть на розіслану мережану хусту, що накриває золото пшеничної соломи, прикрашений чотирма свічками вінок з зеленої ялини. Його сплетено ще перед місяцем, на знак, що нове Сонце почне вічний круг свого вічно поворотного бігу, розділеного на чотири пори року.

Наймолодша з посвятних дів, Арга19, свіжа, як яблуневий квіт, виймає з купелі новонароджене Сонце. Навколо голови дерев’яного зображення бога, вирізаного з дикої грушки, грає золото шпичастого німба. Ватра обсипає його іскрами відблисків. І бліднуть у тому миготливому сяйві вогники товстих восковиць, що по дві в руці тримають їх ладоржиці.

Таємними світелками зорять погляди очей-агатів. Золотий сповивач обвиває хрест-нахрест грубо назначену фігурку бога, що нагадує ворочок сиру, затягнений вгорі зашморгом.

Ввесь білий одежею й волосом, співець — боян Вальто — дає знак молодому своєму учневі, Відрадові. І оба разом вдаряють у струни. А Вальто скандує.

— Ізлякалися-ізбентежились та всі країни земні, коли матінка Ніч Темна20 мала сина породити.

Непереборний-бо буде — те знали. Тому бентежились — лякались, щоб лихо їм від переможного не сталось.

Як птаство перелетне країни сполошились. По світу цілому заметушились. З-під ніг матінки Ночі пурхали — тікали. На себе ступити не давали.

Лише острів невеликий, що на хвилях коливався, — він твердої землі корінням не тримався1,— як відчув Матінки Ночі зітхання, до ніг їй

килимом постелився. Стелячись молитвою ревною володареві моря поклонився.

— Підопри мене, володарю, берлою тризубом! Щоб матінка Ніч не оступилась, щоб до морських глибин та не звалилась!21 Слава ж Даждь-богові, що силу-радість дарує!

Слава Даждь-богові, що народжується немовлятком, Яр-богом могутнім виростає, на старця Хорса дозріває і знов немовлятком у світ повертає.

Жрекині встромили до дерев’яних гнізд ставників свої восковиці й, вхопившись за руки, заточились плавкими рухами, зображуючи танцем вічний біг соняшного життя.

— Даждь світові радість, Даждь-боже!

Даждь світові радість, Даждь-боже! —

Закликали світові долю ладоржиці. І спів посвятних дів падав теплим чистим дощем на закуту ще морозом землю, пробуджуючи її цією першою — передвесняною! — таємницею.

В ногах цяцькованої колиски Сонця-немовлятка лишились навколішках жрекині Арга й Опіда.

Вальто приграваб все частіш, то ледве торкаючись струн, то перебираючи їх враз всіма пальцями. І бліді, рухливі руки старого бояна радісно метушились, розбризкуючи кришталеві краплини звуків "дощового" танку. Старече ж тіло срібноволосого музики то нахилялось, то хиталось, то відкидалось, танцюючи на місці, захоплене виром мелодії.

Відрад же торкався струн тільки кінцями пальців. Душа його вся була в очах, що влипли поглядом у юну Аргу. Здавалось, для юнака вся краса і гармонія, втілились у молодій жрекині — найчарівнішій за всі містерії-таємниці.

Зненацька, немов збуджений дзвоном струн, ліс озвався бурею могутнього співу. І в цій бурі втопились і спів ладор-жиць, і гра Вальтова та Відрадова.

Повінню розбурханого моря валив люд, щоб на велике свято вклонитись Печері Народження. Входити-бо до неї не смів.

То ж жрекині, з прикрашеним свічками вінком, посунули білим проводом з яскині. З їхніх уст довідається люд, що народилось непереможне Сонце й люду — Миру бажає!

По "мирбажанню" жрекині Печери Народження не виходили до люду, аж доки не приїде "з землі Даждь-богової" — з того острова, що "корінням землі не тримався", — посол Соняшного бога.

Ціле літо лишався цей делоський посол у країнах надбористенських. Навчав мистецтвам лікування та складанню пісень. Засвячував і до ворожбитства. Коли ж восени щедра богиня Деметра-Меляйно обдаровувала люд новим врожаєм, делоський посол повертав додому. Але не сам. З ним відбували з-над Бористену дві жриці з дарами "в колосі і соломі"1 та кілька юнаків "почетної варти". Часами жрекині — й хтось з юнаків — лишались при Делоській святині2, бажаючи пізнати таємниці світлосяйного Фойбоса.

Дні довшали. Летіли швидкими скоками, навздоганяючи Весну. Темна Ніч-мати роз’яснювала своє обличчя, радіючи, що росте її дитина Сонце.

Давно сховано писану колиску Сонця. Воно стало вже юнаком — Яр-богом, повним життєдайної сили.

Наростала — разом із Сонцем — і радість в Аргиному серці. Жрекиня мріяла засвятити себе ворожбитству. Чи ж не казав-бо сліпий ясновидець Гомер, що ворожбити служать людству однаково, як лікарі, архітекти та солодко-голосі співці.

Вабило Аргу впізнати тих таємних істот, — ідолів, безтілесних, — що з’являються духовому зору людини й відслоняють їй надпоземські таємниці.

Арга сходила до підземної Печери Народження. Там коло схованої колиски Сонця й постаті бога-немовлятка зберігалась гідрія посвятної води з потоку Касотіс, що протікає Дельфійським храмом й кидається у безодню, над якою стоїть тройніг ворожки — пітії. Щороку привозив делоський посол і тієї води з посвятних Дельфів.

Напившись касотійської води, Арга занурювалась у мрії — прозорі й легкі, як сон у недрімному стані. Ввижались їй тоді ясні генії, заслонені сліпучим сяйвом вічного світла… Чула "спів зор" — гармонійний і тихий…

Однак часом згуки іншої пісні виривали дівчину з її екстазу:

В горах я, у хащах несхідних заснула,

На камінь схилившись чолом.

ІФойбос промінний мені там з’явився…

Рвав і кидав вітер шматками з посвятного гаю "Пісню Дорійки", що навчив їй ладоржиць делоський посол.

То співала Опіда — колись нерозлучна подруга Аргина. Але нині все далі розходились приятельки.

Опіда уникала всього, що не було посвятним гаєм. Тільки в ньому й ним жила, у товаристві свого ведмедя Дайно.

Малим ведмежатком приніс його ладоржицям Вальто. І Опіда унялась безпомічної тварини. З рук випоїла ведмедика. Тож Дайно ходив за своєю пістункою, мов її власна тінь.

— Виховала нам, мов Мавка, ведмежатко Опіда, — жартував Вальто. — Але ліс, замість ведмедя, нашу діву нам забрав.

Однак не боронив Опіді блукати самодином.

— Зла людина до святого гаю приступу не має. Лихі духи на жрекиню не відважаться. Ну, а проти звіра, якби напав, й Дайно раду дасть. Бач, яке ведмедисько виросло!

Коли вечір розкидав хащами блакитні серпанки, а зоря Вечірниця розсвічувала в небі свою лампаду, Опіда повертала з лісу з оберемками зілля. А за жрекинею незугарно коливався Дайно. Сьорбав повітря, мов студену воду, сопів, хрохкав… Нарікав на цілоденну втому чи ділився спостереженнями? Цього, мабуть, не могла б висвітлити ані Опіда. Дарма що розуміла своєму ведмедикові.

Найбільш приносила конвалії — Вальто-бо їх варив та Відрада напував. Чари на юнака впали: не п’є, не їсть, ані музика його не тішить. Мовчки мовчить, зі своєї келії не виходить. Хіба як солов’ї заллють ніч кришталевим потоком своїх співів.

Та ще Опіда тирлич-зілля збирала. Його-бо найбільш доводилось жрекиням варити опівночі, у дощовій воді, що її зібрано з першої весняної громовиці:

— Тирлич, тирлич! Десятьох приклич!

А з десятьох — дев’ять,

А з дев’ятьох — вісім.

Приказували ладоржиці, мішаючи стеблиною любистку білі сережки тирличу у мідяному22 котлику, доки не дійдуть до того — єдиного, — по котрому дівчина тужить й кого хоче прив’язати до себе силою непереможної Лади.

Таж відійшла уже з посвятного гаю й остання прохачка, потішена надією. Гай належить лише місяцеві та ночі. Вона ж перетворила його у блакитну казку. І Арга п’є чари цієї казки. Слухає, вкрита тінню, шепотіння дерев, намагаючись зрозуміти таємну їхню мову. Ладин вівтар — "весняний" той, що взимку ховають до бічної прибудови, — нині біліє, мов виплетений з місяшного квіття, рясно закосичений вінками.

Раптом Арзі здається, що — майнула повітряна постать…

Ідол?..

Іде, мов пливе, облитий місяшним сяйвом… Чого ж він схиляється?

Що це? Рухом, яким "виймають слід" на лихі чари, "ідол" підносить жменю землі з протопту-доріжки.

Арзі захололо серце: впізнала-бо в "ідолі" — Опіду! І не йме віри очам. Бачать-бо вони ясно: мов Чорнобогові вірники, закопує слід Опіда… Ще й під вівтарем Лади!

Кам’яною Грім-бабою знерухоміла Арга. А Опіда ватру ладить. З тисових галузок, що смертю дихають. Ялівцеві ягоди сушені у вогонь

мене. Блакитне квіття "ненависника"1, що серця розлучає, на тому вогні варить.

Сама, як по мерцеві, плаче.

— "Забуття смертного"! — у темної Морени, не помочі світлої Лади, собі прохає.

На приятельство з дитинства вірне, на Ладу ясну, по-другу-посестру Арга заклинає...

І "в добру хвилю" прийшла. По вінця переповнене серце Опідине гіркістю мовчання. Радо прихиляє його, щоб дружні уста упили жури — серце облегшили.

— Відрада серце кохає! — змиває болість сльозами Опіда. — Душею ж не можу від світлого бога відірватись!

Але про вістря своєї болісті мовчить Опіда: найдужче-бо пече, що Відрад, де б не узрів Аргу, не може від неї очей відвести.

Таж усміхом сяють барвінки Аргиних очей:

— Коли по богові плачеш, не страшне тобі кохання до смертного!

1, обнявши подругу, говорить про вільність крилату віщої діви, яка вирекласъ кохання земного, а з ним й путів, що найдужче в’яжуть жінку-коханку, крила душі її порохом по-земським присипають, до невільництва віддають... Слухає Опіда. А серце в ній, як дитина хвора, квилить: "Що тая воля! Що тая вільність, коли в самоті нема з ким серця розділить!.." Гіркі жалі у мовчанню зі сльозами ковтає Опіда. І раптом хапає поривчасто Аргу за руки:

— Не повернемо більше з Делосу! Заприсягнись і ти: лишимось там обидві. Пітонісами станьмо!

Ясний усміх Аргине обличчя осяяв.

— Інакше й бути не може! — вимовляє спокійно. І ясне, як її чоло, Аргине серце, не скаламучене бажанням власного, окремого, "свого" щастя.

Опіда ж навколішки паде, землю цілує, присягою страшною присягає:

— Най мати Мелянто дару свого святого мені відмовить, коли обітницю свою я порушу!

Двічі місяць дозрів і золотим овочем впав у блакить Егейського моря від часу, як гіперборейці привезли на Делос свої дари в зерні і колосі та милих Фойбосові лебедів з Бористену.

Відпливли — повернули додому многовесельні триреми, залишивши на Делосі троє камілів-новиків: Аргу, Опіду та юнака Відрада, білих, мов ті бористенські лебеді. Рік-бо і три дні повинні ходити каміли у всьому білому — від взуття й до пов’язки, символу засвяченої офіри, тої пов’язки, що стьожкою обхоплює чоло й двома кінцями спадає на рамена.

Минули палкі літні дні. Але ж і в час виноградного збору Фойбосове проміння падає на землю вогненною зливою. І цей жагучий поток дивним полум’ям розпалює Відрадову кров. Як у сні живе молодий каміл. Здається йому — на святі він, опойному, радісному… І кожний новий день — ще нове, невідоме — щастя несе… І пив би, не напився цього щастя золотого, сяйливого, як дні осіннього виноградного збору.

Так голосно стукотить серце Відрадове, аж рукою мусить притиснути — зацитькати його, щоб не збудило ще мармурових Муз під колюмнадою…

А музи, справді, немов ожили, зігріті теплом світлодай-ного бога! Чи ж це не вони там — під лаврами, на півкруглій лаві, відпочивають, слухаючи Полігімнію, що оподаль тихо перебирає струни ліри, приглушуючи їх долонею? Але Опіда це, задумана — не Полігімнія! На лаві ж храмові учні.

Закінчився день навчання. В цей час учні відпочивають, вправляються у метанні дисків, миле Фойбосові. Або грають у коттабос1.

— Відраде! Чекаю на тебе! — гукає на юнака спартанка Іфтіма — з тобою-бо змагаюсь найрадніше!

Іфтіма єдина з дівчат храму приєднується до дискоболів. Природнім рухом, без тіні соромливості, спартанка скидає свій довгий, широкий плащ, який загортає її всю, так само, як і інших дівчат храму, на спосіб, яким носять рясну цю загортку жінки з Танагри.

Під плащем Іфтіма має одежу свого краю: коротку туніку, по коліно, як Артеміда-ловкиня.

Опіда було зробила рух, щоб відійти. Варварка соромиться при погляді на наге тіло. Таж зауважила: Відрадові очі когось шукають.

— Невже ж би Арга грала з ними? — обурилась Опіда. Але, немов вчувши заздрісну думку жрекині, Відрадів погляд всміхнувся Опіді.

Двоє невільників, що куняли біля ксісти — широкої, довгої алеї, обсадженої кипарисами, розв’язували нанизані на ремінь дзвінкі диски.

Легкою, пружною ходою віддалялись дискоболи по ви-брукованій на початку мармуровими плитами алеї, далі висипаної дрібним, м’яким піском.

Опідин погляд слідкував за ними.

Коротка туніка Іфтіми й її рухи, позбавлені дівочої м’якості і нерішучості, робили спартанку цілком подібною до ефебів.

Опіда відчула: ревнощам нема місця, дарма що Іфтіма виявляє цілком неприховано свої симпатії до Відрада. Для спартанки — бористенський каміл лише добрий товариш.

Але знає також жрекиня Лади, що кохання між учнями й храмовими дівчатами — не потерпить святиня: серця тут належать тільки і цілковито Фойбосові… Чому ж вся Опідина істота тремтить страхом й пече її терпкість, коли побачить Відрада біля Арги?

— …"але сон помилитись не може, бо походить від Зевса! Помиляється лише ворожбит, що не справно його пояснив"… — долітає з групи камілів, що залишились на лаві під лаврами.

— Де говорять про сон, — там напевно мусить бути й Арга, — підносить голову молода ладоржиця. І зараз же гострою голкою вкололо її.

— Може, це на злість Арзі всміхнувся до мене Відрад? Підійшла ближче до гуртка храмових учнів: Арги з ними немає.

З ксісти лунають вигуки, сміх, оплески. Дискоболи наповнюють повітря гамором, як ластівки у вечірні години. Сонце занурюється у море, роблячи з хвиль золоту апофеозу.

Опіда повільною ходою віддаляється. Іде до посвятного гаю. Там лишився Дайно, ведмедик, що не розлучився зі своєю пістункою. Тільки ж сьогодні не може його докликатись Опіда. Дайно знайшов у дуплі старого в’яза гніздо диких бджіл. І чатує над ними, вловлюючи найзручніший мент, щоб оволодіти солодкою здобиччю.

Веселий гамір дискоболів помалу затихає. Тиша посвятного гаю тулиться до Опіди, обіймає її, як мила подруга. І в серці дівчини стає тихо. Хоч є й ледве закреслений гіркий присмак.

Так: вона відреклася опоєння людськими радощами, щоб наблизитись до свого бога. І цим увільнилась також від тягаря людських страждань.

Її дух, хоч і в тілі ще, — одягся летом у високості…

— Як та "одягнена вітром" Ніке! — встає перед очима прекрасна копія Самотракської богині Перемоги, що постановлено нещодавно в Делоській святині.

Так! Перемога Опідина — найвища зі всіх. Бо перемогла вона себе саму…

Під склепінням віт уже споночіло. Лише виблискують зломами кришталю прохолодні й співучі джерела.

Опіда втягає в себе запашну тишу.

І в ній є той самий, — що в душі жрекині — гіркий присмак, — ледве чутний… уже не болючий.

— Гіркий смак лаврів! — зітхає і усміхається одночасно Опіда. Труснула головою.

— Геть із журою! — й розглянулась: чи не видно де Дайно?

В цей мент дівчину вхопили міцні обійми. Відрадове

обличчя схилилось низько-низько. Від дихання молодого каміла аж розвіялось легеньке пасмо волосся на щоці.

А сам дивиться так сумно, так ніжно, що у Опіди підкошуються ноги, з тіла втікає вся сила. І раптом стає так солодко і млісно…

З останніх сил відштовхнула юнака й обернулась:

— Тікати!

Але дорогу їй заступає Арга. Тримає за нашийник ведмедика.

— Треба назавтра замкнути Дайно, — озивається спокійно, немов не бачила Відрадового поцілунка, — бо ранком відвідає святиню Анахарсіс — славний "скитенянин".

А йому напророковано, що його доти поважатимуть за одного з семи мудреців Еллади, доки не вчинить його смішним ведмідь — його земляк.

Ще ледве на зорю благословилось. Ще не прокинувся світ-лосяйний Фойбос. Хоч коні його — Лампос1 та Фаетон2, запряжені до соняшної колісниці, били вже нетерпляче копитами по небесній лазурі, струшуючи на землю цілий дощ зор.

На крилах блакитноокатого метелика пролинув Зефір23. Рожевоперста Еос24 кропила шлях бога Сонця росою, розкидаючи по небу пригорщі злотисто-рожевих троянд…

А в Делоській святині уже збирались жерці.

"Великі віщування" — 7 дня місяця Бізіос, у день народження Фойбоса, уже давно відбулися. Але щодня відбувались "Малі віщування", для кожного прочанина зокрема у вирахований жерцями-профетосами його "щасливий день".

Саме на сьогодні припала черга на славного не тільки в Атенах, але й в цілій Елладі Анахарсіса.

Прибрана у білі завої, увінчана лавром Кінарете, ворож-ка-пітія сиділа на високому тройногові, чекаючи подиху бога, який наділить її ясновидінням.

Не піднесла очей на невисокого, раменатого філософа, що наблизився сам, без жодного супроводу. Невільники раніш принесли до святині цінні дари Анахарсісові: срібні кратери, ковані вази і таці. І звиклі до мистецьких виробів жерці дивувались досконалості, з якою варвари-митці викували срібло, втіливши на ньому лікарів-скитів, що лікують коней.

Молодий жрець відібрав від філософа таблички з написаними на них питаннями.

Кінарете нахилилась над проваллям, що як і в Дельфах, темною смугою перерізувало храм, й вдихала таємну пару, яка білою легенькою імлою підносилась над проваллям, мішаючись з димом кадила. Уста Піфоніси шепотіли нечутні людському вуху слова, призначені одному лише богові.

Раптом, охоплена жахом, віща діва відкинулась назад. Але верховний жрець Амфілітос звів молитовно руки й силою Фойбоса відігнав зловісну змору.

Хор заспівав пеана, а жрець зі стилосом напоготові чекав, щоб врити у віск диптихона слова пророцтва, одягши їх гекзаметрами. Накреслені

рукою скриба вірші, перехоплені вкритими дзеркалами, розсвітяться вогненними рядками на чорній, мармуровій дошці перед вівтарем бога. Звідти їх впишуть жерці-хрезмологи до Віщої книги, що в ній зберігались усі віщування, щоб радитись з ними при занадто темних, не збагнених людському розуму пророцтвах.

Амфілітос прочитав перше Анахарсісове питання:

— Яка доля краю цієї людини?

— Страшна доля країни вбогої тому, що вона багата! — озвалась пітія, мов крізь сон, — Нещаслива країна, бо обдарована гойно. Але не є ця країна рідною для людини цієї, що там народилась.

— Як? — метнув словом Анахарсіс. Таки ж я — скит! — своїм звичаєм закокетував він, своїм "варварством".

— Сам у цьому признаєшся. Країна ж та — еллінським духом овіяна. І варварові "рідною" бути не може.

Уста пітії замкнулись: пророцьку видину розігнав, не до речі озвавшись, сам Анахарсіс.

— Назви ж наймення наймудрішого, — прочитав Амфілітос друге питання.

— Талес, Піттакос, Біас, Клеобул, Мизон, Хилон і Солон… — перерахувала, немов з книги читаючи, пітія.

Анахарсіс зсунув брови й знизав раменами: надіявся-бо почути своє власне наймення. І злість закипіла у скитському серці, накритому атенським філософським плащем…

— Яку ж подобу…

Але не довелось почути, "яку подобу має скитська душа" — третє Анахарсісове питання.

До храму з бурмотінням задоволення всунувся Дайно-ведмідь. Йому пощастило вирватись з ув’язнення й повернути до дикого меду в дуплі. Задоволений, зі здобиччю в передніх лапах, коливався він до Опіди. Отриманий успіх майнув обличчям наймолодших з жерців. І це вкінець обурило філософа.

Так його, — вславленого! — на глум беруть?!

Придбані в Атенах звичаї розвіялись димом. Скит вирвав точений кипарисовий стовпчик, що підтримував балдахін над Кінарете й як з рогатиною кинувся на Дайно.

Позбавлений підпори балдахін впав на жертовник з ароматами, накрив собою пітію й згорнув жмутом довге волосся ворожки, разом із завоями, на жевріюче вугілля жертовника. Вогонь спалахнув в одну мить, обхопивши Кінарете. Пітія зіскочила з тройнога й злетіла до провалля. Жерці витягли з нього ще дихаюче, але напівобвуглене тіло. Стара приказка: "Де пройде скит — лишається смерть" справдилась: на третій день по віщуванню Анахарсісові у дворі храму приправляли похоронний стос для Кінарете. Таж в мент смерті пі-тії Фойбос проявив свою волю: на темному волоссю Арги з’явились три білі плями — немов від дотику пальців невидимої руки.

— Сам бог вказав майбутню пітонісу!

І першим бажанням нової віщої діви було, щоб Відрад повернув додому.

— Гніваєшся за поцілунок Опіді? — прошепотів, прощаючись, юнак, — Цілував на них дотик твоїх уст, що так часто торкались Опідиних…

— Не мене і не Опіду кохаєш, Відраде! — глянула юнакові в обличчя Арга, — Юність твоя прагне кохання. Любиш любов. І її цілуєш на устах коханки будь-якої. Іди ж, шукай тієї, що, віддавши тобі свою любов, потішатиметься у твоїх зрадах ніжністю до своїх дітей. В час прийдеш! При купальському багаттю знайдеш її…

Відрад труснув кучерями. Перед очима майнуло золоте полум’я купальських ватр… зашумів ліс. Не металево-темних лаврів, що пахнуть солодко й гірко. Дубовий ліс зашумів прибоєм зелених хвиль, налитих силою, витягненою з рідної землі… Тужним покликом відгукнулись купальські пісні. Аромат купальської ночі обгорнув опойни-ми обіймами.

Юнак не підніс погляду на Аргу — кохання своїх юнацьких мрій.

Його покликала Земля — нестримано-приваблива коханка. Відрад зрозумів: перекві́ла й обсипалась яблуневим квіттям весняна пора його юності з бурями й мріями.

Відрад почув себе доспілим мужем, серце якого заручилось на добру і злу долю з рідною Землею.

МИХАЙЛИК

ЇСоли Всемогутній поділив створену ним землю на країни, населені окремими народами, кожна країна — і кожний народ — дістали свого Ангела Хранителя, як дістає його кожна людина при народженні свойому. Бо ж кожна країна — як і кожний народ — має власну, несмертельну душу, і вільну волю, що може вести до добра чи до згуби-зла. По вибору свобідної волі.

Все-бо створене Відвічним — є одна родина, в якій всі братерством зв’язані.

Схилившись над землею, ангели з дозволу Всемогутнього, вибирали собі, яка кому сподобалась країна.

Перш за інші розібрали країни теплі, з небом гарячим, з повінню квітів, з лісами пальм стрункіх, квітучими ліанами переплетених. Ті-бо країни найбільше нагадували ангелам Рай. Порозбирали і землі гір величних, сяйливих вершин снігових, що до неба найближчі. Навіть пустиня німа, бліда від спеки і світла, знайшла свого охоронця — Азраеля. Понад все-бо він любив тишу і самітність. Тоді ж ще не був він Ангелом смерті. Не народилася-бо ще тоді з життя людського смерть.

Один тільки Михайло — архангел архістратиг Михаель — не вибрав ще краю, над яким тримав би переможну варту свою. Бо переможцем над князем Пітьми уже був: бо заздрість, пиха, зарозумілість раніш за смерть народились, щоб приправляти їй шлях.

— Чому ж ти, мій архістратигу, не вибрав ще землі собі? Чи ж не гарний тобі світ, що створив я? — запитав Всемогутній. І голос його покотився могутнім громом над світами. А риза розвіялась сліпучо-сяйливими хмарами, коли простяг він правицю свою, світ благословляючи.

— Саме тому, Владико світів, й не вибрав, що все — таке гарне!.. Аж не бачу розділу між Раєм і Землею.

Притакнув головою Відвічний, тихим усміхом обличчя його освітилось. І від того усміху теплий дощ впав на землю крізь ясне, соняшне проміння.

— Коли меж Рая і Землі ти не бачиш, — водитимеш людські душі в Рай надпоземський, як вони для нього у Раю земному дозріють. І до

наймень своїх "архістратига", "князя ангельського", прийми ще назву "Психопомпос" — "Водитель Душ"...

Михайло ж тим часом вказав на розлогу країну, всю золоту від листя осінніх лісів. Тоді, як не було ще смерті й зима не існувала на світі. Вона-бо образом смерті є. І весна враз з золота осені розквітала.

— Цей край я хотів би. Золотий він — як моя зброя со-няшна. Річка ж блакитна, що його перерізує— як моя ори-флама — прапор, з гаслом моїм: "Хто — як Бог!"

— Най же буде країною твоєю, — ствердив вибір Михае-ля Всемогутній і додав тихо — А з неї чи не найбільш поведеш ти душ людських у Засвіття!..

І тінь перебігла чолом Відвічного. А над бровами сивими закучерявились хмари. І на мить заслонили лик Божий.

І став охоронцем України архангел Михайло. Хоч тоді ще Україною земля та не називалася. Таж що Вождь ангельський взяв під охорону свою країну ту — розквіла вона красою і багатством. Ніде в світі не було такої чорної, як оксамит, ночі, родючої землі, пересиченої життєдайною силою. А що вже тих риб у Бористені-ріці! Що того меду, овочів, квіття!.. І люде у щастю-вдовіллю справді не помічали, як від дочасного життя до Світла Вічного переходили. Були щасливі, незлоблі, веселі, привітні. А Михаель-архангел, князь Сил Небесних, жив серед люду свого, навчаючи славу Відвічному співати, красні пісні складати. Ще й по сей час у піснях тієї країни ті відгуки Раю чути...

— Хто — як Бог! — гаслом мав вождь-архангел. Люд же свій навчав: — Будь у малому вірним — натхнення ж шукай у великому, — ї, бачачи щастя країни Михаелевої, люд сусідній казав:

— "…в Бористенській країні живе сам бог Світла, Гармонії й Пісні!" І не смів дуже довго жодний нарід на "люд архангельський" зброю свою піднести.

Таж ворог відвічний, той, кого архангел зверг у Пітьму, але не вбив, бо духи смерті не знають, виборсався з хаосу передвічного, що ще у позавсвіттю клубиться. І до сусідньої з архангельською країни дібрався. Там скитський нарід, що прийняв його як гостя, навчив жорстокості, безжальності, помсти і злоби та жадоби до влади. Коли ж скитський нарід дозрів — шукав стежки, як до народу архангельського дійти.

Як звичайно, найкоротша й найлегша стежка ішла серцем жіночим. Була-бо в землі архангела й дружина дів-бо-йовниць, що, як і юнацтво, присягу складали; зі всім чорним та злим боювати, Світлу Вічному служити, про власне щастя поземське забуваючи, про родину, кохання не дбаючи. Когортою ангельською об'їздили бойовні діви всю землю свою. Де було треба, помагати — помагали, де захистити — захищали. На прапорі мали архангельське гасло: "Хто — як Бог!" А в серці закон неписаний:

— І служити йому — радість найвища!

Себе ж і інших підсильнювали словом вождя свойого:

— У малому будь вірним. Натхення шукай у великому.

І сталось, що наймолодша з дів-бойовниць в мандрівці своїй притомилась. Днина парка була. Рівноденство літнє наближалось. Розморило сном Томірісу. І заснула у пахучому лісі, між сонцем пролитих кущів, на моху оксамитному, пухкому. Прокинулась, бо, здалося, хтось на вухо сказав: "Долю свою не проспи!"

Зірвалась на рівні їздкиня. Перед нею — юнак-скит, беззбройний та сумний, що аж стиснуло серце Томірісі.

— Чим помогти тобі можу? Чи близьким твоїм? — запитала діва-лицарка.

А юнак:

— Близьких не маю, — зітхає.— Самітній я — як вітер в степу. Помогти ж…

Чим поможе йому бойовна діва, коли від кохання він гине! їй же кохати не вільно…

— Хоч би приязнь твою — як друга однолітка, як рідної сестри, мав я…

І подарувала Томіріса приязнь свою юнакові. На знак же приятельства вірного — дозволила в уста поцілувати.

— Зла-бо не може бути в поцілунку, — запевняв юний скит. Інакше не цілували б жерці підніжжя бога, келих по-святний, або і вівтар…

І щовечора квапилась у гайок Томіріса. Там солов’їв слухала з милим приятелем своїм, "кітче очко" — жучків світляних збирала, вінка плела, пісень співала, як звичайно щасливі коханням дівчата те чинять.

— Тільки тепер, — говорила, — зрозуміла я значення слів; "вірним у малому бути, натхнення шукати у великому!"

— Тобі — моя вірність… Натхнення ж в коханню…

Аж кличе Томірісу світлий вождь.

— Хто як Бог! — привітанням свого краю діву вітає.

— Кохання — мій Бог! — в серці відповідає діва, хоч уста встановлене гасло вимовляють.

— Чи все гаразд, діво бойовна? Добре з Пітьмою боюєш? У малому вірна? Натхнення в великому шукаєш? Не маєш потреби у помочі моїй?

"Коли б швидше у лісі вже бути", — думає діва. Сама зброєю гримить, мечем виблискує:

— Озброєна я!

А милий у гайку на все раду має:

— Таж навчає вас вождь, що вільну маєте волю! Кинь же цю зброю свою! Підемо в край мій. Будеш там жінкою мені — як жінці личить.

Спустила голову Томіріса.

— Боїшся вождя? — всміхається скит, — Чому ж не охоронив він тебе? Не попередив, коли він все знає!

— А знає-бо, знає! Інакше: чому питав би, чому б про поміч нагадував… Іспит був то… Яка ж ціна-бо доброї волі, не випробованій іспитом? — Сльоза на віях повисла.

А скит з Томіріси глузує:

— То ж твоє приятельство!.. Поспіши ж на вправи свої! Чи не забагато часу коло мене промарнувала, лицарко бойовна!..

Образа пече Томірісу. Образа й нестерпний жаль.

— Подругу я маю… — виплутується, лукавить. — Її жалію…

— Так забери із собою! — сміється молодий скит. — Юнаків у нас досить!

Таж за рік набридло Томірісі з подругою двигати мужової волі ярмо. В малому вірною бути?.. Тут це гасло здавалося бути не на місці.

І, забравши доньку-немовлятко, відійшла Томіріса. Подруга ж її дитинку покинула скитам:

— Хлопець то! Виросте муж з нього, щоб жіноцтву волю свою накидати. Не хочу його!

Так почався рід амазонок, що чарів кохання бажають, волі ж власної — віддати не хочуть. А що влітку кохання впізнали, ухвалили "законом амазонок":

— Вільно бойовним дівам кохати, доки квітне бузина. І пішли на край Михайлів скити-сусіди, за жінок своїх помстою палаючи. Пішли й амазонки, бо там їх "пригноблювали" — накидаючи їм закон, який не самі вони утворили. Приєдналися до них й савромати — діти скитів-батьків, матерів амазонок.

— Розбивають родину-бо нам!

Щоправда, завжди відбивали ворожі наїзди Михайлові вої. І славили вождя свого, що Михайликом звали. Юн-юна-ком-бо безвусим й прапрадіди його знали. Таким залишився й для правнуків ангельський вождь. Але: вічно в бою… Майже забули за тихе родинне життя… Сплять — у полі на голій землі… Ані рік не пройде у миру. Від шоломів — волосся облізло. Залізо близни натерло на тілі…

— Чй ж це життя? Що з тієї слави?

А до міста архангелова, що над Бористеном на пагорбках стоїть, міста багатого, красного, — ворог таємно шле послів:

— Пощо нам битись? Чи ж не брати ми? Видайте тільки Михайлика — він-бо корінь війни. Нам не треба ні палат ваших пишних, ні скарбів. Кочовий нарід ми. Куди нам зі скарбами? Сьогодні тут ми — завтра ж тільки курява віє за нашими возами. Михайлика дайте — та й все. Ми ж вам брати!..

І радила рада таємна три дні і три ночі. Над містом тиша стояла, як над мерцем перед погребальною годиною.

На четвертий же день — у ясний південь, — зібрався люд перед Михайликовою оселею: старшина і вояки, духовні і люди думні і весь нарід посполитий.

— Голос народу — голос Божий! Чи ж не так?

Вийшов Михайлик без зброї, спокійний та ясний. Сум

тільки в очах.

— Чиж добре обдумали, людоньки? — обзивається вождь.

— Добре! — гуде хуртовиною, — Миру-спокою ми прагнемо! Ми ж бо брати! Навіщо бійка-війна! Братерської згоди бажаємо!

— Руки зв’язать! — гукнув голос із натовпу. Віддавати, то віддавати як слід: беззбройного й нездібного до спротиву. Зойк жіночий серед народу зірвався. Звісно: жіноцтву "вчорашнього жаль"... У майбутнє не вірять! А на небі — соняш-не світло померкло. Вітер зірвався, куряву збив. Завили пси, схарапудились коні. Птаство літає без пуття... І раптом світлом жовтим, зловісним облило все живе. Обличчя — мов у мерців

стали. Замість сонця ж на небі — чорний круг, вогненним промінням увінчаний.

Люд — на коліна, голосить. Хто Перуна, хто Хорса, хто Господа Ісуса на поміч-рятунок кличе.

А Михайлик — у жовтавому світлі — ввесь залитий стоїть, ніби на статую золоту перетворився. Раптом крила світляні — немов з проміння ясного зіткані — за плечима розгорнулись. Вгору вождя піднесли. 1 став Михайлик золотим ангелом на капличці, що на брамі міській звичаєм дав-новіким стояла. Меч золотий у правиці, Змій-ворог лукавий — у ніг. А на підніжжі слова:

— Вірним у малому будь. Натхнення шукай у великому!

Таж не тільки архангел золотою, холодною статуєю став.

Стали металом студеним і серця тих міщан, що вождя

свого ворогу видали.

І доти на київських вежах стоятиме золотий архангел, доки не оживуть студені серця і не стане гаслом живим:

— Вірним будь у малому. Натхнення шукай у великому!

Тоді знов оживе життям живим золота постать архангельська.

НЕРУШИМА СТІНА

ерухомо завмерла під струнками тополями вузенька смужка диму вгасаючого багаття. Ані не похитнеться в тиші прозорої ночі, осяяної

ніби не вищербленим місяцем, але зеленавим світлом, що б’є з глибин могутньої, величної ріки.

Буйним руном обгорнули хащі підніжжя пагорка, що висунувся й повис над Бористеном. А далі — на низькому березі ріки — спить у світляній імлі місто під зеленими горбами.

Дивиться на нього самітній мандрівник коло багаття — Андрій, з Бетсаїди. Уявляє собі душу цього міста, щоб завтра, як промовить до люду, знайти слова, якими одягне ту науку — "Вість Благу", — що несе її далекому світові.

І гарне Андрієві місто, що угніздилось там долі, обгорне-не зеленими горбами. Дарма що нема в ньому монументальної величі Рима, ані багатства Тіра чи пишності Александрії.

Воно — як обличчя молодої гарної жінки, що не пишається своєю уродою, а лише тішиться нею. І усміхається без виклику й без бажання сподобатися. Бо цей усміх — випромінює з неї, як сяйво зі світла. Він не може не сяяти, бо така природа його.

Однак є в цьому місті і ще щось: злилися в ньому гармонійно два дисонанси — два протилежних собі світи. Еллінський зі своєю божською гармонією форми й думок. І скитський з бойовністю, відвагою, безжальністю й буйністю.

І дикий кочовник, зачарований гармонічними формами, кинув набіги.

Не п’є на учтах вино з черепа вбитого ворога. Бо побачив більш принади у погарах з кованого золота і срібла. Лишилась у скитові нестримна буйність, мінливість та нестійкість непостійного, вільного вітру степів. Бо то — природа скитська.

Але не хоче вже він жити у критому повстю возі, без краси, без радості життя — що побачив їх у еллінів.

Нова течія захопила й понесла скита, як несе Бористен жменю сухого листу з понадбережної верби.

Андрій встає, спираючись на свою довгу високу подорожню палицю. І довгим поглядом обгортає вкриті лісом горби, — мов керманич, що у погляд недрімного ока свого замикає біг корабля.

А в душі апостола встають образи — такого ще недавнього минулого! — яке, однак, вже стало далеким…

Бачить Андрій духовим зором натовп єрусалимський, захоплений вихором жагучої ненависті… палають помстою

очі… стиснені загрожуючо руки піднеслись вгору з прокльонами…

Реве несамовито натовп:

— Розпни! Розпни його!

І кипить розбурханим морем.

А над цим пеклом біснування — тихе обличчя того, хто є світлом світу, життям і шляхом…

Так: перемагає не хаос. Не буря ненависті дає перемогу. Дух переможний — є спокій і гармонія. Вони опанують завжди безлад і хаос.

На хвилину вся Андрієва істота поринає в єдиній по своїй силі згадці — неймовірній для людського розуму. Серце завмирає. Не знаходить в

собі тонів, які б могли відгукнутись на те надлюдське, чого людська думка не може вмістити.

Раптом ламає об коліно свою подорожню палицю… Причепленим до шкуратяного паса ножем зарівнює обломлені кінці. Врізає коротшу поперечину у рівнобіжний пень. І утворює хрест.

Немов смолоскип, високо підносить його над містом, горбами й Бористеном, що мерехкотить глибоко долі.

— Силою Хреста — знака Вічності,— у безмежність-бо продовжуються його рамена, — благословляю вас, зелені гори, й тебе, річко широка, й тебе, народе, що у дикій буйності своїй не міг не відчути творчої сили гармонії і спокою… Благословляю вас! — промовив повним голосом апостол.

І застромив хрест над сонним містом й недрімним Бористеном, осяяним недосконалим кругом ущербленого місяця, подібного до маски варварського бога, вирізьбленого рукою митця-варвара.

Коли ранком, на майдані, натовп обступив апостола — знали-бо люде з-над Бористену, що мандрівник з натхненними очима завжди більші скарби несе, як найбагатша каравана, — полились вогненним потоком слова Андрієві…

Питався потім також про звичаї люду бористенського, про богів їхніх й віру…

Гордовито і з пихою відповідали йому: вважав-бо люд цей свій рід за найзацніщий у світі.

Від Зевса-бо самого і доньки Бористенової іде він!

— А намети з чорної повсті? Бойові ігри на прикрашених ворожими скшіьпами коніках — злих, як хижі звірі? Раби, закопані живими при похоронах взацних вождів?

— Це все було так давно!

Ані найстаріші люди не бачили цього на свої очі, а лише чули — від старих! — що також зі слів прабатьків своїх знали про те.

— Це було давно!

— Тоді ще поклонялися Місяцеві і Мечу!

— І звався нарід, що тут жив — може, наш, а може, й інший який — скити. А ми — алани…

Андрій розглядав білі обличчя, ясні, сірі очі, світле волосся…

А в мандрівках своїх — від Дунаю уже! — стільки чув про жовтошкірих скитів, з масним, гладким, темним волоссям й вузькими чорними очима…

— Скитів більше нема, — говорить Андрієві сивий, поважний муж. Жрець? Чи, може, співак посвятних співів цього народу….

— Як нема й страшних амазонок — жінок, що не хотіли розніжуватись коло родинного вогнища. Бо ж понад щастя кохання ставили славу перемоги.

— Не ллється більш кров людських офір на вівтар стогру-дої богині, увінчаної місяцем, яка — як і Матір Природа — творить на те, щоб знищувати.

— Ми радо слухаємо про богів мирних, що не вимагають крові! — відгукується натовп. І п’ють жадібно воду живу, що подає їм апостол. Коли ж почули про відвічну Божу Мудрість, Стіну Нерушиму — бурею зірвало захоплення слухачів. Не гаючись, враз вирішили заложити на найвищому горбі перше каміння цієї "Стіни Нерушимої".

— Твердиню Мудрості поставимо!

— Місто нездобутне!

І з загарою взялися до праці.

Тільки ж надійшли свята Великих Діонісій… За ними Олімпійські вправи… Та й торгівля не може стояти занедбаною…

І у греків помалу вгас перший запал.

Аланам же тяжко втриматись коло чогось, що триває довго і здобувається впертістю й трудом.

І лишилась стіна недокінченою.

Знайшлася-бо й ще перешкода: греки Святиню-Храм хотіли ставити. Алани ж — твердиню.

Андрій же, посіявши добре зерно благої Вісті, далі пішов у далекі світи — як намітив собі це, ще прощаючись з братом Петром коло Генісаретського озера, співучого як арфа, арфу нагадуючи й зарисом своїм.

Без палиці ішов.

Хіба ж не сказано:

— Слово Живе — за опертя мені і за світло ногам моїм?

Навіщо ж спиратися на дерево сухе? На очеретину, що від вітру хитається?

На Колхіду тримав путь апостол. Не здобувати золоте руно Язонове — сам поніс, не мертве руно, а Агнця Живого, що знімає гріхи світу, а за ними — страх Життя і тягар Смерті.

ШИНКАРІВНА

Притомилась княгиня Ольга, пливучи до Царгорода на своїй оздобній триремі. Вітер недорічний зірвався. Та ще хоча би вітер як вітер. А то: гойдає на одному місці, з боку на бік перехилюючи могутнє тіло трираме. А щоб по-справжньому набрали його повними грудьми жовтогарячі, шовкові плахти — не дається. Млісно княгині. Дарма що й до озброєних походів за перші роки свого вдовства звикла.

Гей! Чого не спробує на свойому сумному віку звичайна вдова! А що вже княгині-вдовиці — хоч шолом на вдовин завой клади та мечем-кінчаком25 оперізуйся!..

Цілу ніч "мертвим шерехом" гойдало море. Жіноцтво з княгининого почету ледь-ледь на ногах тримається. З обличчя — аж зелені. Немов не по хрест святий до Царго-рода їдуть, а тризну справляти.

Ранком в повітрі сонному берег намітився. Свіжа таврійська весна не розквіла ще південною уродою. З гір, на верхів’ях ще посріблених снігом, прохолодою віє. З води — в’ялими водоростинами, сіллю та легким присмаком йоду тягне. Тільки квітучі мигдалеві дерева з імли вранішньої вимотуються хором аркадійських дівчат, що, за руки вхопившись, заточились у колі весняного танку.

Витоптана кіньми й людьми дорога все вище у гори в’ єть-ся. То стьожкою шовковою виблисне, то пропаде у синій гущавині гаїв. 1 знов з них вирветься, щоб блискучим движком підкреслити стару кам’яну хатину, здалека більш до руїни подібну. З Троянових часів стоїть цей заїзд з перемінними кіньми26. Потребують-бо догляду Риму і мармурові ломи, і колонії засланців, що працюють на них. Не можна і грецьке населення лишити без дозору, не нагадуючи йому, що Рим поклав на Тавриду могутню свою правицю. Тож на таврійських шляхах — частими гостями й важкі криті карруки, й запряжені чотирма й вісьма парами коней лектики. А що вже тих комонних їздців! І не настарчиться на всіх перемінних коней старий той заїзд!..

Чому ж би княгині Ользі, щоб відпочинути від втоми морської мандрівки, не зробити частину подорожі кіньми? І неначе голос без слів, одному серцю лише чутний, кличе княгиню… Так солодко дрімає заїзд, сповитий вранішнім сном, заплющивши повіками-віконницями не затягнені ані навоскованим полотном вікна… Так сонно довкола. Лише пси ліниво явкотять-озиваються…

Викинено на берег з корабля сходні. Гурток жіноцтва оточує княгиню. Виступають на берег. Раби метушаться з килимами, подушками, посудом. Тілесна сторожа брязкає зброєю. Сурма — ясним мечем розсікає тихе повітря…

Таж старій таберні байдужий цей вигук.

Княгинин почет уже перед міцною брамою заїзду. Сурма гукає по-друге: нетерпляче й розказуюче.

З двору, з-поза таберни, де містяться стайні та хліви, вихопився волохатий вівчарський пес з налитими кров’ю очима. Сперся на браму. За вівчаркою виткнулася ветха стареча постать бабуні та молоденьке дівчатко — може, шістнадцятилітнє, ще рожеве від сну, щойно перерваного, з дерев’яним відерцем у руках.

— Хайрете! — привіталась грецьким привітанням, вглядівши провід зацного панства. Поставила дерев’яне відерце, припнула на ланцюг вівчарку.

— Таж цитьте-бо! — гукнула, обернувшись до суголосного песького хору, що аж надсідався. Гавкання перейшло у приглушене стримане гарчання.

Дівчина відчинила браму, впускаючи подорожніх.

— Де господар? — кинув, не відповідаючи на привітання, дружинник з княгининого почету.

— Тато в Пантикапеї, — без хвилювання відповіла дівчина, — Ще не вернув. Але все буде миттю: свіжі коні напоготові. Снідання зараз подам… — І раптом всміхнулась, мов добра знайома щирим, ясним усміхом: — З дитинства таткові помагаю, тож всі порядки несугірш за нього знаю!

В усміху не було ні виклику, ні кокетування, лише сердечна, природна ласкавість доброї, пильної господині.

Дівча пропускало гостей перед собою. А бабуся застеляла вишиваним убрусом небарвлений, чисто вишкрябаний стіл під горіхами.

Відчиненими дверми таберни було видно, як смуглява невільниця у смугнастій туніці роздмухує вогонь. А він, немов радіючи, що його збудили до чину, палахкотить і тріщить.

Кульгавий старий невільник приладжував рожон із баранячим м’ясом. За хвилину смачний запах печені розлився аж надвір.

Шинкарівна становила на стіл кисле молоко, овечий сир, хліб і мед.

Княгиня дивилась на дівчину, що клопоталась коло столу, — ясна та лагідна, мов погожа днина.

— Скільки ж тобі років, господинько, й коли ти встигла навчитись ще й обов’язкам дозорця поштових коней?

Дівчина на хвильку затрималась. Саме принесла чималий жбан вина та випалені глиняні келехи.

— Я народилась у заїзді! Мама вмерла, як я була маленька. Бабуня хвора… А невільників маємо всього п’ять. Тож треба було помагати таткові.

— А як звешся?

— Гелене! — прозвучала відповідь, — Ми — греки.

— А греки, греки, — ствердила баба, — І кожна старша донька в нашому роді зветься Гелене, як наша славна пра-прабабуня, базиліса Гелене, гагія1 Гелене! — додала гордовито, — Та ж сама, що знайшла й перевезла до Царгорода2 Чесний Хрест Христов. Аякже ж, аякже ж!.. З нашого вона роду, — притакнула поважно.

Вказала палицею на почет княгині Ольги:

— Так, як вас сьогодні внучка моя, зустріла тут, у цьому ж таки заїзді, молоденька Гелене славного пана патриція Кон-станція Хлора, що потім базилевсом став й батьком боголю-бивого Константина, що Великим назвали…

Великі, чорні очі бабуні загорілись молодечим вогнем, пооране зморшками, темне, як візантійська ікона, обличчя оживилось. І, раз почавши говорити на улюблену свою тему, стара вже не могла затриматись.

Таж княгиня і не думала її спиняти. Навпаки, рухом звеліла дівчатам свого почету присунути ближче до себе сільський стілець й посадовити на нього бабусю.

— Я чула, — озвалась княгиня, заохочуючи стару до оповідання, — що гагія Гелене, вимовила по-грецькому наймення святої Олени, — була королівною з далеких островів'...

— Та де! — махнула своєю черешневою палицею стара шинкарка. — То тільки вигадали, щоб не ганьбила цезарського престолу дівчина з простолюддя! Звідси, — стукала ціпком об землю, — звідси була вона. Кажу ж: з нашого роду!

Хитала накритою темно-брунатним покривалом головою. Білі — аж з зеленавим відтінням коси вимотались з фалдів домотканої вовняної тканини. І лягли сріблястими смугами на темно-гніду туніку, застебнену на шиї великим, бронзовим ґудзиком.

Зморщена, вся темно-гніда. З натхненним поглядом живих блискучих очей, бабуся здавався старою дріадою, що бачила юність землі, зістарілась з планетою, але все зложила у своїй пам’яті, як у просторій скрині. Тепер же витягала минуле, як давно одіж прим’яту і злежалу. І знов, силою слова, — давала їй яскраві, живі барви й первісну форму.

Княгинині очі немов когось шукали в почеті. З гуртка дівчат відокремилась молоденька Чудна, з варязькою невеликою арфою. Але княгинина рука затримала Чудну на місці. Орлині ж сірі Ольжині очі торкнулись поглядом "борзописця" Радгоста, що однаково легко володів мовами варязькою, грецькою і руською, так само, як і стилосом. Обов’язком Радгостовим було записувати все цікаве, що здибається у подорожі. Радгост сів на шкурятяну подушку, що раб поклав у княгининих ніг. І приправив тоненькі таблички.

Бабка ж, радіючи, що слухає її таке зацне панство, лила гірським потоком свої улюблені мрії, переплетені з казкою давно минулої бувальщини.

— Гей! Високо-високо, з вбогої таберни аж на цезарський трон сягнула Гелене! Таж швидко впізнала, що сльоза-ми-риданнями рясніш, як перлами-самоцвітами, обсипані володарські вінці… Чого тільки не спробували пишні пани, щоб зіпхнути з престолу "шинкарівну"! Та ж цнотлива була, хоч і поганка ще тоді, красуня Августа. Дружину свого, славного Констанція, вірно любила. Тож лише погордливим мовчанням відповідала на залицяння, що на них її, мов ту рибку на вудку, ловили. Спробували й хитрощами двірськими, лукавими радами, обплести її. І на те не пішла. Тож вичекали дворяне, аж прив’яла свіжа гірська краса Августина. Найстаршому Константинові,— а всіх троє синів мала, — сімнадцять минуло вже. Гелене ж — поверх тридцятки уже ішло.

І почали отруйну працю гадючі язики. Мовляв:

— Стайнею заносить від Августа! Не вдіють нічого зацні пахощі та аромати, жодні купелі запашні не помагають. Сказано ж бо: доля її "Ое 8Іегсоге ієузуії асі геяпит"27 з гною до престолу піднесла! Сам же Констанцій тоді28 співцезарем — разом з божським Геркулом був.

І доти гадюками зависливими сичали, доки не отруїли серця Констанцієвого. Муж є муж! А коли ще й поганин… Махнула стара, мов крилом, широким рукавом.

Звук дерев’яних дзвіночків вплівся сільським супроводом до слів старої. Внучка Гелене подоїла корів й кульгавий невільник вигонив їх на пасовисько, лишивши догляд над печенею невільниці у смугастій туніці.

— І "милостиво відпустив" Констанцій Хлор свою дружину, щоб взяти собі рівну родом — і молодшу, — продовжувала бабуня.

Гелені ж призначено на життя місто — Тревір. Слушний палац їй дали, служебництва доволі, й варту почотну — все, як "вдові Августі"! Дарма що живого чоловіка жінкою була… І синам не заборонили до неї голоситися. Особливо ж Константан — у цезарському війську він був, — часто матір відвідував. Та ж Гелене добре знала, чим є те щастя, що від людей іде!.. І до мудрості занурилась. В ній собі розраду-поті-шення шукала.

Замислилась Ольга, стареньку слухаючи. Власна її тяжка вдовська доля віджила в пам’яті. Чи ж не довелося і їй боронитись і від залицянь лукавих, і від хитрощів, сплетених, мов тенета на звіра лісового?..

— Ой, не легка, не легка ти, доле вдовська!..

І перед духовим Ольжиним зором не слова старої шинкарки барвисту казку плетуть, а живі образи встають — творяться.

І близька їй, "наймудрішій з жен", та володарка розвінчана та вдовиця при мужі живому… Як сестра, як подруга їй близька…

Стигне на столі соковита печеня, до смаку часником приправлена. Відсунула Ольга срібну таріль, що отрок перед нею поставив. Як же бо княгині у подорожі без начиння свого бути? Тільки знак дала рукою, самоцвітами обсипаною.

— Призволяйтесь, — мовляв. — Мене ж принукою не томіть!

Не стіл накритий, не дворян своїх, споживаючих сільське погощення, бачить Ольга, а ранок далекий… у Тревірі!

На терасі палацу свого поважна матрона — немов юнак запальний, з мудрості книжної, як з криниці бездонної, спрагу душі своєї втішує. Схилилась над сувоями… Анаксагор, Платон, Геракліт — її товариство! І Сенека, як діамант твердий, як діамант — ясний та прозорий… Ось і

Марк Ав-релій, філософ, що не тільки справедливість, але й обов’язок за правило собі постановив…

Ясніє небо над Августою-Гелене. Блідне на зеленавому тлі його втомлена ніччю недрімною лампада. А самітня Августа дівочі роки — щастя свого роки — згадує… Хто ж бо може бачити юний ранок, ранок власного життя не згадавши?

Босою дівчинкою у полинялій хламидці приносить Гелене хатнім богам галузки щойно розквітлих мигдалі в…

Дорослою дівчиною-красунею вішає зелені вінки — німфам у дар! — на віти найгарніших дерев коло батьківської оселі…

Чи ж не ходила так ранком і сама Ольга до посвятного гаю, з квітами Ладі? Медом кроплячи камінь вівтарний, долі собі закликаючи:

— Дай щастя-долі, Ладо — богине ласкава!

Чи ж не приносила Ольга колосу повного світлому Ясові, за врожай та за мир дякуючи?

І як тіні — здалека — всміхаються Ользі й Перун срібно-вусий, й промінням увінчаний Хоре, і Мокош — богиня глибин водних, лататтям заквітчана…

Ах, боги! Що їм сум самітньої старості! їм, що не відають відквітання ані безсилого наближення до невідворотного гробу? Тішаться вони з крові офір у вічно ясній лазурі!

І… безсилі змінити шляхи долі, що й над ними панує… Так само, як Ольга сама, стала шукати і та — далека й раптом така близька Гелене — іншої незнаної мудрості, міцнішої за долю непереможну.

Але відстрашили Августу-самотарку містерії Мітри і Діо-ніса, кров’ю окроплені. Не знайшла в Геленіному серці відгуку ані Мати Ізіда, ні Добра Богиня, ні Аттіс, сірійським жінкам такий милий.

І зацікавилась листами Павла з Тарсу. Правдива ця Одіссея, повна небезпек, цікавішою за Гомерову видалась. Шукаючи за подібними ж творами, натрапила на описані лікарем Лукою дивні події й життя того, хто, будучи "царського роду", вибрав собі скромний титул "сина теслі"…

— Та це ж — віра рабів! Найнижчих серед людства!

Знизував раменами блискучий, цезарський старшина

Константин, дивуючись зацікавленням матері29.

А мати підносила ясний, як гірське джерело, зір й спокійна, без терпкості і образи, відповідала:

— А чим же є я сама? De stercore levavit me Fatum ad regnum…

Однак замислилась Гелене-Августа: чи ж дійсно лише ті, найвбогіші, ішли за Ісусом Назаретським? Таки ж жінка Ху-зова була зоста, придворна матрона! А Вероніка, шо вигодувала цезаря Тіберія? А Маріам з Магдали? Гетера? Так, але ж була це "семи бісами" оплутана жінка. Тобто: Венерою-Аф-родітою одержима. Майно ж мала вона — княже, від батька Теофіла, арматора кораблів, та матері-мілетянки, що володіла торговлею пурпуром в Тірі. Освітою ж Маріам з Магда-ли дорівнювалась александрійському філософові.

Чи ж не твердять30, що Бар-Толомей був нащадком володарів Єгипту — Птоломеїв?

А "рибалка" Петро?.. Чи ж тільки вбогий рибалка? Чи володів рибними ловами, човнами й кораблями, а ловив сам, разом зі своїми людьми, як добрий господар, що до всього сам прикладає руку…

Бо як би Флак, цезарів легат, сватав би31 доньку звичайного рибалки — Петронілу?

Плебейку не сватають. Гелене-шинкарівна це добре знає! їй тільки розказують:

— Беру тебе за жінку! — якщо припала їй на долю така честь: жінкою шлюбною бути, не конкубіною.

— І що ти знаходиш у цьому жидівстві? — погордливо усміхається материним студіям Константин.

Таж хитає головою учениця філософів:

— Якщо Ісус, син Бога Передвічного, як же може він належати до якогось народу? Логос не може бути ні греком, ні фінікіянином, ні жидом! Він є той, хто є, був і буде! Бог є понад народами, як небо понад землею. Не мож: е Створи-тель бути створеним!

— Але ж народився він жидом! — не відступає Константан.

— Певно, для того, щоб дати тим доказ: принизити Бога ніщо не може. Промінь світла лишається "світлом від світла", хоч би й відбивався в багнистій калюжі. Найнижчий стан людський вибрав він собі, як вибрав і смерть найганеб-нішу, щоб цим ствердити: людське Бога не принизить…

— І дві мети постановила собі Августа Гелене, — розганяють Ольжині мрії слова старої шинкарки — здобути з землі, де було

зганьблено Бога-Відкупителя Святий Хрест. Увільнивши ж від переслідувань віру Христову — принести її до рідного краю.

Першої мети досягла. Десять літ до повної сотки бракувало Гелене, коли дісталась до Єрусалима — продовжує казку правдиву старечий голос. Була присутня сама при руйнуванню поганського храму Венери, що римський цезар32 на висміх "галілеянам" звелів поставити. Не відступила ні перед втомою, ні перед спекою палестинського літа, просяклого розпеченим порохом. І таки привезла до Царгорода Святий Хрест виповнена днями Августа. З сина ж Константина, тоді ще поганина, взяла обітницю, що нікого й ніколи не скарає хресною смертю33… Ну, а другої мети не доп’яла: запізно взялася! І віру Христову до рідного краю не принесла… запізно було!..

Захитала головою, як сумна верба над водою верховіттям, ветха днями шинкарка. І замовкла, занурившись в думи без образів і без слів…

Ольга встала — струнка, як колумна святині. Гарна у зрілому віку свойому, як дозріла, багата плодом осінь. Дворяне, поділившись по сніданню на гуртки, відпочивали після прикрого — цілонічного — коливання по розгойданому морі.

Над горіхом, виблискуючи сяючими біллю крилами, кружляли голуби. З заднього двору, де пси мирно мовчали, розкочувалось кудкудакання курей. Його ж переривав — звуком мідяної букцини34 — півнячий спів…

В холодку біля криниці, накритої обплетеним винною ревою дахом, обсадженої барбарисами, облитими ніжним ароматом золотого квіття, Чудна-скальдка35 тихенько перебирала струни своєї арфи. Її ж гру приглушеним, ледве чутним хором відтіняли свіжі молоді голоси.

Гелене, юна шинкарівна, з ясним поглядом, якого не засліпити жодній цезарській славі, прислухалась до незнайомого, привабливого співу, спершись на піврозвалену стіну овочевого саду.

В стайнях пирхали коні. Рабиня у смугастій туніці скидала з горища запашне гірське сіно…

А стара шинкарка, як постаріла разом з Землею дріада, самітня в мріях і в думах своїх, хитала білою головою, повторюючи безсило:

— Запізно!.. Запізно!..

Лише байдужий до радісного ранку сидів нерухомо "борзописець", як статуя уваги…

Княгиня Ольга скинула з шиї важкий золотий ланцюг з порожнім медальйоном-ковчежцем, приправленим на най-дорогоцінніший дар базилевса: частину Чесного Хреста, що мала одержати по охрещенню. І одягла золоту оздобу на шию старій шинкарці.

— Поки що візьми порожній. Повертаючи ж з Царгоро-да, поділюся з тобою частинкою Святого Хреста, що належить тобі як спадщина по святій твоїй прабабуні…

Відступила було від онімілої бабусі і знов обернулась.

— Друга мета Августи-Гелене буде також досягнена, — промовила, поклавши правицю на груди, немов присягала: "Віру Христову принесе на Тавріду і на Русь-Україну таки Гелене. Її-бо найменння прийму у святому хрещенні…"

ПЕРУНОВЕ ПРОКЛЯТТЯ

— У воду наузника!

— Геть з чарівником!

— Най за богом своїм іде!

І тіло Перунового жерця стрімголів полетіло з кручі, широко розкидаючи руки, немов уостаннє власного кров’ю, не люстральною водою, кроплячи своїх вірників.

Рев ошалілого від насолоди знищення натовпу злився з тріскотінням вогню. Полум’я обхопило Перунів храм. Вогненний язик висунувся з-під стріхи. Лизнув різьблений, дубовий гзмиз, немов пробуючи свою здобич. І уже нестримно, квапливо ковтав, швидко та часто облизуючись. Як голодний пес смачну поживу.

Раптом з оглушуючим гуркотінням завалився дах Перунового храму, обсипаючи люд дощем іскр. Натовп витверезився. І несподівано стало жаль старої святині.

Кожний звик до неї з дитячих літ. І порожнеча на "Перуновому холмі" відбилась в серці болісною раною.

Після опоєння знищенням прийшло пробудження. Натовп, мінливий, як море, переходив від бурхливої хуртовини до меланхолійної тиші. Було ніяково. Як після трусли-вого вчинку. Стали розходитися більшими й меншими гуртками… як колись, зі свят у Перуновому гаю…

Бойовний настрій, як вогонь, зруйнувавши, що було можна, впав, вибризкуючи іскрами питання: "А чи ж не помститься Перун?"

Плохіші мовчали, спустивши голову. Завзятіші, щоб підбадьорити самих себе, кидали камінням у ріку: влучали у дерев’яне тіло Перунове,

що коливалось на поверхні води, перевертаючись на хвилях, як людина, що умощується до сну і шукає зручнішого положення.

Зненацька над дніпровими хвилями блиснула, зломана в лікті, срібна рука поверженого бога. Немов піднеслась до неба, — скалічена — з загрозою й прокльоном.

— Видибай, боже! — розпачливо метнувся з натовпу несамовитий зойк. Немов простягаючись з поміччю до гинучого бога… Люд на мить нашорошився. Як отара перед небезпекою. І раптом кинувся врозтіч з криком.

— Видибає!

Виконаний чин не викликав ясно оформленого висновку. Лише рефлекс.

Спустошена й опустіла круча "Перунового холму" помалу западала у мерле мовчання й пітьму.

З-за хмар обережно виглянув край місяця. Співчутливо торкнувся прохолодою свого срібла чорних ран лісової святині. Перечекав хвилину за легенькою хмаркою. І, заспокоєний безлюддям і тишею, виплив цілковито — повновидий і блідий. Та й завмер нерухомо, болісно здивований довершеним ділом знищення. Рясним віттям крислатого дуба промінь продерся аж до лапатої рослини, що непорушна лишилась у прим’ятій траві. Саме в цей мент на листя впала метко кинутим камінчиком невеличка жабка-рахкавка. Дихала часто й швидко. Немов по довгому плачу або з втоми далекого шляху. Глипнула жовтавими повіками. Та й залізла в траву. Лапате листя заколивалось, розхилилось. У місяш-ному сяйві блиснула бліда — як у мерлого — срібна рука. Стиснуті пальці тримали золоті громові стріли. Здавалось: загрожує стиснутим п’ястуком. Мало не торкаючись поломленого галуззя, низько залопотіли ледве чутно крила ніч-видів-кажанів. За ними — немов

навздогін — майнув м’яким летом пущик. Кинув протягло-смутний, як ридання, свій крик. І зник у пітьмі. З обпалених, поломлених дерев сльозами падало зв’ялене листя. Місяць скрився за хмару. І згасла срібна рука, немов всмоктана потолоченою землею.

Давно уже аж у глибини Понту Евксінського віднесло срібнорукого Перуна. Перестав він бути пострахом й малим дітям. Навіть бабам-ворожбиткам, які перейняли спадщину від колишніх жрекинь Мокоші, — що у таємних вирах чор-торіїв сидять, — зарікання та наговори, став Перун лише "наговорним словом".

Але прокляття Перунове пережило давніх богів. Впаде-бо пошесть на Київську землю, поверне в жалобі з побойовища княжа дружина, суш чи помір люд київський морить — хитають головою християне:

— Перунове це прокляття!

А дехто крадькома й під кручу "Перунового холму" поради шукати іде, до землянки, що під корінням старезних осокорів ховається — тих, що то ще "варязьким кораблям за притик36 служили".

Не звір лісовий у печері тій ховається. Не чернець святий у печері спасається, "ясновидка Богдарка" у тім лігві живе. Хто каже сорок і вісім літ. Інші — ніби споконвіку живе там. І до скінчення віків там перебуватиме. Несмертельна-бо баба Богдарка. Знає все: і що було, й що буде. Тож на пораду ясновидки стар і млад іде, убогий і багатий свою журу несе…

Але, дарма що люди сотками Богдарчин вік рахують. Око у баби зорке та гостре, мов у рисі. Тому не вкриється від ворожбитки, хто це пізньою порою, не в мнозіх, а сам-одним до печери під кручею зайшов. Золот перстень на правиці іс-крою-самоцвітом ясніє, коли блискуче Володимирове срібло перед бабою мече.

— Не зі світу звести, ніже смерть заподіяти прагну! Тільки зроби, щоб я був батькові за братів миліший. Мені щоб спадщину отчу дістати і над братами сісти!

Хитає головою стара Богдарка. Та на свого гостя так дивиться, що аж відсахнувся він й за меч хапається.

А баба спокійно рукою меч відхиляє.

— Сховай, господине, свій ясний кінчак! Не честь-бо мечу жіночою кров’ю умиватися! Ворогів же тобі, княже Яро-славичу, — ох! — не забракне!.. На них меч свій сховай!

— Хто прозрадив? — стискує п’ястуки княжич.

А баба своєї:

— Тяжке ти лихо задумав, ясний Ярославичу! Прокляття Перунового просиш! Ворожнечі братної, княже! Але дам, дам, що бажаєш, бо то доля твоя!..

І здається синові Ярославову — не у вічі живі він дивиться, а над безоднею чорною нахилився.

Богдарка ж коло вогниська вже заходилась. Вогонь з іскри малої пробудила, котлик наставила, зілля-ненавис-ник з тисовим деревом варить. Шепоче слова наговорні. З кутка, мов помічницю — подругу рись ветху — як і сама баба, — покликала. Добре обряд таємний вчена звірюка знає! Коло ватри примостилась. Прискає, дме на вогонь, бабі помагає. Мов той учень ковалів, що міхами вогонь роздимає.

Кипить у котлі. Над котлом пара здіймається. Княжичеві здається: постаті братів в ній… і стіл Київський? І битви мнозі… І берло княже та барми — ознаки володарські! — таки у нього, у Всеволода Ярославича?..

А баба ллє чорну тектину до котла. По краплинах відраховує. Не то жалі-спогади виливає. Не то закляття чинить…

Сім разів по три поклони вдаривши, зі схованки таємної срібну руку несе… Золоті грімові стріли зі стиснутих пальців виймає,— княжичеві Всеволодові подає.

А до плящини глиняної гарячого зілля звареного наливає.

— Цим сонного батька свого, господина Ярослава — князя покропиш. Стріли ж, — ох! княжичу! — стріли з "хол-му Перунова" розмечеш в різні боки… Київський стіл твоїм буде, Ярославичу. Але, знай, княжиче ясний: ворожнечу братню у землі цій ти сієш!.. А вона — прокляттям Перуновим так уже тут довіку і загніздиться…

Таж не слухає княжич.

Таке вже серце людське, що водночас і вірити, і не вірити вміє. Вірить Всеволод Ярославич, що на стіл Київський сяде, бо бажає цього. А прокляття Перунове?.. Маріння це нерозумної баби Богдарки!..

Сипле золото князь. І вже немає його. А баба золото княже — мов сміття — ціпком своїм відсуває… І довго самітня та нерухома стоїть, прислухається, як в долині завмирає тупотіння княжого коня…

Вгасла ватра в печері. Пітьма і в Богдаркиному серці. Хоч над Києвом стольним божий ранок ясніє… Зблідло небо. Здригнулась ніч, відчула: треба вступитись, бо ясне сонце іде! Спить ще Київ. Лише на "Ярославовому дворі" меркає світло, серцем недрімним вартує, змагаючись з ніччю-пітьмою…

Запрацювався князь Ярослав. Аж до біл-дня над "Руською правдою" час забув. Розкрив крила мудрий дух княжий та й просторами Вічної Правди ширяє…

Здобуває ліпшої долі для землі своєї князь Мудрий. І бадьорий та радісний дух його. Нема-бо радіснішої праці на світі, як щастя кувати...

Зненацька — краплиною їді-отруї — в душу тривога впала. Чадом гаснучої свічки протяглась перед Ярославом згадка про прокляття Перунове...

Сперся підборіддям на руку. Думкою пливуть відгуки мудрості країв далеких — з книг чужих вичитаної...

— Царство "пресвітера Іоанна", що в ньому жодної тіні нема?.. Так! Не казку-мрію, а дійсність, здобуту твердою волею своєю, впертою працею духа творитиме у Києві князь Ярослав!..

— Царство "пресвітера Іоанна", сплетене з Мудрості, Правди і Любові!..

Най же стане тоді з ним на прю те прокляття Перунове!

Небо на сході всміхається князеві ясним усміхом Світла. Зоря Вранішня перлиною білою тремтить... І довгим поглядом спочив на ній зір Ярославів. Любить князь зорі, що з хаосу вийшли, але хаосом більше ніколи не будуть...

І хвалою вічною озивається серцем Ярославовим улюблений його вірш зі Святого Письма, — про Божу Премудрість: "Коли круг земний ще не був закреслений, а безодні водні не були ще створені — я уже була..."

І відкладає князь "Руську правду", бере новий, блакитна-вий аркуш. Вправно й швидко креслить — відпочинок-бо є переміною праці! — плани храму Святої Софії — Премудрості Божої — царства Божого нерушимої стіни...

На "тріумфальній арці" храму — так само, як і у церківці Золотої Брами мусить бути зображення Благовіщення.

Бачить у духу цей образ князь: Пречиста — ясна і ніжна, як перлина — Зоря Вранішня. Перед нею ж архангел з жезлом мандрівника...

Доки-бо не знайдуть сталого дому свого у Премудрості Божій — мандрівниками є лише люди на шляхах життя...

І від брами до вівтаря святині київської най кожний, хто у Київ увійде, — відганяючи прокляття Перунове — словом архангельським вітається з землею Київською:

— Радуйся, благодатна, — Господь з тобою!..

Кірасою-видиною, немов утвореною з весняних хмар, стали на Київських горах княжі палати. Приглядаються уроді своїй, відбитій у синяві Дніпра-Славути.

НА ЯРОСЛАВОВОМУ ДВОРІ

Нинішній князь, Ярослав, перетворив давній Володимирів "терем на горі" на "великий двір Ярославів". Коло Десятинної —"у Дивів" — церкви розбудував його.

Звикли уже кияни до мармурових "дивів"; "дівами" також зве люд посполитий марморяних богинь, старогрецьких, що привіз з Херсонеса Володимир-князь та постановив на широкому майдані "Бабиному торжку". Від тих же таки "кам’яних бабів" — богинь старогрецьких — має назву свою торговиця.

Не викликають уже зачудування киян і мідяні квадриги, що прикрашають київський форум — площу "народної ради".

Однаково звикає людське серце й до пишноти-багатства, й до біди нужденної. І однаково — до обох байдужіє.

Але нові, різьблені прикраси палат Ярославових, та мозаїка — "мусія" з марморів, фіалового, рідкого порфіру, сло-новини й кольорового скла — майже як самоцвіти дорогоцінного, вбирають очі не тільки київських "невігласів", що з шинку до шинку ходять, тямлячи одно лише з Володими-рових навчань, що "Русі веселіє єсть пити".

Інші-бо слова князя мудрого, як крізь сито дірчасте, з пам’яті й розуму на вітер пустили.

Київському люду здається: райською радістю є жити в Ярославових палатах. Вовіки у цих розкошах не знудився б, жури-туги не зазнав би. А отже — як вечір імлистий задумана, як під-зимок, що скарб золотого листя по вітру розвіяв, сумна сидить під віконцем донька Ярославова, молода Настя-князівна.

Немов не до шлюбу з угорським князем Андрієм стати готується, а у черниці ніби має йти — до Свято-Ірининсько-го, нового монастиря, що Інгігерда-Ірина, мати-княгиня, щойно поставила.

Лине журливий погляд дівочих очей, шукаючи і не знаходячи собі розради. Лине ген, аж за "Перунів пагорок", що давно уже на ньому требище "капів" — богів поганських звалено.

Даремно тішить молоденьку князівну колишня хова її, Боричева37 боярина, Орина. Про турнір — "збройну кольбу" — Ярославні нагадує. По-перше38, бо на Ярославовому дворі ця лицарська забава відбулася. Схотіли лицарі-чуженини бойовою своєю зручністю майбутню володарку свою потішити.

Не слухає Настя-князівна хови Орисі.

Зажурилося дівоче серденько. Майже дитина ще Настя. І лячно дівчаткові. Чуж-чоловік їй наречений Андрій-коро-ленко. Вродливий — то правда. Але ж такий смуглявий з лиця, мов з мосянжу відлитий. Очі ж, як у циганина, вогнями-іскра-ми грають. Чорними зірницями-сполохами виблискують.

Як з таким сам на сам залишитись? Ціле життя невідлучно одним путем іти? — І пурпуром пашить личко дівоче.

А серце журиться-плаче: "Покину татка і неню, сестер-подруг… Може, навіть і хову Орисю?"

А Київ рідний… Київ, де люд у багрянці та паволоці ходить, коней-мимоходів39 золоченою збруєю кульбачить, на сріблі-злоті під голос гуслів-свірелей їсть…

Чи ж бо є в світі місто, щоб стольному Києву дорівнялось?

В ньому і раби у намистах та золотих гривнах-нашийни-ках ходять40.

І пече Настане серце туга-журба по родині. Чи ж зійдеться знову з сестрами?

Одна-бо — до Франції далекої віддалася, там на королівському престолі сіла.

Друга — на півночі володарить.

Третя — за вікінгом-героєм бозна-куди подалася. Так зникла, немов підводною царицею стала.

Настя ж до Угорського краю, за Карпатські гори — далеко! — помандрує.

— Життя — не танок-хоровід… — зітхає хова-бояриня, — Не розсиплються лукою зеленою квіти-подружки, щоб знов вінком заплестись. А в ньому — рука руку тримає, голос голоса наганяє. Ітo вкупі струмочком біжать, то одинокою хвилькою котрийсь вирветься, вгору виплигне дзвінко, щоб розплинутися легкою хмаркою.

Журливий погляд Ярославни спочив на діброві, що постелилась далеко за замкову гору, ген, поза "двір домести — ків", грецьких церковних співаків, вивезених з Візантії.

В тому гаю князь Ярослав звелів збудувати майстерні чужоземних мистців. Понад усе полюбилась йому східна "пе-регородчаста емаль", оздобні "полив’яні плити" та "мусійне діло", що "по камінню склом вишиває", візерунки предивної краси викладає.

Зацікавлений тими дивами, князь звелів недалеко від власних палат поставити майстерні. І не минало дня, щоб мистців мусійного діла не відвідав, не приглядався, як ллють струмочками, немов мед барвистий, скло текуче до золотих щільників-рамок, або як стужавіле скло на дрібні кісточки-мусію крають.

Настя-князівна з дитячих літ до тих майстерень ходить з татком охоче. Тішилось дівчатко: гадало, все те лише їй на забаву ладять.

Особливо ж любила Настя майстра Ільмара41— того, що на зріст і невеличкий, але таку велику, кучеряву голову над "блискучими забавками" схиляє.

Настя певна була:

— Ільмар — не звичайна людина! Може, він з кроснят-дрібнолюдків? Тих, що то під землею живуть, там злото-срі-бло кують, самоцвіти з земних глибин добувають?

Ільмар, правда, сміявся з цього. І кроснят тролями звав. Але ж так докладно все про них знав, що сумніву бути не могло: певно, серед них він виріс і з дитинства жив.

— Тому й нехрещений Ільмар, — гадала дівчинка, — До церкви Божої не ходить, а до Торового капища, що над Дніпром стоїть, недалеко від Хрещеного потока. В тій поганській святині з давен-давна варяги-чужинці присягали, коли укладали умови з киянами. Але поганин чи троль Ільмар не боявся приходити майже щовечора під "грушку благодатну"42, що з могили мучеників-християн Теодора з Іваном виросла.

Настя добре знала цю давню подію. Стільки-бо разів про неї від хови Орисі чула.

І, заплющивши очі, викликає в уяві Настя-князівна свої дитячі згадки. Ось маленька Настя збирає червоні всередині, як вино запашні, солодкі грушки. А хова Орися під деревом сидить. На стовбур Ільмар сперся. Не говорить. Лише на молоденьку — тоді! — бояриню красуню дивиться. Потім спустить очі і немов про ввесь світ забув.

— Чому "благодатні" ці грушки, Орисю? — Не тому питається Настя, що не знає, а лише щоб почути знов знайому, давню, правдиву "страшну казку".

Тим-бо й цікава вона, що все Настя наперед уже знає. Ну, і лячно. Але те страхіття дуже, дуже давнє…

Слухає мала Настя про Теодора з Іваном, що були тато і син, і християни обидва. А у них грушка росла коло хати — от така самісінька, солодка і червона.

Коли вечоріло, старий тато, Теодор, сідав у холодку під грушкою та й молився. Тільки ж знав він всього одну молитву: "Радуйся, благодатна, Господь з тобою!"

— До Святої Софії, Премудрості Божої, молився! — каже Орися.

А люди те чули. І прозвали грушку "благодатною", бо все те слово під нею лунало.

Бачить Настя-князівна, як сидить вона, дитина, на траві. У подолку грушки тримає. А коло стовбура Ільмар стоїть, слів Орисиних слухає, очей від боярині не відриває.

— Одного ж разу — на Спаса, — підказує Настя, — принесли Теодор з Іваном грушок на Бабин торжок.

— Саме на Спаса, ластівочко, — притакує бояриня.

— А на торзі Перунові жерці своєю наговореною водою нові овочі кроплять. Дійшли й до Теодора з Іваном. А ті не дають.

— "Отруйним овочем народ морять!" — гукають жерці.— Кров’ю вудвудовою43 грушки напоєні.

— Присягніть на Перуна, що то — неправда!

Але ж Теодор з Іваном поганської присяги не приймають. Люд кинувся на "християн-травичів" і до смерті забили обох. Коли ж забили — заспокоїлись. Навіть згадали: "Добрі то люди були! І нікому не

шкодили". Зібрали пошматовані тіла й на місці, де вбили, могилу викопали. Та й поховали обох. А хлопійко один знайшов цілу грушку з тих "благодатних", що люд їх розкидав і потоптав. Хотів було з’їсти її хлопійко. Таж люд не дозволив. У могилу її до скривавлених тіл поклали.

— І з неї це дерево виросло, — закидає бояриня голову, на грушку високу дивлячись. А між вітами — зорі золотими овочами райськими сяють, райську росу — зоряні сльози — з вій промінних на землю стріпують.

— Святі були… — На крилах легкого зітхання вилітають тихі слова з боярининих уст. — Тому й стерпіли люту смерть…

І несподівано Ільмарів голос від стовбура луною відгукнувся:

— У великому натхнення мали… тому і у малому вірними лишились, — по-своєму віддає хвалу богові поганин.

Ті слова запали Насті у душу, мов закляття. Здавались таємні — як наговір, а гарні — як пісня.

1 раптом імлою згорнулась і хмарою розтанула жура.

— Ільмар щось знайде, що з Києвом і родом мене зв’язало б!

Встала Настя. На душі проясніло. А дзвони Десятинної церкви всі враз хором-радою озвалися.

"Зроби дзвін! Зроби дзвін!"— вибивають поважно великі. А малі часто, дрібно починають: "Дзвін срібний! Дзвін срібний! Срібний дзвін!"

Князівну мов промінним натхненням залило.

— Дзвін слави невмирущої! Хай же лунає його голос аж до найдальших країн, де володарять Настині сестри…

Про мудрість Ярославову співатиме він, про ласкавість та добрість Інгігерди-княгині, про красу стольного Києва прекрасного…

Майстер Ільмар на слова князівни Насті всміхнувся.

Великою головою своєю у гриві буйного волосся притакнув, коли Настя згадала про давній вечір той, — під грушкою благодатною! — коли слово Ільмарове в душу Ярославнину запало.

На торбинку, що коло пояса на золотих ретязьках причеплена, сягає Настина рука. Але Ільмар поглядом стримав цей рух.

— Не турбуйся цим, ясна князівно! Я і за володарів багатший. Більше-бо дає моя рука людям радості і потіхи, як прийняти може від них дарів. Думку творчу я маю. Можу втіляти мрію, коли її мені хтось звірить. Моїх же мрій чи згадок відняти у мене ніхто не може.

І глянув з-під сивих, нині навислих брів на бояриню Орину. Глянув як тоді, коли вона про грушку "благодатну" ввечері розповідала.

Не день і не два тавить Ільмар на вогні срібло і крицю. Плавить мідь-руду, то золото ясне. Мішає, додає, плавить, варить і знову мішає.

Глибоко у землю вкопану форму ладить. До неї розпечену до білого гарту мішанину свою ллє.

А на дзвоні готовому, твердому виводить хитрими знаками таємні руни. З ними ж напис "руським письмом" переплітає.

І майстрові думки творчі навколо Ільмара легким роєм працьовитих тролів в’ються. Срібними іскрами мрії його кують.

Що йому біжне життя? Що самітність? Чужина чи здеформоване тіло, в якому живе крилатий, вільний дух!..

І не в’януть йрго давні мрії колишні про красу чуженин-ки-боярині, що перецвіла обіч нього — не для нього. Вправна рука вирізьблює на дзвоні гасло далекого вечора, що вилетіло з серця, переповненого солодкістю нездійснимих снів:

— Шукай натхнення у великому, будь вірний і в малому!

Щирим золотом — як натхнення — сяйливим напис

кладе. А слова "будь вірний" з криці, досиня загартованої, виводить.

І як скарб дорогоцінний везе з собою Настя-княгиня до Карпатської землі Ільмарів "срібний дзвін", сяйливий та ясний. Везе і грушку "благодатну", що власною рукою з крислатого "дерева дитячих згадок" зірвала.

Як дитячі роки, солодка вона… І, як дитячі роки, не дасться її зберегти…

— Засаджу ж зеренце у далекій, незнаній країні… В землю нерідну сни дитячі свої засаджу, щоб рідним той край мені став…

І довго княжила Настя-княгиня у землі, що стала їй "своя".

Як мрія, ніжна була Ярославна, як осінь, щедра та добра, лагідна, як вечір серпневий, що про нього напередодні весілля свойого згадувала.

Коли ж вдарила для Насті година земна остання, не вмерла смертю Ярославна, як не вмирає ніхто, хто мрію понад життя кохає.

Спить Настя-княгиня в Карпатах. Бурі зірвали з високої дзвіниці важкий срібний дзвін, завішений на згадках минулої слави. Впав і у землю ввійшов старий дзвін. Все-бо земне до землі повертає.

Але ж тролі — думки творчі митця Ільмара — й там, в глибинах земних, кують іскрами-молоточками по серцю дзвона, щоб не заснуло навіки старе гасло: "У великому натхнення шукай, будь вірний і в малому!"

І вітер вільний, гірський далеко-широко кидає відгук давнього гасла.

Де спить Ярославна — того не знає ніхто. Годі-бо знайти стежку до чужих мрій!

Лише раз на рік, на Великдень, — кажуть люди, що вміють розуміти голосам лісу, — будить Настю зо сну спрага по славі земній, по життю.

Тоді "попахає" Настя грушку, що з могили "до кінця вірних у малому" принесла. Не засадила-бо княгиня Андрієва своєї "благодатної". Бо не зів’яла і не всохла та грушка. Так і лишилась живою та свіжою. Як згадка про дитячу радість. 1 поклали Насті на груди, до труни предивний той овоч, що пахнув кадилом, медом і розораною весняною ріллею.

Аромат життєвої сили землі не дає Насті смертю померти, лише вколисує солодким сном.

А вітер карпатський кидає луну-відгомін давнього гасла:

— У великому натхнення шукай, вірний будь і в малому…

Брате, чи чув ти той відгомін у серці своєму?..

СТУГНА

Х Ариморською мевою над суворим Балтом росла молоденькая Рогніда, донька Рогволодова. Як хвиля морська — вільна, як ранок весняний — приваблива. Як справжня нор-манка — не знаючи над собою жодного пана. Бо ж і сам батько, Рогволод, вікінг вільний, сміливий, пишався донь-кою-красунею. Радів, бачачи Рогніду свою нескротною — як море.

— Варязька кров! — всміхався з-під сивого вуса. І сам доньку навчав оштепом володіти, мечем шермувати, у бу-рю-хуртовину на морі власноручно плахтою-парусом керувати, без страху, твердо і справно мореплавцям розкази давати.

— Хто дістане за жінку Рогніду мою, — всміхався Рогволод, — дістане бойового товариша — друга, дорадника розумного. На княгиню, володарку Рогна моя вродилась, не тільки на матір княжого роду, господиню дбайливу.

І недосяжною, як небесна зоря, видавалася юнацтву Рог-ніда. Тільки мріяли про неї, слухаючи співів, що ними скальди44 Рогніду величали.

Таж високо верховіття дубів до неба підноситься, а й з них листя паде на землю…

Високо попід небом хмари пливуть, таж на землю дрібним дощем проливаються…

За самого бога Одіна радий би посватати свою доньку Рогволод. Таж, видко, пиха вікінгова богів уразила.

І не довго з-під срібного вуса всміхався Рогволод. Тяжка година прийшла на грізного вікінга. Ще тяжча на Рогніду його молоду.

Прудкіше за вихора-бурю впав на Рогволода київський князь Володимир. Вдарив грізніший, як громи небесні. Не на хвилях-бо морських, — сухоніж, на твердій землі довелося битися вікінгові.

Статечно билися богатирі північні. Як Top45, кресав молотом боєвим смерть Рогволод.

Таж пробила година вікінгова. Виповнилась доля Рогні-дина. Так вирішила доля богів…

Унівець пішла, димом розвіялась слава Рогволодова… Рог-ніду ж молоденькую, що впала в око Володимирові, за дружину появ князь київський, ласку бранці переможеній проказуючи. Міг би просто, як невільниці, їй розказати, щоб на порозі одрини46 його чекала на волю переможця свого і пана, — вогню хатнього, вкупі, не розпаливши, вина посвятного не розділивши. Косу розплетену вином з олією не покропивши.

Гучне та веселе було весілля у стольному Києві. Таж Рог-ніді тризною поминальною воно уявлялось.

Чом не дали їй боги до Валгали47 з бойцями-героями увійти! Радніш, як на Київському престолі сидіти, випливла б у море широке Рогніда — на похоронному тому кораблі, що тіло вождя-вікінга на вічність везе. Самітний, без мореплав-ців-гребців, без керманича з оком вірним, недрімним. Тіль-ки-бо дружина вірна або донька-сирітка сміють у останню ту путь з мертвим вікінгом пуститись, щоб її — до живих — більш ніколи не повернути. Синам-бо не літь на смерть від власної руки іти, коли можуть впасти у почесному бою, за рід свій, за славу, за край…

Тільки вдові або доньці-сиротині належиться у широкому морю ложе мертвого підпалити, собі ж серце мечем пробити й у вогні болісти своїй згоріти…

Таж не судилася Рогніді ця слава путі останньої. Самоцві-тами-перлами замість сліз прибрана, мусіла на етапуванню славному княгинею сидіти. Меди-вина пити, лебедя білого перша "порушити", пісень весільних слухати… І не був би їй нелюбим Володимир. Все-бо мав київський князь: з обличчя — ясний, мов те сонце радісне, зростом — мов тополя — високий, стрункий. Брови — соболині, очі — соколині.

Таж коли б не "з розказу" любити його! Коли б не як здобич взяв він Рогніду, а як нагороду за славу бойову здобув горду норманку!

І очей не підводить на князя-дружину Рогніда. Ворог він їй. І таким — на все життя залишиться. Сила й кригу на півночі дикій проломить. Але квіттям весняним криги студеної не вириє! І коли надійшла та хвилина, що по давньому звичаю молода мужа свого має роззути — затялась Рогніда. Лише кинула щдю отрути напоєні слова:

— Не літь ми, князівні, роззувати сина Малуші-рабині! Не літь ми роззути рабинича!

Аж зблідли присутні, що смерті не раз і не два просто у вічі дивилися.

Володимир же тільки очима блиснув. Рухом руки звелів вийти всім, до останнього отрока-постельника. Сам на сам з княгинею молодою лишився. І така принадна йому непокірливою гордістю своєю Рогніда, як жодна красуня слухняна ще досі не була. Тшьки ніч знала, що між подружжям сталося. Але до "дому жіночого", жінок-конкубін та бранок-красунь, що на втіху княжу з країв найдальших привозили, Рогніда не увійшла.

На Стугну-ріку, де городище Васильків, — коло Києва стольного, відвезено Рогніду. Не схотіла з собою брати ні дівчат покойових, ні мамок та няньок, як було у звичаю. Тільки старих своїх слуг — що з батьківського дому ще лишились, — собі попрохала.

— Сама хочу бути! — з князем-дружиною розлучилась. — Най жалобу по батькові у самоті відбуду. Велика жалоба моя — багато місця потребує.

І не розтиснулись Рогнідині уста. Ані слова, ні нарікання — жіночим звичаєм, — з уст не зірвалось. Ані луки зелені Васильківські, ні тихі левади, ні пагорок Перунів, що божище Перунове над краєм підносив, не бачили сліз Рогніди-нор-манки. Аж Стугна-річка дивувалась. Вона-бо стільки сліз дівочих у безвість змила! Не одно і не два тіл дівочих у хвилях своїх похоронила… Гей! Хто як річка знає горе дівочого серця, сльози жіночі та болість кохання зломленого безжальною долею!..

Тільки мовчки ходила самітня над Стугною Рогніда з обличчям байдужо-спокійним, як у мерців, що для них марнотою є все поземське.

"Застогни, заплач, — радила річка тихенько. — В стогоні-бо — життя озивається. І в болісті є сила життєва… А в мовчанні… як в пустині — лише смерть…

Таж серце норманське — за камінь певніше, за скелі твердіше, за пустиню палкіше у завзятості своїй. Його не примовиш, не прихилиш, не зм’ягчиш…

І заплакала, стогоном стогнучи, доти тиха річка. З тої доби Стугною її звуть. Дівчата ж Васильківські вночі уникають над берегом Стугни іти. Хто ж, не знаючи, зі Стугни нап’ється, — сумом серце своє наллє. І понесе його життєвою дорогою, як келих тяжкий, що ледви двигати можна.

КИРИЛО КОЖУМ’ЯКА48

(впустили голови бояре. Не сміють на князя Володимира очей піднести. Розумом-бо бажають, щоб розказ княжий біді-горю кінець поклав. Таж серце каже:

— Як бажати, щоб батько власну доньку на смерть виправив?

А Володимир схилився чолом на руку. Вуса кусає. На скроні жила б’ється, кров’ю чорною наливається.

Мовчання вагою невидимою навалилось на світлицю княжу. Тінню-сумом вщерть її наповнило. Тільки іскрами з гіівпітьми кидають алмази-діаманти, що ними Панагія2 на княжих бармах49 прикрашена. Немов на княжих шатах сльози горять, не очима виронені, а з серця самого ніби вони вирвались.

— Най же станеться!.. Амінь! — перехрестився князь. І підписав грамоту. З крісла встав — як мерлець з гробу, — білий весь. Рука не чує, як сувой згортає. Не бачить око "печатників", що нечутно сап’янцями ступаючи, кулю зеленого воску до грамоти привішують, печаткою-щемками її сплющують, образом Володимировим і з тризубом його віск "знаменають".

Припечатана доля князівни Горислави-Людмили50, доньки Володимирової; завтра, чим світ, піде офірою — за Київ стольний, за люд хрещений, за край київський, — на поталу стане змієві лютому. Загніздився, окаянний, в Дніпрі ясному. Чорториї хвостом поганим крутить-скаламучує. Пустошить край довколишній. На Київ стольний отрую дихання свого кидає, пошесть-мор на хрещений люд напускаючи.

— Дай доньку — відступлюсь! — дев’ятю пащами своїми озивається.

Воювати ж з ними — як з долею! — несила. За скелю й залізо твердіша шкіра луската. Ломлеться зброя об ню. Дев’ять голів вогонь мечуть. Слиною-отруєю кидають.

Виходив вже й Ілля Муромець. Та нічого з Цмоком не вдіяв він: як вихором листя осіннє, відмів подих потвори славного витязя.

— Доньку дай — відступлюсь! — і нічого не слухає Змії-ще. Всіма дев’ятю пащами людською мовою озивається.

На сонці, на піску дніпровому вигрівається. Очі-щілини заплющив. Клацнув зубами — немов на колодку пащу погану замкнув.

Очі виплакала Анна, княгиня Володимирова. Світу Божого не бачить — пітьмою чорною став. Таж не сміє словом благальним за доньку заступитися.

— За долю-бо люду київського іде!..

Тільки Людмила1-князівна не плаче, не ридає, не журиться. Няню Євпраксію словом ласкавим підбадьорює:

— Чи ж гадаєш, няню-голубко, що Змій за милосердя Боже дужчий?..

І, як до свята шлюбного, шати-оздоби приправляє:

— За друзі душу кладу! Не літь же мені дівкою-чорнав-кою іти…

І підніззя перлове з ларців дорогоцінних виймає. Намисто смарагдове з коробиць, самоцвітами прикрашених, витягає…

Ой не хмара чорна облягла Київ-стольний громовицею-югою51, бурею небо радісне затягаючи! Не печеніжин — ворог лютий, не орда половецька погана зі степів на Володи-мирове місто насунула…

Біда щира на Київ прийшла, ще й на князя на Володимира.

Раннім ранком заплакали дзвони Десятинні. Лаврські їм риданням відгукнулися. А з княжих палат, пишних, мармурових, провід вирушив урочистий, та не малий…

Не на свято-празник провід той ішов… Ох! не на свято, не на радісне…

Попереду хор співає жалібно. За ним — в ризах чорних, — духовенство погребіння творить, димом-ладаном аж сонце Боже притьмарюючи…

Не домовину-корсть на санках везуть, як звичай давній велить, взимку чи влітку — однаково.

Молоду Гориславу-Людмилу ведуть, як ніч зоряну, в чорних шатах, перлами низаних. Біла личком князівна-красуня молодесенька. Як та лілея-снігоцвіт, що в руці Людмилиній коливається.

Володимир князь із княгинею, в "шатах смирних", жалібних виступають повагом, з родом княжим, з дружинниками вірними. А за княжим двором, за боярами — люду ж, люду хрещеного! Всі князівну в останню путь відпроваджу-ють, за любов її щиру пошаною дякуючи. Тільки няні Єв-праксії серед люду нема. Немає старенької і серед бояринь.

Стрімким спуском1, що за княжим двором від хреста Апостола Андрія52 починається, квапиться Євпраксія на Бо-ричів взвіз, до хатини малої добивається. Відчиняє двері стар-чоловік.

— Не турбуй, жінко, сина стуком-грюкотом: працю пильну кінчає він, та ще й квапиться.

Аж на одвірки сперлась Євпраксія. Зітхання з грудей на волю пташкою вирвалось.

— Дяка Пречистій! В дому Кирило!.. Я прохати іду…

— Де ж би був? — дідуган плечем знизує,— А прохати — злий час, жінко, вибрала: шкіри мне мій Кирило. Дванадцять враз виминає їх: на сириці-ремені — Цмочище ними в’язати.

А з світлиці — голова розкуйовджена виглянула, працею квапною розрум’янена. Дитячим усміхом обличчя освітилося.

— Нема коли! — до няні озивається, — На змія час!

Та й з хати вибіг вже. Біжить-летить, на ногах міцних коливаючись. Жмут з сириці ремнів на рамено закинувши. Навперейми бере — не до проводу.

А з дніпрових хвиль — голова підводиться. Немов кінська велика, а зелена — як жаб’яча. Чорні губи язиком роздвоєним облизує. Та ще дві голови за першою виставила.

Кинув ремні Кирило на березі. Підтяг очкур, на руки плюнув, ногами вперся в пісок.

— Миритися чи битись? — змій глузливо озивається. Сам не ворушиться. Лише кінець хвоста, як кіт сердитий, звиває-скручує.

— Де вже з тобою, з поганцем, миритись? Битись іду!

Але Змій аж сичить від сміху.

— Лінощі розморили мене. Бач, день ясний який… Тільки лежати та грітися!

— Я тебе підведу! — до Змія Кирило наблизився.

— Чи ж подужаєш? Ліпші за тебе були…

І вигідніше на піску вкладається. Таж не витягся ще, як вхопив Кирило за шкіру лускату. Мне в руках, як ті шкіри волові. Скочив Змій. Спінив хвилі хвостом. Високим стовпом вгору воду метнув. Всі дев’ять голів на Кирила намірює, вогнем дихає, отрутою кидає.

Таж дмухнув Кирило, напружився. Дмухнув вдруге — й відхилив вогонь. Отруя Змієві на лапи когтисті дощем падає. Реве гад, як сто турів ранених. Не від болю реве — з гні-ву-ганьби пекучої.

А з гори співи на діл вже стеляться, ладаном повіяло, близько провід!

Кирило сирицю вхопив, "у три ремені" міцно скручену.

Розмахнувся вільною рукою. І накинув на всі на дев’ять голів. Та й затяг петлю. Аж гад очі вирячив. І впав у воду. Немов гора обвалилася. Захропів, захарчав — і по гадові!..

Вихопив ніж Кожум’яка, що ним шкіри від міздри обчи-щує. Розпоров Змієві черево. Шкіру стягає міцну, лускату:

— Буде дружині княжій на тарчі-щити!

Та вже люд хрещений Кирила обступає. Володимир наперед викрочив. Словом ласкавим до Кожум’яки озивається:

— Не знаю наймення твого, ні роду-племені. Але кличу тебе, богатирю, до столування. Людмилу ж, князівну-донь-ку, за дружину, переможче Цмока, дістанеш…

Низенько Кирило князеві вклоняється.

— Не карай, ясний князю, за слово зухвале! Не богатир я — смерд простий, неотесаний… За ласку володарську твою — спасибі тобі. Але ж князівну ніяково мені за жінку мати!

Показує руки мозолисті:

— Де ж князівні таку руку подати! І з ганьби-упокорення смертю загинула б донька твоя, коли б довелося їй кулешу варити, смердову одежу випрати…

— Не потрібуватиме! — всміхається Володимир, — Від-нині-бо боярином ти станеш…

— Бояр маєш, княже-господине, й без мене безліч! А Кирила Кожум’яку одного. Чим був — тим лишуся, ясний володарю. Коли ж княжою ласкою слугу свого обдаруєш— прошу милості цієї: щоб оселя моя — доки Київ Києвом — Кожум’яками прозивалася. Щоб рід мій про те пам’ятав, з якого кореня вийшов… й чим лишиться навік — хоч би й як ласка княжа його обдаровувала.

БІСИ

— І знов на ігрища? — вдарила руками об поли вдова Янка.

Таж молодий Ізяслав, — її одинак і старечого віку потіха, — тільки шуснув взористою "в розметні трави" лудою. І зелені його сап’янці квапливо замиготіли вузькою стежкою, що до бору бігла.

— Тепер вже до ранку Божого його не побачиш! — хитнула головою старенька. — А прийде, хвалу Богові та сонцю виходящому не віддавши, спати завалиться. Як той кіт! Тьху! — сплюнула спересердя. А серце стиснуло знайоме почуття: гіркість терпка, сум безпросвітний… Така туга-жура, що краще б і не жити!

Пішла коровам на ніч сіна покласти. Таж доглянула: барило коло криниці, що розмочити поставила, — порожнісіньке.

Наважила води, піднесла дерев’яне, відро. Великі краплини з нього дзвінко у чорну глибінь скапували. І перехилила враз до порожнього барила.

Таж чи занадто відром натиснула, чи барило ветхе було, тільки ж вся вода студеним потоком вдові на босі ноги плеснула. А клепки з барила — всі враз розсипались.

— Ой леле! — зойкнула Янка, обтрушуючись. І ще дужче досадою серце защеміло. Струсила ще раз руки — добре, що хоч одежу не замочила! — розставила клепки попід плотом і попрямувала до хати.

Постояла на порозі. Ще раз по обійстю оком кинула.

Кажани нечутним летом почали вже ткати ризу літньої ночі. Небо зорями заквітчалось. Зітхнула стара. Взяла помацки кужіль з комори. І повернула до двору.

— Сяду в стайні! Все одно: крім німої тварини, не маю до кого й словом живим озватися. Самітня — як та грушка-дичка при дорозі!

В стайні ж — двоє коників молоденьких. Най же до людини звикають! Разом-бо й вік вікувати, й хліб святий щирою працею добувати…

Сукала нитку, куняючи під каганчиком, що над цебром з водою повісила. А жура ще дужче серце тисла. Думка за сином бігла.

— Не буде з нього доброго господаря! Ох, не буде!

Он бачить його в дусі, як до лісової галявини поспішає.

Здалека заграва від смолою облитої ватри б’є.

— Ніч купальська!

Від співу аж бір гуде. Чорні тіні — мов біси біля ватри метушаться. Інші — коло заточують, за руки взявшись. Крізь вогонь стрибають, на мить, черленим летом, мов жар, запалають — та й згаснуть у темряві…

Де ж би в таку ніч Ізяслава в дому затримати? Завзятий до танцю — хоч у гудці віддавай! На Добронігу, дівчину чесну, до праці беручку, що мати для сина нагляділа, — й дивитися не хоче.

Немов зачарувала його та Олодара рибалчина. І таки правда-істина, що без чарів то не обійшлося. Ніякої-бо краси стара Янка в Олодарі не бачить.

— Смуглява та чорна, мов пекельним вогнем ошмалена. Та тими зубами білими — гейби у вовка — раз у раз у тому сміху безнастанному виблискує! А в очах — у кожному по сто бісів грає!..

І батько Олодарчин не тільки рибалка, а таки ще й нау-зник справедливий. Всяке тобі слово знає: чи то зубну болість зарікти, чи

рану загоїти, чи кров заговорити — все вміє. Ще й зілійник неабиякий. Всяку рость та силу в ній вкриту відає…

На Дніпрі не як інші рибалки, вдень, але ж нічмо "на світло" рибу надить! Люди кажуть: "З русалками знається!"

І таки ж достомитно так. Коли-бо на Почайні оселився — ніхто жінки-дружини при ньому не бачив. А дитинча-немо-вля — Олодарку малу — в хаті годував.

— Русалчина це дитина — не інакше!

І вона це Ізяславові поробила, що до танців такий він завзятий.

Зітхає над кужелем стара Янка. Тріщить каганець, дрібними іскрами бризкаючи, коли навісна комаха жовтавий вогник своєю смертю пригасить. Пирхають ситі коники. Морить сном стару Янку: натупається-бо задень Божий!

А у півдрімлі встають образи давно минулі… Молодість незабутня — як щастя! Як щастя — не тривка!..

І незчуєшся — а вже відлетіла вона. А, здається, так недавно — цією ж самісінькою стежечкою! — й сама Янка на ігрища купальські бігла! Ой літа, літа молодечі! Якими путами вас сплутати, зв’язати? Щоб не тікали ви так швидко? Якими чарами вас зачарувати-спинити?!

І ще нижче хилить біс Унинія зморену сном голову старої Янки…

Не від літньої ночі, гарячої, п’янкої — від згадок тих далеких, молодечих, аж варом обдає стару бабусю. Аж у скронях гуде, обличчя палає, світ у сяйві сліпучому пропадає. Сама ж Янка — не баба беззуба, а красуня весняна — аж ща-стям-радістю горить.

І справді: горить!

Не вчула-бо за думками журливими, що сон радісний перейшли, як мала іскра від каганчика відскочила, на сіно — як порохня сухе! — впала. Золотою ниткою на солому підстілки перекинулась. Вогненною гадючкою побігла. Та й в одежу Янчину сховалася.

Коли ж із ігрищ пригнався Ізяслав, з друзями та дівчатами переляканими, заграву пожежі вглядівши — попелом лягла вся оселя. З заможного господаря сиротою вбогим Ізя-слава зробивши.

Таж не статки-маєтки гіркими оплакував нездара син, а смерть материну, що до неї ігрищами-танцями довів стареньку.

Димом-хмарою розвіялись веселощі Ізяславові. За ніч осінню, слотну став похмурніший молоденький!..

Тільки ціпок з грушки, що коло хати обвуглилась, взяв бідолаха. Та біса Унинія, невидимого. І подався до Лаври Святої — миру душі порожній шукати.

Братом Ісакієм ставши, в печері оселився.

— Не гідний я, з багниська світського ледь-ледь вирвавшись, до чесної братії сопричтен бути. Най святою самотою серце очиститься, мовчанням дух просвітлиться!

І благословив отець ігумен брата Ісакія на "подвиг мов-чальний", на життя пустинницьке, в удолі зеленому, що аж до Дніпра-Славути розливається. Але ж від світу можна втекти, від людей відійти, турботи світу цього покинути. Таж від себе самого як врятуватись?

Блакиттю небесною перед очима брата Ісакія Дніпро розливається. Ліс кучерявими хвилями шум зелений жене.

Таж відвертається від того раю безвинного пустельник.

Біс Унинія долонями невидними очі йому затуляє. Перед зором внутрішнім — духовим — образи минулого лише викликає.

До печери своєї увійшовши, сам власноручно заложив камінням Ісакій вхід. Лишив тільки віконечко маленьке, щоб ним тричі в тижню від отця ігумена просфору та воду приймати.

І все провину свою перед собою брат Ісакій має: нічмо не спить, ранком встає,— зажурений, з вечірньою тінню жалем йому душу, мов саваном, затягає. Гіркість жовчі — за напій йому. Свята просфора — хліб пустельницький — попелом в устах розсипається. А біс Унинія — невідступною тінню при Ісакієві стоїть, світ Божий йому застує.

У печері малій — бій великий іде, як на бойовиську ратному. Ще й нерівний бій. З одного боку — брат Ісакій-бо стоїть, ще й з бісом Унинія за плечима. З другого боку, віконечком маленьким рій за роєм військо сатанинське горнеться. З сопілками, бубнами, гуслями, жоломіями, з тан-цями-хороводами коло брата Ісакія кружляють, аж ранком паде чернець знесилений, непритомний. Тим тільки й тримався Ісакій, що пам’ятав: найдужче диявол нічною моли-твою-співом перемагається. І співав, поклони б’ючи, аж до втоми, знеможення:

— Живий у помочі Вишнього…

А біси вже з Ісакія і на братію лаврську сягають. Братам-просфорникам муку віхолою-заметіллю у коморі закрутять. Пекареві тісто на хліб — аж під стелю зійде. Навіть і худобі безневинній, — як гнус у Спасівку, — докучали.

Меж немає зухвальству нечистих.

На власні очі брат Матвій Прозорливий, що від Господа дар ясновидіння мав, у церкві Божій під час вечірні доглядів: храмом святим ходить нечистий, ані хреста, ані кадила не жахаючись. Плащем взористим, золототканим загорнений. А за пасом — квіття "ліпок" натикано.

Іде проміж братією, в обличчя кожному пильно вдивляється. Та й кине проклятою квіткою то в того, то в іншого. А з квіткою — сон непереборний на брата паде. І так знеможить, що з храму Божого тікає братія, щоб у келії сну грішному віддатися.

Що вже акафістів, що тих "страшних молитов" отці лаврські з ігуменом своїм правили!

І раптом — немов вітром змело спокусу. Зникли із печери Ісакієвої біси-гудні, немов ніколи їх там й не було. Аж в серці Ісакієвому надія ніжним паростком до життя прокинулась. Ані до тями прийти не може: невже ж до чесної братії прилучитись він зможе? На служби Божі ходить, що від них сам себе відлучив як негідного такої милості.

Згасив свічку зеленого воску, чорним оксамитом печери своєї обгорнувся. В серці мов струна бринить:

— Світе Божий! Та який же ти гарний! — віконцем своїм красу весняних садів лаврських — місячним сяйвом облитих — вбирає. Саме перед весняним св. Миколою було.

Та й забув за радість в Бозі подяку Всемогутньому віддати. Дивиться лише — немов поперше світ Божий побачив — й не намилується.

А біси вже тут: їм однаково, з жури чи радості спокусу викресати!

Розсвітилося світло сліпуче. Зникли в ньому стіни печери малої, ложе вбоге пустельникове й книги мнозі, що отець ігумен брату Ісакієві понаносив, пам’ятаючи, що:

— Не утримається корабель без цвяхів, а праведний — без почитания книжного.

Перед ченцем же двоє юнаків стоять — як зорі сяють.

— Встань, Ісакіє,— озиваються. — Знайшов-бо ти милість в очах пославшого нас. Зараз самого Христа узриш. Встань же та поклонись йому.

В щастю своєму не перехрестився чернець. Впав, обличчям до землі схилившись. Крізь сльози блаженні ле-дви шепотить:

— Єй, Господи, гряди!

В ту ж мить від бурі реготів, вигуків, свисту та верещання аж земля здригнулася.

Печера ж вщерть бісами переповнилась. Аж вся стежка, що нею отець ігумен "печерну братію" ходить відвідувати, — повна нечистих, як листя сухого осіннього. Гавкають, хрюкають, нявкають… Хвости гадючі у повітрі звиваються. Губи м’які над жовтими зубами кінськими паскудним усміхом морщаться. Хоботи, роги, шиї журавлині переплелися в мішанині огидній.

А лапи когтисті у бубни б’ють, в тулумбаси вдаряють. Жаб’ячі пащі на жаломіях тоненько виводять. Ще й кожний з гостей некликаних норовить ближче до Ісакія сісти, тісніш до нього притулитись.

— Сідайте, сідайте! — нових товаришів закликають. — Ісакій нам буде танцювати! Він же мистець! Наш він! Наш! Бо на наш розказ, кому звеліли, поклонився!

І язики, як у гадів роздвоєні, уста мов кров’ю зкроплені облизують. Повіки, мов у курки, білі, в червоних з радості обличчях підморгують.

Мнуть, задоволені, лапи свої жаб’ячі, перетинкою між пальцями зв’язані.

— Наш Ісакій! Наш! — радісним хором гудуть. — Поклонився, кому ми звеліли!

Таж занадто велика вже була зухвалість бісівська. 1 вступила сила, що з надії виросла, — у знесилене бісом Унинія серце Ісакієве.

Випростувався чернець, аж нечисті, що на нього гронами поналипали, немов грудки сухого болота, обсипались.

— Господь моя сила: кого ж настрашуся? — гукнув.

— Найменню Христовому я поклонився — не ворогові. Да воскресне Бог! — заспівав, мов на Великдень. І почав на всі боки знаком святого хреста кропити нечистих.

Заверещали прокляті, клубком під ноги пустельникові підкотились. Інші — за плечі, мов потопаючий, хапаються.

Таж саме півень запіяв. І провалилась вся/нечисть у безвість пітьми безіменної, що у позасвіттю, — як грузький намул у глибинах водних, — перебуває.

Два роки без сил, без мови пролежав Ісакій. І не надіялася уже братія, що при життю залишиться.

Коли ж на св. Миколу весняного поперше винесли під яблуні брата Ісакія — заговорив пустельник зцілений:

— В радості Божій — воскресения світанок, братіє.. Смерті ж путь — жаль за минулим. І біс Унинія шляхом цим до геєни приводить…

Замовк. Був ще занадто слабий.

Братія ж побожно схилилась до Ісакія. Ловила слова його. Кому ж бо й знати таємниці життя й смерті, як не йому, що, — мов той Лазар, — брамою смерті до життя повернув?

ЯВЛЕНА ВОДА(З легенд роду де Лачерда)

Давно перехрестили кияне на Єроніма Лакерду пана Єроніма Лачерда — внука того Карлоса де Лачерда, що прийшов на Україну з турецької неволі разом із побратимом своїм Адамом Дунін-Борковським53. Але Лачерда, чи Лакер-да, — тяжко хворий молодий пан Єронім.

Аж до розпуки доходить старий Семен, що ще маленького Єроніма на руках носив та доглядав.

А лихо ніколи не ходить сам-одином: під час хвороби Єронімової вмерла його молоденька дружина, пані Магдалена. І горе-журба мало вкінець не зломили молодого Ла-черду.

— Милість це Божа, що витримав! — хитає сивою головою старий Семен, — Шість місяців! Півроку! В ліжку лежить Лазарем безсилим Нимцьо!.. Та все вікном у далину невідому дивиться…

Щоб розігнати сум свій безнадійний, а ще більше щоб "розговорити" вірного свого Семена, кидає Єронім до старого:

— Скажи ж мені, Семене, як саме сталася зі мною ця халепа? Немовби розірвалась моя пам’ять й шматок життя з неї випав… Пригадую, як відбились ми від мисливців, на тому полюванні на зубра, сперечались ми з паном Зарембою, коли на ту боброву зерем’яну натрапили. І хлоп’я-бо недоліток знає, що не вільно ані власникові Грунтів бобрів турбувати54, коли вони де гніздо заложили. А тут, — всі ми це з хащ та верболозу бачили — усадилася боброва шляхта55— темні-бо, майже чорні бобри на зерем’яні сиділи. Немов ще зараз бачу котячу голову того, що простісінько проти мене вмостився. А гніді —"бобри хлопи" — так темне озеро й креслять срібними смугами: дерево в писках та знов порожняком до берега по нове пливуть, хатку складають, намулом скріплюють, лускатими хвостами прибивають. Аж луна іде — немов праниками б’ють!

— А пан Заремба, — притакує старий, — в одну душу: підкопати боброву нору, та й годі! Псів нацьковує, у воду пхає, Омелька з Терешком та Остапа з Юром до найближчого села посилає, щоб триском летіли, сітей добули й воду з гори і з долу перегородили.

— Згадую… Я від’їхав, а зі мною молодий Сангушко, двоє Масальських та Чаплинський і Путята.

— Тільки нічого з тих ловів пана Зарембових не вийшло. Найліпший-бо пес, Дзвінок, враз на корч напоровся. Так йому черево й розчепило — як випатраному поросяті. А Омелько, — як дуб міцний, плаває як в’юн, — поліз Дзвінка рятувати та тільки зойкнув. І вже замість нього — чорний намул зі дна пішов, кілька баньок випливло, луснуло — та й вже й по Омелькові. 1 тіла не знайшли!

Урвав. Згадав-бо: не слід про смерть згадувати, свіжих ран Єронімових дотикатися, болість його будити. Найліп-ше-бо сум-жалобу "забуттям гоїти".

І щоб відтягти увагу свого пана, старий слуга почав лік приправляти: розмішав у погарі мед з водою та накапав туди темного відвару "кітчого коріння"56.

— Випийте, Нимцю, час-бо вже…

І почав складати розкидані на ліжку хворого книжки: поеми Альфонса X, переказ поеми Кретьєна де Труа, зроблений Вольфрамом фон Ешенбахом… Відсунув свічник і сньонци57 — до вечора ще далеко!

З перебільшеною увагою струшував солодко-пахучі квіточки акації, що вітром кинуло на парчеву ковдру хворого.

— Ми повернули на зубра… — згадував Єронім.

— Та як же було не повернути! — знизав плечима Семен, — Таки ж звіра загнали вже до засіку. І якого звіра! Що того хлопства нагнали — силу! Миттю дерев нарубали, засік навколо зубра — здо-о-ровий засік! — зробили. І місця для панства, щоб на гонитву дивитись. Все готово було. Псів — з півтуцту до засіку вкинули. Гавкають, гарчать пси — мов скажені. А під ступитись жоден не сміє, бо ж кажу: зубрище громське! Чисто тобі той "Індрик — звір, всім звірам мати", що про нього дітям у казках розповідають. Раптом: дивлюсь! — зіп’яв руки Семен, — а ви — стриб до засіку! Таки ж у сам засік… та на зубра, із шаблею, замість того щоб оштепом з-поза стовбурів засіку кидати. Мати Пречиста! — Аж захитався з боку на бік Семен, згадуючи минулий уже жах.

— Пан Масальський — Яків — тільки встигли гукнути вам: "язика бережись!" та червону кирею з пана Чаплинсь-кого вхопили — й за вами до засіку стрибнули. А ви, немов собі намітили на видючу смерть іти, —

забув про обережність Семен, — на зубра прямуєте. Він же, гемонський, наче зрозумів пересторогу пана Якова. Так і норовить язиком вас зайняти. Йому ж бо аби краю одежі торкнутись, то вже притягне й звалить хоч кого. Дивлюсь: вже обоє Масальських панів у засіку й пан Чаплинський з ними. Червоними киреями вимахують, мало не на роги зуброві лізуть. А він як звалив вас, та й ну качати. Так і перекидає! Матінко Божа! Як тільки живі лишились! Пані Магдалена зомліли… — урвав знов, отямившись, що "прорікся", покійницю згадавши.

— Таж таки звалили потвору пан Масальський. Так до неї списом засадили, аж самі впали.

Але Єронім уже давно не слухав старого слугу. Лачерду захопила знов та дивна хвиля, що тоді кинула його за засіку. Раптом-бо налетіла гарячим вихором яскрава видина тієї Еспанії, якої він ніколи не бачив, але яка жила в ньому, як його душа, як його кров.

— Корида! — наче гукнули разом Єронімове серце й хтось невидимий, в ньому присутній. Дідусь Карлос, що про кориду йому, малому, розповідав та образки пікадорів й еспад внучкові малював? Чи його кров?

Сліпуче сонце застувало Єронімові дійсність… Миготіли сотки кочарів… білі мережива мантиль… Червоно-жовтим, прибрана площа аж гуде…

— Вперед, вперед! — лунають вигуки.

— Слава красуням!

— Пікадо-о-ро-ві сла-ва!

— Гей, чоловіче з водою!

— Най живе еспада!

І коні, коні, коні… безліч коней…

Так ясно все це раптом віджило навколо: рисочка в рису, як розповідав дідусь Карлос.

— А зубр завмер на середині засіка. Як бойовик, певний в своїй силі, чекаючи виклику на бій.

Але нерухомість тривала лише мить. І вже, спустивши голову, звір летить на Єроніма зі швидкістю лавини, що несе неминучу смерть. Лачерда в’юнким рухом відскочив. Відчував, як буйна радість й божевільна відвага налили всю його істоту.

Сотки голосів кинули у повітря несамовитий крик, що не має в собі нічого людського.

Мисливці, з-поза колод, намагаються влучити у звіра списом.

Раптом велетенським полум’ям знялось перед головою зубра червоне сукно.

Єронім немов зачарований.

— Так, справді корида? І він на ній! Не сон це, а справжня Еспанія — та Еспанія, що чарувала його з діточих літ.

Лише на уломок секунди перевів очі зі звіра на червоне сукно "мулети". І зубр вловив цей мент. Єронім уже під ко-питами потвори. Гострий біль перейняв все тіло, й немовби розкрила обійми посвятна Кастільська земля.

Поважна — як море, сувора — як пустиня. Велична — як батьківщина античних героїв.

— Колиска й гробниця предків!

— Оселя святого хреста й герба, золотий келих й крицевий меч заразом…

"Земле єдина — salve! В смерті знаходжу тебе, бо — ти відвічний Рай!" — пропливає вгасаючою думкою.

У кривавій імлі ще бачить схилене над собою обличчя Якова Масальського. Потім пітьма і довга, довга тиша… А за нею — тяжке змагання зі смертю: розлючена твердою боротьбою своєї здобичі, вона кинула її й взяла взаміну юне життя молоденької Магдалени, яка незабаром мала стати матір’ю…

Але омана це, омана! Не пережитий жах забив Магдале-ну. Знищила її перемога невмирущої коханки тієї Еспанії, що лише блиснула далекою фата-морганою, й уже вирвала у смертельної суперниці серце, яке належить тільки їй — невмирущій!

Єронім гине, знесилений боротьбою двох батьківщин. В одній — народився. Друга — народилася з ним, в його душі, в його крові.

Всі пересвідчені, що смерть дружини жене Єроніма до гробу.

Але сам Єронім — він тільки єдиний це знає! — що п’ють його життя, змагання в ньому і за нього двоє батьківщин.

Але батьківщина — як і душа! — може бути тільки єдина…

Жодна ж з цих двох не хоче уступити.

Вмерти ж, як вмерла пані Магдалена — визнавши свою безсилість, — жодна не може.

І гине Лачерда, як човник, що порвало його розбурхане море й дотиз ним гратиметься, доки не розторощить на скалки.

Єронім стискує зуби, щоб не застогнати. А перед спущеними повіками пливуть освіжуючою видиною — після спаленої сонцем жаги Кастілії,— прохолодні ліси рідної Волині, задумливі й темні, сповиті прозорою імлою, що стелиться над зеленими багновиськами-мочарами, повними співучих очеретів, мрій і дивних, принадних казок...

І навіщо, навіщо! — перевезли його до цього Києва! Чому не лишили вмирати на Волині!..

Вглядівши, що його "Нимцьо" з заплющеними очима відпочиває в піні подушок, підбитих руками старого пісту-на, Семен навшпиньках вийшов з одрини.

— Казав Опанас, городник, що, може, надвечір набере мисочку перших суниць...

І старі ноги квапляться широкими алеями панського саду, де нема ужиточних дерев і рослин, а лише оздобні.

Опоєні медовим ароматом бджоли гудуть в білі квітів невидимим хором. І не можуть його заглушити пташині голоси.

Краплинами розбризканого соняшного золота горять первоцвіти — "небесні ключики", бо відчиняють весні небесній брами. Ледве чутно мішається запах останніх фіалок до свіжих пахощів молодої трави. І все топить в собі повінь бузкового аромату, що білою, фіаловою, блакитною піною заливає київську весну, як весну Ескоріалу.

Семен прямує вже травниками й пухким мохом до хатини Панасової, з якої уже видно й Дніпро. Під великим сріб-нокорим ясенем стареча рука погладила обстрижену "під мисочку" біловолосу голівку Панасового внучка. Хлопчик патичком й ручками розгрібав вогку землю під корінням ясеня.

— Здоров був, Самсоне! — всміхається сивими вусами Семен до дитини. — Все ставки робиш?.. А дідусь де?

Хлопчина з біблійним найменням підніс рожеве, карооке обличчя — свіже, як весняна анемона, й замазаною ручкою вказав вбік, де дерева розступились, щоб дати місце блакитним далям та оксамитово-чорним грядкам, гаптованим різною по силі і тону зеленню молодої рістні.

— Редьківку беруть!

І знов вглубився у свою гру — розгрібання землі.

Так вколисала юна весна дідів-однолітків, що забули вони й про час.

Семен з Панасом мали завжди стільки сказати один одному — бо ціле життя пожили вкупі й ніколи надовго не розлучались.

Давно стояла повна коралово-червоних суниць мисочка коло пучечків — як квіти, пов’язаних у китички — редькі-вок, а діди все не могли наговоритись.

— Чари воно, Семене, так мені показується, чари, не хвороба це у нашого пана. І не інакше як від тієї поганської зброї, що по дідусеві нашого пана лишилася — від неї вони ідуть! Таки ж сам я бачив наговори турецькі на ній золотом написані!

Семен підніс спущені було блакитні ясні очі.

— І як це, справді, не прийшло мені в думку! Таки ж Нимцьо годинами, бувало, — ще й перед хворобою — сидів у "кімнатах пана Карлоса", де всі пам’ятки по ньому зберігаються. Та все дивиться на образ старого вояка з білим клаптиком борідки — наче срібний вогник… Від цього образу, голубе, не від зброї з турецькими наговорами чари ідуть!

Сам-бо Семен бачив: часами щось шепотіли Єронімові уста, дивлячись на образ. Немов відповідали на німі слова портрета. А він — очима намальованими — так просто в душу і дивиться.

— Після того — Нимцьо як непритомний ходить, чужі пісні співає, не наші книжки читає… бувало, й з покійною панею, най в небі панує, чужою мовою говорив…

Вузлуваті пальці Панасової руки лягли на Семенове коліно.

— "Наш" і "не наш" молодий пан… І так я гадаю: від того "чужого" вмерла пані, сердешна… Та-бо таки "наша" Марусенька була — Господь най їй світить!

— Земля, брате, — як коханка: коли щиро любиш — то тільки одна мусить бути. Коли ж разом дві кохаєш, то це — або, прости Господи, розпуста, або забава…

— Правду кажеш, брате, — хитає сивою головою Семен.

— "Ох, ох, та не люби двох!" — пісня співає… Не може Нимцьо серця відірвати від того "чужого", що йому "своє" ні від "нашого", що йому "чужим" бути не може.

На це — тільки "вода явлена"! З серця-бо Матері Землі вона іде! Така, що сама на світ Божий з’явилась, що не пили її ні звір ні птиця, ні

дівка ні вдовиця. Якби тією водою непочатою напоїти та умити нашого пана — минулося б лихо…

Дріботіння босих ніжок спинило старечі розмови. Малий Самсонко кинувся до діда переляканим потятком. Міцно обхопив старого за шию й весь притулився до дідуся. Дихав часто й міцно. У напіврозтулених устах та широко розплющених очах завмер страх сполошеного молоденького кролика.

— Чого ж це ти, малий? — гладив дитину мозолистою рукою Панас, — Також південь давно минував. Тепер не ходить Полудниця, що діточок лякає— тьху, тьху на неї!

І раптом обмацав внучка руками.

— Та ти, дитинко, мокрий увесь! Чи не впав до шаплика часами?

Хлопчик вказав на ясень:

— Там, дідусечку… я загатки робив… бо землиця там така гарна, м’якенька! А воно раптом — як не штовхне мене! І от так високо, — накреслив ручкою півкруг, — з-під коріння вода тече! Так і б’є! А студена така!.. І аж співає — дзюрчить.

Дві пари старечих очей обмінялись довгим поглядом.

Семен перехрестився широким хрестом.

Панас мовчки скинув крислатий солом’яний бриль. За хвилину приніс зі своєї хати дерев’яну біленьку липову мисочку.

— Набери швидше, брате, поки ніхто… — й обернувся до хлопчика: — Ти ж не пив тієї води, Самусе?

Хлопчик мовчки покрутив головою. Потім пташиним рухом схилив її набік й, підвівши на діда зіркаті очі, тихенько озвався:

— Дідусю, дай редьківку! От таку, — діткнувся пальчиком до приправленого пучечка з білим хвостиком.

Мабуть, вода з-під ясеня була справді цілюща, бо від часу, як напився її Єронім та вислухав Семенових наговірних слів проти "лиха, чужим вітром навіяного", — став видужувати. На місці ж "явленої води" звелів викопати криницю, а над нею статую поставити: сильний муж роздирає пащу левові.

Київський люд почав ту криницю звати Самсоновою. Письменні-бо зі Св. Письма знали про богатиря Самсона, що подолав лева голими руками. Неписьменні ж гадали, що то по малому Самусеві, городникову внуку, так та криниця зветься. Він-бо її дитячими руками виграбав.

Що ж пана Єроніма зцілила та "явлена вода", багато людей стало до неї приходити. Пили її, вмивалися нею й дехто знаходив зцілення — по вірі своїй,

Єронім же Лачерда, що за прикладом діда свого, дона Карлоса, писав пам’ятні аннали свого роду, відмітив:

— Тільки подолавши в собі кволість, — як Геракл Не-мейського Лева, — знайде людина свою путь, мета якої повинна бути єдина — як єдина душа. Цьому навчила мене Самсонова "явлена вода" — те джерело, що виграбав дитячими руками малий Самусь, городників внук.

Давно забуття поглинуло й діда Панаса, й старого Семена, й Самуся-Самсона. Давно травою поросла й сама пам’ять про Карлоса й Єроніма Лачерда. Але Самсонова криниця все ще стоїть у старому Києві, при "вулиці Лакерди"58.

І аж до світової війни ходили "до Самсона воду пити" побожні прочани.

— Безпечним-бо путем, — казали люди, — сила тієї води провадить!..

ХРЕЩЕНИК ПОПА ІВАНА

Ледь-ледь дочекався ранку нетерпеливий пустун вітрець. Зірвався з сонної поверхні моря. Штовхнув під бік хвилі. І уже гнав їх отарами ген, аж попід стіни старого "па-лацо Лоредано", що пережив свій давній, шляхетський рід й нині був тимчасовим житлом хіба що якомусь багатому чужинцеві, який найме його на час — немов готель.

Але суворі, темно-червоні в заглубинах, мури — ніби на них засохла ще перед віками пролита кров — похмурно приняли жартівливий легіт. І вітрець полинув геть від них — непривітних, — ледве торкаючись, мов струн, тьмяних вод Венеціанських каналів.

І таки дочекався веселого приятеля: на світ виглянуло молоденьке, весняне сонце. Та й засміялось тисячею діамантових усміхів. Збудило ними зі сну Місто-Мрію: вранішню, прозоро-повітряну Венецію, збудовану немов не з мармурів та каміння, як та реальна — денна! — але ви різьблену з перлових хмар та опалових веселок.

Підкреслені проясненим сріблом води тіні долі, під домами, згустились дужче. І відрізали Місто-Видину під дійсності. Вся легка, підносилась вона до зеленавого неба, — топилася в ньому всіма своїми дзвіницями — кампанілями, крилатими левами св. Марка, золотими ангелами Сан-Джіорджіо й переплетеними трояндами гербами Лоредано, що простягали до вишин девіз старого роду:

"Non nobis, Domine, non nobis, sed nomini tuo da gloriam".

На лутки широкого відчиненого вікна палацу сперся невисокий, але кремезний раменатий муж. Темна барва та строгі лінії його зодягу прозраджували старший вік. Але іскри незвичайної краси й великості самоцвітів, які гойно прикрашали всю постать — аж до клямр на черевиках — підкреслювали, що цей нобіле не має природної у старшому віку байдужості до своєї зовнішності.

Сонце заглянуло у задумані очі й, незадоволене, перескочило на різьбу темних фотелів та цяцькованих ніжок овального столу. Торкнулось блідих, "папірових" тонів гобеленів на стінах. Знов повернуло до столу й поцілувало тепле золото скрипки, недбало киненої між опалізуючим склом мурранської вази й докінченим, але не підписаним листом. І завмерло, зачудоване, припавши до образів-портретів. Кожна-бо намальована постать — так само, як і раменатий муж коло вікна, — була залита дорогоцінностями майстерно виписаними, аж в їхніх іскристих переливах гасли обличчя, дарма що випрацювала їх рука вправного митця.

Муж пригладив рукою темне, ледве торкнуте сивиною волосся. Відійшов від вікна й схилився над листом. Перебіг очима перші рядки. Але, немов враз пригадавши собі весь зміст написаного, не дочитуючи, підписав:

— Карло, граф Сен-Жермен.

Запечатав зеленим воском й написав адресу:

— Monsieur Arouet de Voltaire Ferney, Suisse.

Всміхнувся поблажливо. Так їдкі фанфаронади й висміювання всього на світі не перемогли у "Фернейському старці" звичайного, загальнолюдського страху смерті?

Monsieur Arouet прислав до графа Сен-Жермена гінця. Прохав у "великого вченого й дослідника тайн природи" того чудодійного еліксиру, що дозволяв Сен-Жерменові продовжувати собі життя "майже на два століття".

"Великий вчений", — знов всміхнувся граф, — А ще так недавно "людина, яка знає все, і ніколи не вмирає"!59

Як же байдужі всі ці епітети! Виростають-бо вони або з надії одержати поміч, або з відмови виконати прохання, заздрості та зависті до слави "великого мага"...

На хвилину погляд "мага" затримався на образах-портретах. Був задоволений ними. Барви, над якими працював протягом кількох літ, знаменито передавали іскристу гру самоцвітів. Були прозорі й сяйливі. Але скількома зусиллями, якою терпеливою працею дійшов до цього свого винаходу...

— "Магія"! Вона зветься працею — ця його "магія"! Невтомною й систематичною, з безліччю знов й знов перероблених дослідів... Той самий шлях привів його й до утворення в лабораторії самоцвітів, й до відкриття, що перли можна плекати й "вирощувати"... Як горох у городі!

Відгорнув тонке мереживо й милувався великими рубінами шпоньок. "Реконструїровав" їх, сплавивши з малих камінчиків60.

"Аби знати рецепт!" — згадав зненацька дотеп кухаря графа Франца Ракоці й запевнення пишного своїм умінням слуги, що він знає рецепти всього, що лише варто з'їсти на світі...

Згадка зірвала зітхання з Сен-Жерменових уст.

— Як же давно це було!

Тоді "граф Сен-Жермен" був тільки кучерявим, смуглявим хлопчиком у палаці ще не жонатого Франца Ракоці. Ще не відіслано малого Карла з Ракоцієвих маєтків до Відня, а потім — до Італії, де "всиновило" його містечко Сан-Джермано й дало йому, безбатченкові, ім’я…

Як весело ганявся смуглявий, здоровий хлопійко над Тисою за металево-блискучими синіми та зеленими "бабками". Чи не вони перші збудили в його очах і душі ту пристрасну любов до блискучих, сяючих, баревних самоцвітів?..

Чи ж не там, — під тінню гори "Попа Івана" забриніло чутливими струнами його дитяче серце від голосу трембіти і фуяр? І від того часу вже не вгасав в його душі вічно співучий ритм. Сен-Жермен з пасією віддався студіюванню музики. І дійшов в ній до такої досконалості, що:…"не мав більше чого осягати. Хоч кинь!"1 — як писав маркграфові Анспахському. Ах, те листування! Мало не зі всіма коронованими чи визначними людьми Європи! Щоб вести цю кореспонденцію, справді треба було б мати принаймні "планетне" життя!..

А в світі ж стільки цікавого, що на нього не вистачає часу, хоч би й надточував дні безсонними ночами… Так і цю ніч, забув про час, працюючи над досвідами "штучного зросту перед"… Аж палило втомлені очі й пересохлу, як від спеки, горлянку. Пив освіжуючий ранок весняного дня. Одного з тих радісних днів, коли почуваєш себе щасливим на світі, навіть і без щастя…

— Щастя! — хитнув головою з усміхом старшої, поважної людини над марними, дитячими вигадками.

— Хто ж може про себе сказати, що справді був щасливий у житті? І в чому вона, ця веселкова омана — щастя?..

Витяг у задумі з кишені золоту, прикрашену гемами табакерку.

— Це — не його виробу самоцвіти. Пам’ятка… ще по батькові!.. — Задивився на майстерно вирізьблену у смарагді Палас-Атене, яка вдаряє списом старця Хроноса. А він випускає з рук косу й клепсидру.

— "Мудрість перемагає час…"

В гемі-смарагді немов зібралось все наростаюче світло дня. Загорілось сліпучою іскрою. Розбилось на сніп тонких промінчиків. І утворило зорю, що випускала і знов втягала в себе світляні відростки.

Сен-Жермен вперся поглядом у сяйливу пляму. Думку скупчив на формулі:

— Побачити людину, яка вірила, що пізнала щастя.

І межі реального зникли.

Спираючись на ціпок, ледве пересуває ноги молода жінка. Іде немов не до затінку понад берегом річки, а до брами смерті, на вічний відпочинок. І ці кроки — її останні кроки по землі. Спинилась. Аж перегнулася в попереку, так міцно вхопили її болісті. Пальці стерпли, а тіло немов все, вщерть, виповнили гострі леза.

Таж молоде життя пручається. Глибоко вдихнула повітря. І жовта, каламутна імла, що була застелила світ, відступила.

Гірська осінь, гаптована пурпуром, кована золотом і бронзою, кожним листочком всміхається до молодої жінки.

— Іди до нас, голубко! — манить мандрівницю сліпучими движками-бліками річка під схиленими вербами. А могутні осокори дзвонять ледве чутно металевими, зарожевілими листочками-дукачами. Гора відмежовує цей куток землі від решти світу.

— "Піп Іван", — тихо вимовили уста молодої жінки. Не відриває погляду від гори. А очі наповнює ніжність, аж сльозою зайшли. Немов по довгій розлуці зійшлась з близьким приятелем, з рідною істотою. І безсило витяглась під ліщиною:

— Тепер спокійно помру!

Піп Іван-бо — не звичайна гора. В ній замкнено святого Божого священика — праведного й несмертельного. Грішне людське око не може побачити його — жодне! Таж він — бачить й чує все. Тільки не сміє на людську біду відізватись — аж доки "не виповниться час"... Та й як би могло грішне око побачити "Попа Івана", коли ж він — найстарший з тих трьох східних володарів-царів, що то прийшли "по зорі" Христу поклонитись!

— Отче Іване! Заступись за мене, грішну! — ледве чутно летить з подихом вітру голос з-над річки.

Жінка омліла. Коли ж прийшла до тями, була уже не сама: коло неї ворушилась маленька, квола істота — її дитина.

І здалося жінці: тепер цілком і назавжди запали за нею двері рідної хати. Тієї, що з порога її сумно дивилася мати... А батьків голос не сльозами, словами плакав:

— Іди від нас! Іди геть...

Болість і жаль віднесла з собою з рідного дому. Та ще — дорогоцінне пуделко, що дав їй "він", її коханий Франц... пан-магнат... великий пан! — той, що дав їй щастя...

Видина раптом так наблизилась до Сен-Жермена, що на обличчя "мага" повіяло теплою вогкістю нагрітої за цілий день сонцем води, напоєної запахом лози. А жінка — там, у смарагді! — намагаючись з

останніх сил, досунулась до самої води. Обережно обмила дитину, загорнула до м’якенької ряднинки. У вузлику її мала, заздалегідь наготовлену для не народженої, але уже дорогої істоти — частини власного тіла.

Тремтячими руками перебирала в клуночку. На сонці блиснули іскри самоцвітів і золота.

— Скільки ж разів так блищали вони, коли "він" виймав це пуделко, щоб понюхати табаки!

Жінка дивиться на майстерно вирізьблену гему: Палас Атене вдаряє списом старця Хроноса, а він випускає з рук косу й клепсидру. Для жінки це:

— Архангел Михайло перемагає смерть!

Від’їздячи до Італії, Франц дав коханці це пуделко. Жодного іншого подарунка від нього ніколи не взяла, крім цього — єдиного.

— Не золото-самоцвіти даю, — казав-бо Франц, — а долю дитині: по цьому пуделочку впізнаю його. Другого такого в світі нема. Збережи!

Може, в ньому чари переховані?

І берегла дорогоцінний скарб — талісман. Жебрала шматок хліба, але не продала анінайменшого камінчика.

Сповила разом з дитиною до вбогої ряднинки дорогоцінну річ. Розплутала чорний шнурочок з мідяним хрестиком, набрала рукою води й охрестила сина. Хрестик завісила на шийку. Дивилась на ясні оченята дитинки, на темний пушок волоссячка, що пробивався на голівці…

— Буде щасливий! — затремтів радісно голос матері.— Народився з волоссям!

Підвелась з намагою й піднесла дитину:

— Отче Іване! — звернулась до гори, — Будь за хрещеного батька! Дай щастя-долі!..

Промінь вечірнього сонця вдарився широким потоком

об верхів’я гори, полився долу, вбираючи у себе весь пурпур і золото осінньої пити ноти. Здавалось, несподівано відчинились ковані двері й ллється з них чарівна, могутня сила. Подихом вітру кинуло аж на саму дитину сухий корінець, темний, легенький і вузловатий61 — дарунок "хрещеного батька". І мати прив’язала до хрестика це: "Дар-зілля"!

Хотіла поцілувати дитинку. Але спечені гарячкою, пересохлі, потріскані уста видались їй негідними торкнутись ніжної істоти: "Умитись"!

Схилилась над спокійною поверхнею річки: блищала, як дзеркало. Приклякла на низенькому березі. З води дивилось на молоду матір змарніле личко повними суму, великими очима. Такими глибокими, немов сягали вони аж до дна ріки.

Чорні коси впали й торкнулись води. Від цього підводна сестра-русалка зморщила болісно личко. Немов заплакала над людською долею. Молода мати схилилась обличчям ще нижче. Торкнулась устами й чолом води. Немов поцілувала свій відбиток. Більш не випростувалась. Не чула нарікань чорноголових синичок — "вуглярок", що вболівали над долею сирітки, якого тепер уймуться тільки:

— "Чу-жі! Чу-жі… чу-жі"…

Не чула пронизливих звуків мисливських рогів, лускання бича та кінського тупотіння, а потім — й близько коло себе — людських кроків. В мент, коли безіменна мандрівниця вклонилась смерті-визволительці, в річку в’їздив важкий дорожній панський коч. Коливався, тягнений шестериком вороних коней, оточений верхівцями, гайдуками, пан-дурами й старшинами у блискучих однострояхта напудро-ваних перуках. Аж вода броду спінилась, немов пущено млин. А з повозу рука в білій військовій рукавичці вказала на молоду матір під ліщиною.

Двоє гайдуків погнало берегом до вказаної мети. Могли, однак, констатувати тільки довершений факт: мати — мертва, дитина — жива.

Гайдук простяг до коча загорнене немовля. Старший пан у військовому однострою байдужо глянув на знахідку:

— Відвезти священикові — най охрестить. "Циганку" поховати, де знайшла її смерть. До вечора — виконати.

Одного гайдука послано до найближчого села, другому звелено лишитись при тілі, доки не поховають. Але рука молодого старшини, що було взяв від гайдука немовлятко, намацала щось тверде:

— Загорнено щось з дитиною, величносте! — озвався до пана в кочі. І невмілими рухами почав розповивати дитину. За хвилину другий старшина передавав цісареві Карлові VI, що з полювання їхав відвідати свого улюбленця, графа Франца Ракоці, який щойно повернув з Італії, добре знайому цісареві табакерку.

"Єдину в світі!" — був переконаний Ракоці.

Обличчя цісаря споважніло під гривою туго скручених білих кучерів перуки. Рухом руки звелів подати собі немовля. З хвилину розглядав його. І розказав все знов загорнути разом та покласти коло себе, до коча.

Повоз вирушив повільним кроком. Цісарева рука у білій військовій рукавиці злегка притримувала малого знайду.

Із верхів’я Іванової гори лилось розтоплене сонце, вкриваючи килимом проміння дорогу "хрещеникові Попа Івана".

Гуркотіння коліс й лускання бича завмерли в далині…

Гайдук пустив пастись коня. Відтяг тіло від берега. Поклав навзнак, рівно, поки ще не затужавіло. З хвилину дивився співчутливо в обличчя мертвої. Оглянув вишивані великими хрестами на раменах рукава сорочки:

— Не циганка — "наша"!

І скинув шапку. Наламав червоних галузок калини та блискучих чорних ягідок. Заквітчав голову мертвої. Не знав цієї жінки. Але зажурено схилився. Раптом стала йому така "своя" ця невідома мертва, хоч не міг сказати, що власне в’яже її з ним — панським гайдуком, який служить панам цієї землі, як служили їм й батьки його…

Навколо розіслалась посвятна тиша. Тільки ятлик — десь далеко! — довбав дерево: вперто й витривало…

Світляна пляма на смарагді замиготіла, немов струсила сльозу з промінних вій. Камінь ще раз блиснув яскравою іскрою. І вгас. На сяйливе око лісової казки впала повіка дійсності.

— Так це — щастя?.. Кохання безіменної жінки з безіменної країни?..

Рука в перснях відкинула з чола пасмо волосся. Але думки журливої не відігнала. Сковзнув поглядом по табакерці, яка бачила його матір… Немає уже серед живих ані її, ані Франца Ракоці, ані цісаря Карла, що привіз як "чужого" й лишив у батьківському домі "свого знайду".

З дитячого віку всіма пещений "цісарів вихованець" вба-чив щастя у довгому житті… Кому ж бо й всміхалося воно принадніше, як йому!..

Але ж "за щастя довгого віку" рівновага життя каже платити втратою всіх своїх близьких… а з ними опадають й радісні квіти: любові й ніжності…

— "Відмовтесь же від любові й не зазнаєте болісти!" — кидають з далини Будцове навчання саркастично усміхнені уста "Фернейського Старця". Без любові й болісти — життя?..

Сонце розсипало вогненні пелюстки світляних бликів, й хвилі засміялися тисячами сяючих уст — вічно мінливі, вічно рухливі, вічно живі… Венеціанські дзвони сколихнули повітря металевим хоралом й понесли його у срібному миготінні крил голубів св. Марка.

— Скільки ж треба того баревного прядива, щоб зіткати з нього Чарівну Запону Життя, за якою хитається вічно невловима, вічно принадна примара веселкового Щастя!

ПОЯСНЕННЯ МАЛОЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ, ІМЕН ТА НАЗВ

В Україні лише в кінці 80-х років минулого століття заговорили про талановиту українську письменницю Натале — ну Королеву (1888–1966). Не українка за походженням і освітою, звісно, і перші оповідання написані були нею французькою мовою. Писати твори українською мовою почала в зрілому віці, завдячуючи цим своєму чоловікові письменникові Василю Короліву-Старому (1879–1941).

Літературна спадщина письменниці і досі не вивчена як слід, та й переважна більшість творів в Україні не друкувалася. Широке визнання і популярність їй принесли повісті "1313" (1935), автобіографічна — "Без коріння" (1936), "Предок" (1937), "Сон тіні" (1938), "Легенди старокиївські" (1942–1943).

"Легенди старокиївські" — це 25 оповідань-легенд, перша частина яких з життя стародавнього Києва і Київської Русі була надрукована ще на початку 30-х років XX ст. у празькому українському журналі "Пробоєм". 1942 року вони вийшли окремою книжкою у двох частинах з присвятою у першій частині:

"Мойому дружині В. Короліву-Старому, що вивів мене з інших далеких шляхів на шлях українського письменства, присвячую ці легенди. Авторка".

Під час підготовки тексту цього видання по можливості збережено особливості мови письменниці. До сучасних норм написання приведено суто граматичні форми. Пояснення окремих історичних реалій подано в посторінкових виносках, які'є невід’ємною частиною тексту. Латинські й старогрецькі форми власних імен і назв залишено в авторському написанні. Видання містить словничок малозрозумілих слів, а також імен та назв.

Слід мати на увазі, що авторка не скрізь у своїх легендах дотримується відомих історичних фактів. Це зумовлюється не лише малодоступністю для неї достовірних першоджерел, а й особливостями жанру легенд. Тож допитливому читачеві має бути цікаво з’ясувати такі розбіжності і порівняти достовірні факти з авторською фантазією.

Текст друкується за виданням: Наталена Королева. Предок, Історичні повісті; Легенди старокиївські. — К., Дніпро, 1991.

Августа — титул дружини римського імператора.

Агораном — торговець.

Алани — скіфське плем’я, що жило до V ст. між Кавказом і Доном.

Альфонс X Мудрий — король Кастилії і Леони у 1252–1282 рр.

Альмужна — милостиня.

Анаксагор (бл. 500–428 до н. е.) — давньогрецький філософ, ідеолог рабовласницької демократії.

Анахарсіс — скіфський вождь і вчений VII ст. до н. е.

Анахорет — пустельник.

Андрій Боголюбський (бл. 1111–1174) — владимиро-суздальський князь. У 1169 р. захопив і зруйнував Київ.

Анепсії—царські родичі, високі урядовці при дворі.

Анна Царгородська (963—1011) — дружина великого київського князя Володимира Святославича, сестра візантійських імператорів Василія II (бл. 956—1025) і Костянтина VIII (976-1025).

Антоній Печерський (983—1073) — церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря.

Апофеоз — обоготворення грецьких героїв та римських імператорів, прославлення якоїсь особи або події.

Артеміда — у грецькій міфології— богиня родючості, полювання й місяця.

Архонтиса — княгиня, вища службова особа.

Аскольд — київський князь другої половини IX ст. Провів перше хрещення Русі. Бл. 882 р. убитий у Києві за наказом Олега.

Аттіс — у фрігійській міфології — бог природи, красень юнак.

Афродіте (Афродіта) — старогрецька богиня краси й кохання.

Баї — думки.

Батий (Бату, 1208–1255) — монгольський хан і полководець. У 1240 р. зруйнував Київ.

Бебрикси — стародавні племена, що населяли Піренейський півострів.

Благовіщення — релігійне свято, що відзначається

7 квітня.

Бористен — давньогрецька назва Дніпра.

Василевс — цар.

Ватран — вогнище, піч.

Велес (Волос) — давньослов’янське язическое божество, покровитель скотарства, багатства й торгівлі.

Вербена — декоративна рослина.

Висп — покриття.

Виспр — вверх.

Волф-наузник — лікар-ворожбит.

Вольфрам фон Ешенбах — німецький лицарський поет-співець XII–XIII ст.

Всеволод Ярославич (1030–1093) — великий київський князь, син Ярослава Мудрого, засновник Видубицького монастиря.

Вуйко — дядько по матері.

Гадес — у грецькій міфології — підземна країна мертвих. Гакатонхеїрени — сторукі п’ятдесятиголові велетні, уособлення підземних сил.

Геракл — у грецькій міфології — один з найпопуляр-нішнх героїв, син Зевса. Здійснив 12 великих подвигів.

Геракліт Ефеський (бл. 520 — бл. 460 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, стихійний діалектик. Першоосновою всіх речей вважав вогонь.

Гермес — у грецькій міфології — посланець богів, бог торгівлі, покровитель мандрівників.

Гетера — у давніх греків — незалежна освічена жінка, подруга й полюбовниця. Гетери мали свої школи (музейони), де дівчат навчали музики, співу, складати вірші, танцювати.

Гзмиз — різьблений стовп.

Гірей — Гіреї — династія татарських ханів у Криму в XV–XVIII ст., що чинила постійні напади на Україну.

Гітана — іспанська циганка.

Грааль, лицарі св. Грааля — герої лицарських романів Кретьєна де Труа "Повість про Грааля" та ін., які шукають міфічну "чашу Грааля" —

чашу євхаристії (з кров’ю Ісуса Христа), зазнаючи при цьому чимало пригод.

Даждьбог (Даж-бог) — у слов’янській міфології — бог Сонця, світла й вогню.

Дафне — за старогрецькою міфологією — німфа, що боялася кохання сонячного бога Фобоса й була перетворена в лавр.

Дик — дикий кабан.

Диптихон — воскова табличка для писання в античному світі.

Діоніс — у грецькій міфології — бог виноградарства й виноробства. У римській міфології — Вакх (Бахус).

Драгва — болото, драговина.

Дріада — у старогрецькій міфології — лісова німфа, що народжувалася, жила й умирала разом з деревом.

Екзорцизм — замовляння злих духів.

Ексоміда — коротка денна або спальна одежа, застібнута тільки на одному плечі.

Еллада (Гелада) — Греція.

Елевзінські містерії — щорічні релігійні свята в давньому грецькому місті Елевзіс на честь богині Деметри; відбувалися у вузькому колі втаємничених.

Елементал — дух, що панує над одним із чотирьох елементів за вченням середньовічних фізиків.

Еос — богиня світанку.

Епіталама — весільна пісня на честь молодих у стародавніх греків і римлян.

Епітафія — намогильний напис.

Ергустули — підземна в’язниця для рабів, закованих у кайдани.

Ерос — у грецькій міфології — бог кохання.

Ексоміда — грубий верхній одяг.

Еспанія — Іспанія.

Ефеб — юнак, парубок.

Желва — співуча пташка. Жоломія — сопілка.

Забаєна — заворожена.

Загара — бажання.

Звинний — меткий, спритний.

Зевс — у старогрецькій міфології — батько богів, найстарший між богами.

Зерем’яна— схованка, лігво.

Зефір — у грецькій міфології — бог західного вітру.

Зоста — дівчина.

Ігемон — виша службова особа, князь.

Ігор — великий київський князь (912–945), убитий під час древлянського повстання 945 р.

Ізіда — головне божество давньоєгипетської міфології, покровителька плодючості і материнства, богиня життя й здоров’я.

Ірис — райдуга.

Канонарх — законник, чернець.

Карл VI (1685–1740) — імператор Священної Римської імперії.

Кіммерійська країна — найдавніші хліборобські племена, що жили на території нинішньої Південної України. У VII ст. до н. е. їх витіснили скіфи.

Клепсидра — піщаний або водяний годинник.

Климент — один із перших римських пап.

Кобка — відлога.

Ковтки — сережки.

Колопні — коноплі.

Конкубіна — незаконний шлюб.

Котвиця — якір.

Кретьєн де Труа — французький письменник другої половини XII ст., автор романів з циклу творів про короля Артура й лицарів Круглого столу.

Лаврські Сади — сади на території Києво— Печерської лаври.

Лампос — блиск; один із коней, запряжений у колісницю Фобоса.

Лекіф — скляна ваза.

Лектика — ноші, на яких можна було сидіти або лежати.

Лепрозний — прокажений.

Логос — у давньогрецькій філософії — світовий розум, вічний світовий закон.

Логофет — вищий чиновник у візантійському державному апараті; хранитель патріаршої печатки.

Лосна — божество в язичницькій міфології.

Марафон — давньогрецьке поселення в Аттіці, в районі якого 13.IX. 490 р. до н. е. грецьке військо завдало поразки персам.

Марена — у давньоукраїнській міфології — богиня весни й води.

Марк Аврелій (121–180) — римський імператор з 161 р., філософ, представник стоїцизму.

Мева — чайка; русалка.

Мітра — іранське божество сонця, світла, чистоти і правди. Культ Мітри поширювався також у Римській імперії.

Мокош — у давньоруській язичницькій міфології — жіноче божество родючості й домашнього господарства.

Нави — русалки.

Нард — рослина з родини валеріанових з дуже пахучим коренем; пахуча речовина, виготовлена з цієї рослини. Нетопир — кажан.

Никати — дивитися, поглядати.

Нобіле — знатний вельможа.

Обавник — віщун-ворожбит.

Облечений — одягнений.

Олімп — у грецькій міфології — священна гора в Фесса-лії, яку вважали місцем перебування Зевса та інших богів.

Офіра — жертва.

Палета — інструмент для нанесення фарби на іконну дошку.

Пан — у давніх греків — бог лісів і черед, винахідник сопілки, істота з козлячими ногами й рогами; ночами він лякав людей; звідси "панічний страх". У римській міфології — Фавн.

Парки — у греко-римській міфології — три сестри-боги-ні людської долі; одна з них ножицями перерізувала нитку життя.

Патрицій — у Давньому Римі — родовий аристократ.

Перун — у східнослов’янській міфології — головний бог, бог дощу, грому й блискавки.

Петрики — птахи.

Півтуциту — півдюжини, шість.

Пітія (Піфія) — віщунка і жриця Аполлона в Дельфах.

Платон (428/27 — 348/47 до н. е.) — давньогрецький філософ.

Погар — келих.

Позирати — дивитися.

Полігімнія — одна з дев’яти муз, винахідниця ліри, покровителька ліричної поезії і красномовства у грецькій міфології.

Понт Евксін — Чорне море.

Піп Іван — назва гірської вершини на Закарпатті. Посейдон — у міфології давніх римлян — бог моря і мореплавства.

Профетос — жрець.

Психопомпос — дослівно: провідник душ; так називали Гермеса, обов’язком якого було відводити душі померлих до Елізіуму — раю або Тартару — пекла.

Пущик — сич.

Равл — слимак, равлик.

Ракоці Ференц II (1676–1735) — трансільванський князь, керівник антигабсбурзької визвольної війни угорського народу. Війна почалася на території нинішнього Закарпаття.

Раменатий — плечистий.

Расени — самоназва етрусків, що населяли у першому тисячолітті до н. е. північно-західну частину Апеннінського півострова (Етрурію).

Рева — лоза.

Рогволод (Василько) Рогволодович (IX ст.) — полоцький князь.

Рогніда Рогволодівна (пом. 1000 р.) — полоцька княжна, друга дружина київського князя Володимира Святославича.

Руми — руїни.

"Руська правда" — зведення норм давньоруського права

XI–XII ст.

Сен-Жермен Карл — відомий французький алхімік і авантюрист (XVIII ст.), життя і пригоди якого сповнені різних таємниць.

Сиринкс — старогрецька пастуша сопілка; кілька сопілок різної довжини, зібраних в один музичний інструмент, свиріль.

Скити — скіфи — племена, що жили в VII ст. до н. е. — III ст. н. е. на півдні нинішньої України.

Софокл (бл. 496–406 до н. е.) — давньогрецький драматург.

Споювати — з’єднувати.

Стилос — паличка, якою писали в давнину.

Таберна (таверна) — корчма.

Тавити — плавити.

Таврида — давня назва Кримського півострова.

Танатос — у грецькій міфології — бог смерті; його зображали, як і Ероса, крилатим і заквітчаним вінком з квітів маку.

Тарча — щит.

Тебаїда (Фебаїда) — Еллада, Греція; сестра Аполлона.

Тектина — рідина.

Тигла — вогненна піч.

Тиркиз — обрій.

Титани (Гіганти) — у старогрецькій міфології — велетні, що хотіли скинути всіх богів; їх переміг Зевс і поскидав у Тартар — пекло.

Трирема — стародавня галера з трьома рядами весел по обидва боки.

Троль — карлик.

Туніка — у давніх римлян — спідній одяг під тогою.

Убрус — скатерть.

Уеди — сухі долини в пустелях.

Уроєний — уявний, надуманий.

Фавн — божество римської міфології, покровитель лісів, отар і пастухів. У грецькій міфології — Пан.

Фаетон — у давньогрецькій міфології — син Геліоса й океаніди Клімени. Не міг впоратися з сонячною колісницею, і Зевс убив його ударом блискавки.

Фойбос (Фобос) — дослівно "блискучий", друге ім’я Аполлона, бога світла, сонця, поезії й музики.

Хова — нянька.

Хоре — бог сонця у міфології давніх слов’ян.

Хронос — у старогрецькій міфології— батько Зевса, уособлення часу.

Чечуга — стерлядь.

Чувати — перебувати, знаходитись.

Чуть — відчуття.

Юга — імла.

Юлавий — повільний, нікчемний.

Яс — давньоруське язичницьке божество.

Ятлик — дятел.

Non nobis, Domine, non nobis, sed nomini tuo da gloriam. Не мені, Господи, не мені, а во славу імені твого.

ЗМІСТ

ББК 84.4УКР6 К68

Серія "Бібліотека шкільної класики" заснована 2005 року

Обкладинка Оксани Ільїних

Ілюстрації Миколи Колісниченка

Королева, Наталена.

К68 Легенди старокиївські / Н. Королева; іл. М. Колісниченка. — К.: Національний книжковий проект, 2011. — 256 с.: іл. — (Бібліотека шкільної класики).

ІБВИ 978-966-339-925-6

Ім’я української письменниці Наталени Королеви (1888–1966) майже не відоме сучасному читачеві. Вона є автором історичних романів, повістей, оповідань, таких як "1913", "Предок", "Сон тіні" та інші. Переважну більшість творів ще й досі не видано.

До книжки ввійшов цикл "Легенди старокиївські", написання яких було завершено на початку 40-х років минулого століття. Це 25 легенд-оповідань, кожне з яких містить цілий комплекс ідей, думок, фактів,

спостережень, художніх перевтілень. Тематично вони поділені на: легенди скіфські, легенди княжої Русі і легенди, пов’язані з Києво-Печерським монастирем.

ББК 84.4 УКРб

Редактор Н.В. Сойко Художній редактор С. М. Железняк Коректор С. П. Залозна Комп’ютерна верстка С. А. Поспішної

Підписано до друку 02.08.10. Формат 84х 108!/32. Папір друкарський.

Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,44.

Обл. — вид. арк. 12,685. Тираж 2000 прим. Зам. № 0-1231.

ЗАТ "Національний книжковий проект" http://publish.knig.net

03148, Київ, вул. Сім’ї Сосніних, 3 Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК№ 1723 від 23.03.2004 Віддруковано у ВАТ "Харківська книжкова фабрика "Глобус61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11 Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р. www.globus-book.com

ISBN 978-966-339-925-6 © зат "нкп", 2011

notes

1

За посвідченням Геродота, вживання конопель (новіша назва) для курення пішло від скитів, які давніш перебували на землях, що згодом їх

посіли праотці нинішніх українців. Наліг курення коноплі (потім — індійської, так званої Cannabis Sativa) поширився поміж азійськими народами. Нині вживають "гашишу" щонайменше 200 000 000 азіатів. В рушних добах ця наркотикоманія поширюється і в Європі.

2

Ге р х и з — стара назва р. Донця.

3

Паном звався у старих греків (аркадійських) бог природи та лісів.

4

Мана — чорноока, зрадлива, лиха сестра Перелесникова.

5

Евксін (Евксінт, Понт Евксінський, або Евксінське море) — старовинні назви Чорного моря.

6

Е кл о га — грецька назва оповідання з пастушого життя ("пастораль").

Теодосія, любо, ти живеш! (Латин.)

7

Старий київський рід.

8

Року 957-го.

9

Magna aura — великазала.

10

Піренейська легенда.

11

На Дніпрі було давніш сила лебедів і пеліканів.

12

Нібито за давніх часів в деяких місцях на Дніпрі росли рожеві лотоси, подібні до індських.

Так розповідає Сіліус італікус, історик-поет з I ст. по Хр.

13

Цікаво, що Стефанос Візантійський говорить, ніби було два народи бебриксів. Одного помішує він у Піренеях, другого — коло Понта Евксінського.

14

Особливий Гатунок анемон. Тільки на Україні вони фіалові, в Італії — рожеві, в Галичині — білі.

15

Хаїре — "радуйся", старе грецьке привітання.

16

Назви цих зел — автентичні, так їх називають на Україні баби-воріжки.

17

Баб’ячий прокльон — biscum album.

18

Цікаво, що ще нині в Сербії називають "ладоржицями" (очевидно: ладожрицями) закосичених зеленню дівчат, що зі співами ходять селами на Зелені свята, а потім збираються на забави: співи, танці.

19

Так називає Геродот привезену з Бористену на Делос діву, що зі своєю подругою Опідою стали потім славними в Греції пророкинями — пітіями.

20

У стародавніх греків мати Фойбоса звалася Лето, або Латона, що означає Темна Ніч.

Про острів Делос існувала у греків віра, що він "не тримається корінням землі".

21

Цю пісню чула авторка у Києві від лірника, якого було покликано до київського Інституту благородних дівиць разом з московським "сказателем" билин. А професор Вас. Ник. Малінін висвітлював різницю між "южноруським" і "собственно руським" світоглядом й "підходом" до теми.

Так зазначає Геродот.

22

Мідь засвячена Ладі.

ОеІрМпшт.

Старовинна атгицька гра: треба плеснути водою з певної віддаленості на шалю терезів, щоб вона спустилась й стукнулась об камінь.

Блиск.

23

Передранішній вітер.

24

Світанок, зоря.

25

'Меч-кінчак — гострий з обох боків.

26

Перед світовою війною показували ще руїни цього заїзду, що ніби належав батькові св. Олени Рівноапостольної.

Гагія — свята.

27

Деякі автори виводять рід св. Олени з королівської родини, що володіла Британією, інші — помішують таберну, з якої походила св. Олена, в Кападокії, але є капітальні агіографічні твори, як многотом-ний Heiligen Lexikon, та болландисти стверджують, що св. Олена була родом з Тавриди-Криму.

28

292. Св. Олені могло тоді бути 34–35 літ.

29

Константин охрестився лише перед смертю.

30

Цієї думки тримається у своїх творах св. Тереза з Авіли.

31

Історично.

32

Адріан.

33

Історично: Константин Великий скасував смертну кару розпинанням.

34

Букцина — римська мідяна військова сурма.

35

Скальд — норманський співак.

36

Притик — стовп, до якого прив’язували корабель.

37

Б о р и ч і — славний київський боярський рід. Р. 954 це найменння згадується між послами князя Ігоря до Царгорода. По найменню цього роду звалося й урочище "Боричів тік" або "Боричів взвіз".

38

Р. 1150 відбувся в Києві на "Ярославовому дворі" перший на Ру-сі-Україні турнір "з уграми".

39

Мимохід — кінь, вивчений виступати завжди враз обома правими та обома лівими ногами. На такому коні дуже зручно і спокійно їхати (що знаю з досвіду).

40

Так запевняє автор з XII століття.

41

Ільмар — ім’я майстра, якого підпис було можна прочитати на деяких полив’яних плитах при розколинах у Десятинній церкві.

42

Грушки "благодатні" дуже розповсюджені були в Україні, особливо на Полтавщині. Всередині були цілком темно-червоні, ніжні, со-лодко-кваскуваті і пахли вином.

43

В у д в у д — стара назва птаха удода, що в Україні вважали його за зловісного, лихого. У мусульман же він є "вісником архангела Дже-браїла" (Гавриїла) й приносить щастя тому, хто його побачить.

44

Скальди — скандинавські співаки-кобзарі.

45

Тор — бог грому і блискавки.

46

Одрина — спальня, староукр. слово.

47

Валгала — норманський Рай.

48

У Києві, під Андріївською горою, є й донині вулиця, що зветься "Кожум’яки".

49

Барм а— широкий комір на спосіб пелерини на княжому зо-дягу.

50

За княжих часів давали два наймення: "церковне" і "мирське".

Кияни ще перед світовою війною твердо вірили, що святий Володимир мав доньку Людмилу. Це найменння було дуже популярне у старому Києві.

51

Ю га — сухий, гарячий вітер (старе слово).

Спуском звалися в Києві дуже стрімкі вулиці з гори додолу.

52

Легенди говорять, що св. ап. Андрій ГІервозванний постановив хрест, де нині Андріївська церква.

53

Дивись роман Н. Королевої "Предок" (Ред.).

54

Заборонено Литовським статутом.

55

Темні бобри звались "шляхтою", світлі ж, гніді, — "хлопами".

56

Валер’яна.

57

С н ь о н д и (старе укр. слово) — щипці на очищення гноту свічки.

58

До світової війни ще існували у Києві, на Подолі, і Самсонова криниця, і вулиця Лакерди.

59

Автентичні слова Вольтера, якими він висміював Сен-Жермена.

60

' Автентичні слова Сен-Жерменові.

61

Існує легенда, що Сен-Жермен завдячував своєму справді дуже довгому життю вживанню коріння женьшеню, якому ще й нині в Хінах (Китаї,— Ред.) приписують могутню силу продовжувати життя.